

**Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів**

**МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО
ТОМ 2. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ**

Підручник

Дніпро

2026

*Рекомендовано до друку вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 11 від 27.04.2026 р.)*

Рецензенти:

В. В. Гутник – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка;

С. С. Андрейченко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету.

Авторський колектив:

Перепьолкін С. М., д-р юрид. наук, проф. – передмова, розд. 14, 15 (§ 1, 2), 23, список використаних джерел; **Легка О. В.**, д-р юрид. наук, проф. – розд. 17, 18; **Перепьолкін Д. С.**, аспірант – розд. 15 (§ 3); **Стрижак І. В.**, канд. юрид. наук, доц. – розд. 25; **Філатов В. В.**, д-р юрид. наук, проф. – розд. 24, 26, 27; **Філяніна Л. А.**, канд. юрид. наук, доц. – розд. 16, 19, 20, 21; **Трескін Д. О.**, ст. викл. – розд. 22.

Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / О. В. Легка та ін. ; за ред. С. М. Перепьолкіна. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2026. Т. 2. : Основні галузі. 240 с.

ISBN 978-966-328-267-1

У томі 2 підручника на основі першоджерел і праць вітчизняних та зарубіжних учених висвітлено доробок міжнародного співтовариства в рамках різних галузей міжнародного публічного права. Характеристика галузей міжнародного публічного права містить інформацію про суб'єктів, основні принципи і норми, розроблені ними для регулювання галузевих відносин, різні форми зовнішнього вираження таких принципів і норм, а також про актуальні приклади реалізації галузевих правил міжнародного публічного права на практиці.

Для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського), другого (магістерського), третього (освітньо-наукового/освітньо-творчого) рівнів освіти, викладачів закладів вищої освіти, науковців, практичних працівників, а також осіб, які цікавляться питаннями галузевого розвитку міжнародного публічного права.

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 14. Право міжнародних договорів	
1. Поняття права міжнародних договорів	7
2. Поняття і класифікація міжнародних договорів	10
3. Укладення міжнародних договорів і набрання ними чинності	13
4. Недійсність, припинення та призупинення дії міжнародних договорів	21
Питання для самоконтролю	25
Розділ 15. Право міжнародних організацій	
1. Поняття права міжнародних організацій	26
2. Поняття і класифікація міжнародних міжурядових організацій	30
3. Поняття і класифікація міжнародних неурядових організацій	35
Питання для самоконтролю	39
Розділ 16. Право зовнішніх зносин	
1. Поняття, джерела та принципи права зовнішніх зносин	40
2. Органи зовнішніх зносин держави та їх система	44
3. Дипломатичне право	46
4. Консульське право	47
5. Право спеціальних місій	49
6. Дипломатичне право міжнародних організацій	52
Питання для самоконтролю	54
Розділ 17. Міжнародне право прав людини	
1. Міжнародне право прав людини як галузь міжнародного права	55
2. Універсальні механізми захисту прав людини	57
3. Регіональні механізми захисту прав людини	59
4. Система міжнародно-правового контролю дотримання прав людини	61
5. Міжнародний захист окремих категорій осіб	64
6. Співвідношення застосування міжнародного гуманітарного права і права прав людини в умовах збройного конфлікту і надзвичайного стану	66
Питання для самоконтролю	67
Розділ 18. Міжнародне гуманітарне право	
1. Міжнародне гуманітарне право як галузь міжнародного права	68
2. Джерела міжнародного гуманітарного права	70
3. Принципи міжнародного гуманітарного права	72
4. Сфера застосування міжнародного гуманітарного права	73
5. Кваліфікація збройного конфлікту і його значення для застосування міжнародного гуманітарного права	75
6. Правовий статус окремих категорій осіб у міжнародному гуманітарному праві	77
7. Основні засади ведення воєнних дій	79

8. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права	81
Питання для самоконтролю.....	83
Розділ 19. Право міжнародної безпеки	
1. Право міжнародної безпеки	84
2. Джерела та принципи права міжнародної безпеки	87
3. Види безпеки в системі міжнародного права	90
4. Роззброєння та обмеження озброєнь	92
Питання для самоконтролю	94
Розділ 20. Міжнародне кримінальне право	
1. Поняття, основні характеристики та джерела міжнародного кримінального права	95
2. Принципи міжнародного кримінального права	98
3. Поняття, види злочинів відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду	105
4. Міжнародний кримінальний суд: історія створення, структура	109
Питання для самоконтролю.....	112
Розділ 21. Міжнародне морське право	
1. Поняття і види морських просторів	113
1.1. Внутрішні морські води	113
1.2. Територіальне море	114
1.3. Прилегла зона	120
1.4. Виключна економічна зона (ВЕЗ)	121
1.5. Відкрите море	122
1.6. Континентальний шельф	122
2. Міжнародна морська організація (ІМО)	123
3. Міжнародний трибунал з морського права	127
Питання для самоконтролю	129
Розділ 22. Міжнародне повітряне право	
1. Поняття, принципи та джерела міжнародного повітряного права: теоретико-правовий аналіз	130
2. Правовий режим повітряного простору та комерційні права в міжнародній авіації	137
3. Міжнародно-правова боротьба з актами незаконного втручання в діяльність цивільної авіації	141
4. Міжнародні організації в галузі цивільної авіації	144
Питання для самоконтролю	145
Розділ 23. Міжнародне космічне право	
1. Поняття міжнародного космічного права	146
2. Міжнародно-правовий режим космічного простору і небесних тіл	151

3. Відповідальність у міжнародному космічному праві	155
Питання для самоконтролю	159

Розділ 24. Міжнародне інформаційне право

1. Загальні засади та особливості міжнародно-правового регулювання інформаційних правовідносин	160
2. Міжнародно-правове забезпечення глобальної інформаційної безпеки	163
3. Система міжнародно-правового захисту права на інформацію та інформаційну діяльність	167
4. Правові аспекти міжнародного співробітництва в інформаційній сфері	170
Питання для самоконтролю	173

Розділ 25. Міжнародне трудове право

1. Поняття і генеза міжнародно-правового регулювання праці	174
2. Міжнародне трудове право як галузь міжнародного права	178
3. Всесвітні (універсальні) міжнародні стандарти праці	180
4. Міжнародна організація праці та її нормотворча діяльність	184
5. Європейські стандарти праці	189
6. Сучасні тенденції трудових процесів у світі та завдання Міжнародної організації праці щодо їх урегулювання	194
Питання для самоконтролю	196

Розділ 26. Міжнародне атомне право

1. Поняття, принципи та тенденції розвитку міжнародного атомного права	197
2. Міжнародно-правове регулювання мирного використання атомної енергії	199
3. Правове регулювання заборони застосування ядерної зброї в міжнародному праві	203
4. Міжнародно-правовий статус суб'єктів забезпечення ядерної безпеки	206
Питання для самоконтролю	209

Розділ 27. Міжнародне право захисту довкілля

1. Поняття, предмет і джерела міжнародного права захисту довкілля	210
2. Міжнародно-правовий захист прав людини на безпечне довкілля	213
3. Відповідальність у міжнародному праві захисту довкілля	217
4. Міжнародно-правовий статус суб'єктів захисту довкілля	220
Питання для самоконтролю	223
Список використаних джерел	224

ПЕРЕДМОВА

Україна визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами національного права. Крім цього, відповідно до положень законодавства України (взаємопов'язаної та впорядкованої системи нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів) та правозастосовної практики, різноманітні розроблені та визнані на багатостронньому та двостронньому рівнях міжнародної взаємодії принципи, норми та стандарти міжнародного права, а також практика їх тлумачення міжнародними судовими органами є складовими частинами правової системи України. Зокрема, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Суди застосовують у розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини і Європейської комісії з прав людини як джерело права.

За таких умов, якісна професійна підготовка юристів-практиків, як і здійснювана ними професійна діяльність у рамках різних галузей національного та/або міжнародного права, обов'язково мають передбачати опанування ними актуальних знань і навичок у рамках різних галузей міжнародного публічного права. У вітчизняній науці міжнародного права під галуззю міжнародного права зазвичай пропонується розуміти сформований на основі певного предмета правового регулювання (міжнародні відносини певного виду) комплекс розроблених суб'єктами міжнародного права принципів, норм і стандартів. Галузі міжнародного права є основним структурним елементом (компонентом) системи міжнародного права. Узгодженого переліку галузей міжнародного права не існує ні серед українських, ні серед зарубіжних учених. Не вироблено єдиного такого переліку і на практиці. Тому часто в навчальній літературі з міжнародного права її автори акцентують увагу на тому, що пропонують для ознайомлення перелік основних, а не всіх існуючих галузей міжнародного права.

З огляду на зазначене вище, розділи підручника містять характеристику таких галузей міжнародного публічного права: право міжнародних договорів; право міжнародних організацій; право зовнішніх зносин; міжнародне право прав людини; міжнародне гуманітарне право; право міжнародної безпеки; міжнародне кримінальне право; міжнародне морське право; міжнародне повітряне право; міжнародне космічне право; міжнародне інформаційне право; міжнародне трудове право; міжнародне атомне право; міжнародне право захисту довкілля.

РОЗДІЛ 14

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

1. Поняття права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів – це комплекс принципів і норм міжнародного права, за допомогою яких здійснюється регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права з різноманітних питань, пов'язаних із міжнародними договорами, зокрема укладення, набуття чинності, дії, зміни, недійсності, припинення і зупинення дії договорів тощо.

Найдавнішими міжнародними договорами, докази про існування яких зберіглися до нашого часу, є: договір, укладений між правителями месопотамських міст Лагаш і Умма після 3100 р. до н. е.; договір царя Аккаду й Шумеру Нарам-Суена, який правив близько 2237–2200 рр. до н. е., з Еламом; договір єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хаттушилем (Хаттусілісом) III, укладений близько 1278 р. до н. е. [¹, с. 26–28].

Від тих часів право міжнародних договорів від двостороннього в межах певного географічного регіону було розвинуто суб'єктами міжнародного права до рівня загального міжнародного права, а його принципи та норми отримали закріплення у різних формах.

Найбільш визнаними серед них є принципи та норми Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (далі – Віденська конвенція 1969 р.). За структурою Віденська конвенція 1969 р. складається з Преамбули, 85 статей, розміщених у VIII Частинах, і Додатка. Важливо зазначити, що договірними сторонами цієї Конвенції можуть бути тільки держави. Конвенція набрала чинності 27 січня 1980 р. і станом на листопад 2025 р. має 118 договірних сторін. Україна є договірною стороною цієї Конвенції з 14 травня 1986 р. [²].

Щодо принципів міжнародного права, то у Преамбулі та ст. 52 цієї Конвенції її держави-учасниці зазначили, що принципи вільної згоди та сумлінності, а також правило *pacta sunt servanda* ³ є загальновизнаними. Вони підтвердили, що спори, які стосуються договорів, як й інші міжнародні спори, повинні розв'язуватися тільки мирними засобами і відповідно до принципів справедливості й міжнародного права. Держави – учасниці Конвенції також беруть до уваги такі втілені у Статуті ООН принципи міжнародного права, як принцип рівноправності та самовизначення народів, принцип суверенної рівності й незалежності всіх

¹ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

² Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

³ від лат. «договори повинні виконуватися», а відповідно до ст. 26 Віденської конвенції 1969 р.: «Кожен чинний договір є обов'язковим для сторін, які його уклали, і повинен сумлінно ними виконуватись».

держав, принцип невтручання у внутрішні справи держав, принцип заборони погрози силою або її застосування та принцип загальної поваги і додержання прав людини й основних свобод для всіх, і погоджуються з тим, що договір є недійсним, якщо його укладення відбулося шляхом погрози або застосування сили, що порушує закріплені в Статуті ООН принципи міжнародного права [4].

Крім наведених вище принципів міжнародного права, в окремих міжнародних договорах також можуть закріплюватися необхідні для досягнення цілей таких договорів принципи. Наприклад, у Преамбулі Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур від 18 травня 1973 р. (у редакції Протоколу від 26 червня 1999 р.) її Договірні сторони визнали, що спрощення та гармонізація можуть бути досягнуті шляхом застосування, зокрема, таких принципів: реалізація програм, спрямованих на постійну модернізацію митних процедур і практик, а отже, на підвищення ефективності та результативності; застосування митних процедур і практик у передбачуваний, послідовний та прозорий спосіб; надання зацікавленим сторонам усієї необхідної інформації щодо митного законодавства, нормативних актів, адміністративних інструкцій, процедур та практик; реалізація сучасних методів, таких як управління ризиками та контроль на основі аудиту, а також максимально можливе практичне використання інформаційних технологій; співробітництво, де це доцільно, з іншими національними органами влади, іншими митними адміністраціями та торговельними спільнотами; впровадження відповідних міжнародних стандартів; забезпечення зацікавленим сторонам легкодоступних процедур адміністративного та судового розгляду [5].

Слід зазначити, що під час характеристики права міжнародних договорів, поряд із Віденською конвенцією 1969 р., учені часто згадують також Віденську конвенцію про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (далі – Віденська конвенція 1986 р.). За структурою ця Конвенція складається з Преамбули, 86 статей, розміщених у VIII Частинах, і Додатку «Процедури арбітражу та примирення у відповідності до статті 66». Станом на листопад 2025 р. документи про ратифікацію або про приєднання до Віденської конвенції 1986 р. Генеральному секретарю ООН передали на зберігання 33 держави та 12 міжнародних організацій, а саме: Міжнародне агентство з атомної енергії; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна організація кримінальної поліції; Міжнародна організація праці;

⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

⁵ International Convention on the simplification and harmonization of Customs procedures (Kyoto Convention) as amended. *World Customs Organization*. URL: https://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/instrument-and-tools/conventions/pf_revised_kyoto_conv.aspx (дата звернення: 10.11.2025).

Міжнародна морська організація; Організація із заборони хімічної зброї; Підготовча комісія Організації Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань; ООН; ООН з промислового розвитку; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація охорони здоров'я; Всесвітня організація інтелектуальної власності. Україна жодних документів щодо цієї Конвенції Генеральному секретарю ООН не передавала [6].

Однак за умовами ч. 1 ст. 85 Віденської конвенції 1986 р., вона набуває чинності на тридцятий день від дня подання на зберігання Генеральному секретарю ООН тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання держав або Намібії, яку представляє Рада ООН з Намібії [7].

Отже, станом на листопад 2025 р. Віденська конвенція 1986 р. так і не набула чинності. Водночас відображені у її положеннях правила поведінки часто визнаються чинними як звичаєві [8, с. 81; 9, с. 105].

Зауважимо, що незважаючи на те, що ця Конвенція станом на листопад 2025 р. так і не набула чинності, окремі закріплені в її тексті положення мають важливе значення для загальної характеристики права міжнародних договорів.

Зокрема, у Преамбулі Віденської конвенції 1986 р., як і в Преамбулі Віденської конвенції 1969 р., її розробники підтвердили, що норми міжнародного звичаєвого права як і раніше регулюватимуть питання, які не були вирішені в положеннях цієї Конвенції. Крім цього, у ст. 38 Віденських конвенцій 1969 р. і 1986 р. також зазначено, що: «Статті 34–37 ніяким чином не перешкоджають якій-небудь нормі, яку містить договір, стати обов'язковою для третьої держави як звичаєва норма міжнародного права, що визначається як така»). Отже, принципи і норми права міжнародних договорів можуть існувати як у формі міжнародних договорів, так і у формі міжнародних звичаїв.

Важливе значення положення Віденської конвенції 1986 р. мають і для визначення суб'єктів права міжнародних договорів. Щодо цього у її тексті згадуються: держави; міжнародні організації (міжурядові організації); інші ніж держави або організації суб'єкти міжнародного права. При цьому зауважимо, що сфера застосування Віденської конвенції 1986 р. поширю-

⁶ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-3&chapter=23&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

⁷ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1986/03/19860321%2008-45%20AM/Ch_XXIII_3.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁸ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

⁹ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

ється тільки на: а) договори між однією або кількома державами та однією або кількома міжнародними організаціями, та б) договори між міжнародними організаціями [¹⁰].

Інколи до найбільш важливих універсальних конвенцій, розроблених для регулювання відносин у галузі міжнародних договорів, вітчизняні дослідники поряд із Віденськими конвенціями 1969 р. і 1986 р. зараховують також Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 р. [¹¹, с. 81; ¹², с. 105].

Станом на листопад 2025 р. Договірними сторонами цієї Конвенції є 23 держави. Україна приєдналася до цієї Конвенції 26 жовтня 1992 р. [¹³].

2. Поняття і класифікація міжнародних договорів

Відповідно до положень ст. 2 Віденської конвенції 1969 р., ст. 2 Віденської конвенції 1986 р., а також практики укладення міжнародних угод між суб'єктами міжнародного права, **договором** є міжнародна угода, укладена між двома чи більше суб'єктами міжнародного права в письмовій формі, що регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься вона в одному документі, в двох або в декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від її конкретного найменування [¹⁴; ¹⁵].

На основі різних критеріїв міжнародні договори можна класифікувати на такі види.

За кількістю учасників міжнародні договори класифікуються на двосторонні та багатосторонні.

За просторовою сферою дії міжнародні договори можуть бути: *універсальними* (загальними – Міжнародна конвенція про гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14 червня 1983 р.); *регіональними* (Міжамериканська конвенція про екстрадицію від 25 лютого 1981 р.;

¹⁰ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1986/03/19860321%2008-45%20AM/Ch_XXIII_3.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

¹¹ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

¹² Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹³ Vienna Convention on succession of States in respect of treaties, 23 August 1978. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-2&chapter=23&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

¹⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

¹⁵ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1986/03/19860321%2008-45%20AM/Ch_XXIII_3.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р.); *партикулярними* (договори з обмеженим колом учасників, між двома або декількома державами – Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови від 30 квітня 2025 р.).

Залежно від органу, який виражає остаточну згоду на обов'язковість міжнародного договору для держави, розрізняють: *міждержавні* (від імені України укладаються Президентом України або за його дорученням), *міжурядові* (від імені Уряду України укладаються Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) або за його дорученням) та *міжвідомчі договори* (від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів укладаються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами.).

Залежно від найменування міжнародні договори часто класифікують на: *договори* (Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січня 1967 р.; *конвенції* (Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р.); *пакти* (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р.); *угоди* (Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014 р.); *протоколи* (Протокол про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур від 26 червня 1999 р.); *статуту* (Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р.); *меморандуми* (Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р.).

Міжнародні договори з вищезазначеними найменуваннями найчастіше використовуються суб'єктами міжнародного права для письмового оформлення відносин між собою на багатосторонній та двосторонній основах. Однак з цією метою також можуть використовуватися міжнародні договори з іншими найменуваннями, зокрема: декларація; комюніке; конкордат; *modus vivendi*; трактат; хартія тощо. Питання про вибір найменування для певного договору в міжнародному праві безпосередньо не врегульовано. Тому його вирішення у кожному конкретному випадку залежить від волевиявлення розробників проекту міжнародного договору [16, с. 100].

За терміном дії міжнародні договори можна класифікувати на строкові та безстрокові. Якщо в договорі прямо не зазначено строк дії договору, то такий договір вважається безстроковим. У практиці сучасних міжнародних відносин мали місце випадки, коли держави в обґрунтування своїх позицій із того чи іншого питання посилалися на договори, що були

¹⁶ Міжнародне публічне право : підруч. : у 2 т. / С. М. Перепьолкін, Д. О. Трескін, В. В. Філатов, Л. А. Філяніна ; за ред. С. М. Перепьолкіна. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. Т. 1. : Основи теорії. 250 с.

укладені кілька сот років тому. Так, під час розгляду в 1953 р. Міжнародним Судом ООН спору між Францією та Великою Британією щодо приналежності деяких островів у Ла-Манші Франція цілком правомірно застосувала франко-англійський договір 1259 р. Тобто договір, який на момент розгляду був чинним протягом майже 700 років [¹⁷, с. 256–257].

Якщо в міжнародному договорі прямо зазначено строк його дії, то після його завершення такий договір може припинити діяти або строк його дії може бути автоматично продовжено на зазначений у його статтях строк (автоматична пролонгація). Так, відповідно до положень ст. 15 Конвенції про створення Міжнародного союзу публікації митних тарифів від 5 липня 1890 р., строк її дії складав 7 років. Однак, якщо за дванадцять місяців до закінчення перших семи років ця Конвенція не буде денонсована, утворений на підставі її положень Союз мав продовжувати існувати протягом нового семирічного строку і так далі, кожні сім років. У підсумку, розпочавши свою діяльність 1 квітня 1891 р., Міжнародний союз публікації митних тарифів проіснував 126 років і офіційно припинив свою діяльність 31 березня 2017 р. у зв'язку з припиненням дії Конвенції про створення Міжнародного союзу публікації митних тарифів від 5 липня 1890 р. [¹⁸].

За формою укладення міжнародні договори можуть бути укладені у письмовій і неписьмовій формі. Про існування таких договорів (міжнародних угод) прямо зазначено у ст. 1 та ст. 3 Віденської конвенції 1969 р.

Щодо договорів укладених у письмовій формі, то однією з основних ознак, властивих таким міжнародним договорам, є розподіл його тексту на складові частини, які разом утворюють структуру міжнародного договору.

Найчастіше структуру міжнародного договору складають: преамбула (вступна частина); основна частина договору; заключна або протокольна частина. За потреби міжнародні договори можуть доповнюватися додатками. У *преамбулі* зазвичай зазначають загальну мету (цілі) договору, зв'язок договору з цінностями та правилами загального міжнародного права, підтвердження готовності сторонами договору виконувати визначені в його основній частині права та обов'язки тощо. В *основній частині договору* конкретизується сфера дії договору, зазначається тлумачення термінів, що використовуються в договорі для досягнення його цілей, права та обов'язки сторін, умови та способи виконання зобов'язань, що виникають на підставі договору тощо. *Заключна або протокольна частина* містить інформацію щодо умов набрання договором чинності, можливостей внесення до його положень змін, терміну дії договору, умов приєднання або виходу зі складу договірних сторін договору, мов, якими укладено договір, депозитарія договору, місця та часу його укладення тощо.

¹⁷ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

¹⁸ Perepolkin, S., Morozov, O., Lehka, O., Stryzhak, I. International Union for the Publication of Customs Tariffs – Investigation of a Forgotten International Customs Organisation. *World Customs Journal*. 2025. Vol. 19. № 1. P. 63–78.

Міжнародні договори, укладені не у письмовій формі, вітчизняні вчені називають «Джентльменськими угодами» або договорами, укладеними сторонами в усній формі, яка зазвичай не супроводжується складанням будь-яких документів [¹⁹, с. 102]. Усна форма відрізняється від звичайних договорів тим, що її недотримання тягне, як правило, наслідки морального характеру. Відноситься до низки угод, укладених у спрощеній формі, та передбачає наявність достатньо довірливих відносин між сторонами [²⁰, с. 242–243; ²¹, с. 61, 119].

Зазначена класифікація міжнародних договорів не є вичерпною і може бути розширена за рахунок інших чинників.

3. Укладення міжнародних договорів і набрання ними чинності

У доктрині міжнародного права порядок укладення міжнародних договорів між двома чи більше суб'єктами міжнародного права в письмовій формі та набрання ними чинності прийнято характеризувати на підставі положень Віденської конвенції 1969 р.

Норми міжнародного права безпосередньо не визначають, на якому рівні, наприклад, держави (державному, урядовому, відомчому), повинні укласти міжнародні договори, тому це питання, як й інші питання, зокрема про найменування договору, суб'єкти міжнародного права вирішують під час переговорів.

За допомогою переговорів, які можуть проходити як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні, в рамках спеціально скликаної міжнародної конференції, діючої на постійній основі міжнародної організації або одного з її органів, заінтересовані суб'єкти міжнародного права узгоджують всі питання, що виникають між ними на будь-якій із стадій укладення міжнародного договору, а саме: ухвалення тексту міжнародного договору та встановлення його автентичності; вираження згоди на обов'язковість договору.

Ухваленню узгодженого тексту міжнародного договору та встановленню його автентичності передують такі дії: ініціювання укладення договору та перевірка повноважень.

Ініціювати укладення міжнародного договору може як одна або декілька держав, так і міжнародна організація або один з її органів. Зазвичай сторона, що виступила з такою пропозицією, представляє і проєкт майбутнього договору або створює належні умови для його підготовки. Якщо пропозиція знаходить відгук, зацікавлені сторони додатково визначають спільні заходи з підготовки тексту міжнародного договору [²², с. 84].

¹⁹ Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

²⁰ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²¹ Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

²² Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

Перед тим, як виступити з ініціативою укладення міжнародного договору на міжнародному рівні, відповідні пропозиції затверджують на національному рівні. Так, наприклад, пропозиції щодо укладення від імені України, Уряду України міжнародних договорів України подаються Міністерством закордонних справ України (далі – МЗС), після проведення Міністерством юстиції України правової експертизи щодо відповідності проєкту міжнародного договору Конституції та законам України, відповідно Президентіві України або КМУ [23]. Пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України міжвідомчого характеру подаються до КМУ міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади за погодженням з МЗС. У разі потреби вони попередньо погоджуються з іншими заінтересованими міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади [24].

Після їх затвердження уповноважені від імені України, Уряду України або конкретного міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, державного органу одна чи кілька осіб можуть приступити до здійснення дій, віднесених до їх повноважень.

Відповідно до п. «с» ст. 2 Віденської конвенції 1969 р. *«повноваження»* означають документ, який виходить від компетентного органу держави і за допомогою якого одна чи кілька осіб призначаються репрезентувати цю державу з метою ведення переговорів, ухвалення тексту договору або встановлення його автентичності, вираження згоди цієї держави на обов'язковість для неї договору або з метою вчинення будь-якого іншого акта, що стосується договору.

Особа вважається такою, що репрезентує державу, або з метою ухвалення тексту договору чи встановлення його автентичності, або з метою вираження згоди держави на обов'язковість для неї договору, коли: а) вона пред'явить відповідні повноваження; або б) з практики відповідних держав чи з інших обставин випливає, що вони мали намір розглядати цю особу як таку, що репрезентує державу для цих цілей, і не вимагати пред'явлення повноважень (ч. 1 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.).

У випадку, якщо міжнародний договір підписується без надання особі відповідних повноважень, слід враховувати положення ст. 8 Віденської конвенції 1969 р., де встановлено, що акт, який стосується укладення договору, вчинений особою, яка не може на підставі ст. 7 Віденської конвенції 1969 р. вважатися уповноваженою представляти державу з цією метою, не має юридичного значення, якщо його згодом не підтверджено цією державою.

²³ Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

²⁴ Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру : Постанова КМУ від 17 червня 1994 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422-94-%D0%BF> (дата звернення: 10.11.2025).

Відповідно до займаної посади (*ex officio*), тобто без пред'явлення повноважень, державу можуть представляти такі особи: а) *глави держав, глави урядів і міністри закордонних справ* – з метою вчинення всіх актів, що стосуються укладення договору; б) *глави дипломатичних представництв* – з метою ухвалення тексту договору між акредитуючою державою і державою, при якій вони акредитовані; с) *представники, уповноважені державами репрезентувати їх на міжнародній конференції або в міжнародній організації, або в одному з її органів*, – з метою ухвалення тексту договору на такій конференції, в такій організації або в такому органі (ч. 2 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.).

Отже, лише уповноважені державами особи можуть брати участь в ухваленні тексту міжнародного договору і встановленні його автентичності.

Відповідно до ст. 9 Віденської конвенції 1969 р. текст договору ухвалюється за згодою всіх держав, які брали участь у його складенні, або, якщо текст договору ухвалювався на міжнародній конференції, шляхом голосування за нього двох третин держав, які присутні й беруть участь у голосуванні, якщо тією самою більшістю голосів вони не вирішать застосувати інше правило.

Автентичним (остаточно узгодженим, істинним і таким, що не підлягає змінам) ухвалення текст міжнародного договору стає: у результаті застосування процедури, про яку домовилися держави, що беруть участь у переговорах; або, за відсутності такої процедури, шляхом підписання, підписання *ad referendum* або парафування представниками цих держав тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст.

Підписання ad referendum (з лат. «відкласти для подальшого розгляду») – умовне, неостаточне підписання, що в подальшому потребує підтвердження з боку компетентного органу відповідної держави або міжнародної організації.

Парафування (з франц. *paraphe* – розчерк, скорочений підпис) – підтвердження автентичності тексту договору ініціалами уповноважених осіб договірних держав, що брали участь у його розробці. Ініціали проставляються під текстом договору або на кожній його сторінці та свідчать, що узгоджений текст договору є остаточною. Після парафування текст не може бути змінений навіть за згодою уповноважених осіб [²⁵, с. 85]. Парафування договору не є обов'язковим етапом його укладення та використовується для уникнення спірних моментів щодо остаточного формулювання положень договору.

У заключних статтях міжнародного договору зазвичай зазначається, що всі його тексти, укладені різними мовами, визнаються автентичними, тобто мають однакову юридичну силу [²⁶, с. 98].

²⁵ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

²⁶ Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

Суб'єкти міжнародного права зазвичай використовують підписання *ad referendum* або парафування для встановлення автентичності тексту договору. Однак, якщо сторони договору домовляться між собою, підписання *ad referendum* або парафування тексту договору може розглядатися ними як остаточне підписання договору, тобто як спосіб вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору.

За умови відсутності такої домовленості вираження згоди державами на обов'язковість договору може бути виражено обміном документами, які становлять договір, підписанням договору, ратифікацією, прийняттям або затвердженням договору, приєднанням до нього або будь-яким іншим способом, про який домовилися сторони.

Вираження згоди на обов'язковість договору шляхом *обміну документами, які становлять договір*, являє собою спрощену процедуру його укладення. При цьому посадові особи (зазвичай міністри закордонних справ) надсилають одна одній листи (ноти), в яких викладаються попередньо погоджені положення щодо сутності питання. Обмін листами означає згоду на обов'язковість цих положень. Так, у формі обміну нотами було укладено Угоду між КМУ та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про продовження дії Угоди (у формі обміну нотами) між КМУ та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері біологічної та хімічної безпеки і ядерного/радіологічного захисту в рамках ініціативи Групи Семи «Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення» [27].

Згода держави на обов'язковість для неї міжнародного договору виражається шляхом *підписання* договору представником держави, коли:

- а) договір передбачає, що підписання має таку силу;
- б) в інший спосіб встановлено домовленість держав, які беруть участь у переговорах, про те, що підписання повинно мати таку силу;
- с) намір держави надати підписанню такої сили впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів.

Під час підписання двостороннього міжнародного договору держави дотримуються правила альтернату (від лат. *alternare* – чергуватися) – чергування підписів, що підкреслює рівність договірних сторін. Його сутність полягає в тому, що уповноважені на підписання особи ставлять підписи спочатку на почесному місці у своїх екземплярах договору, яке розташовується на першому аркуші, зазвичай з лівого боку, а потім підписують екземпляр іншої сторони – з правого боку або нижче, якщо підписи розташовуються один над одним.

²⁷ Угода (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про продовження дії Угоди (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері біологічної та хімічної безпеки і ядерного/радіологічного захисту в рамках ініціативи Групи Семи «Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_003-24#Text (дата звернення: 10.11.2025).

Під час підписання багатостороннього договору підписи уповноважених осіб розташовуються зазвичай зверху вниз в алфавітному або іншому порядку, за згодою сторін. При цьому представники сторін можуть підписати договір протягом спеціально визначеного для цього терміну в довільному порядку або відповідно до черговості, встановленої шляхом попередньо проведеного жеребкування. Так, у ч. 1 ст. 36 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. щодо цього зазначено, що ця Конвенція відкрита для підписання всіма державами з 12 по 15 грудня 2000 р. в Палермо, Італія, а потім у Центральних установах ООН у Нью-Йорку до 12 грудня 2002 р. [28].

Згода держави на обов'язковість договору виражається *ратифікацією*, якщо:

- а) договір передбачає, що така згода виражається ратифікацією;
- б) в інший спосіб встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, домовилися про необхідність ратифікації;
- с) представник держави підписав договір з умовою ратифікації;
- д) намір держави підписати договір з умовою ратифікації впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів.

Ратифікація міжнародного договору (від лат. *ratum facere* – визнавати закону силу, робити остаточним) – це затвердження договору одним із вищих органів влади держави відповідно до процедури, передбаченої національним законодавством.

В Україні ратифікацію міжнародних договорів України здійснює Верховна Рада України (далі – ВРУ) шляхом ухвалення закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова ВРУ підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами, депонування їх у депозитарія або повідомлення про них договірних сторін або депозитарія. Обмін ратифікаційними грамотами і передача грамот про ратифікацію міжнародних договорів України на зберігання депозитаріям здійснюються, якщо немає іншої домовленості між сторонами, МЗС України [29].

Отже, ратифікація міжнародних договорів України може здійснюватися у двох актах: національному нормативно-правовому акті (законі України) та міжнародному (ратифікаційній грамоті).

Як міжнародний акт *ратифікація* означає процедуру, яку міжнародне право вважає необхідною для надання договорам обов'язкового характеру. Завдяки цій процедурі забезпечується контроль над діями уповноважених,

²⁸ Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 10.11.2025).

²⁹ Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

а також ще раз оцінюється зміст міжнародного договору, що укладається. Відмова від ратифікації не є порушенням міжнародного права [³⁰, с. 87].

Сторони договору можуть домовитися, що його ратифікація надасть йому зворотної сили, тобто ратифікований договір вважатиметься таким, що набрав чинності з моменту його підписання.

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Віденської конвенції 1969 р., згода держави на обов'язковість договору виражається прийняттям або затвердженням на умовах, подібних до тих, які застосовуються до ратифікації.

Водночас, відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. (далі – Закон України 2004 р.), умови надання згоди Україною на обов'язковість міжнародних договорів шляхом затвердження або прийняття відрізняються.

У доктрині міжнародного права під *затвердженням міжнародного договору* (іноді вживається термін «конфірмація договору») найчастіше пропонується розуміти остаточне схвалення міжнародного договору урядом або іншим компетентним органом, якщо укладання договору належить до його компетенції [³¹, с. 104].

Щодо законодавства України, то відповідно до ст. 12 Закону України 2004 р., затвердженню підлягають міжнародні договори України, які не потребують ратифікації, якщо такі договори передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України або КМУ [³²].

Затвердження міжнародних договорів України може здійснюватися: Президентом України у формі указу; КМУ у формі постанови; міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, від імені яких були підписані такі договори, якщо затвердження таких міжвідомчих договорів не здійснює КМУ у формі постанови.

Затвердження як спосіб вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору застосовується також до договорів, що укладаються міжнародними організаціями (див. ст. 63 Статуту ООН, ст. 14 Віденської конвенції 1986 р.).

Щодо *прийняття міжнародного договору* як способу вираження згоди на його обов'язковість для держави, то, на відміну від вищезазначених положень ч. 2 ст. 14 Віденської конвенції 1969 р., ст. 13 Закону України 2004 р. визначає порядок його здійснення разом із таким способом вираження згоди Україною на обов'язковість міжнародного договору, як *приєднання*.

Відповідне поєднання можна пояснити тим, що одні й ті самі процедури в одних договорах називаються прийняттям договору, а в інших – приєднанням. Так, у ст. 79 Конституції (Статуту) Всесвітньої організації

³⁰ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

³¹ Переп'юлкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

³² Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.

охорони здоров'я зазначено, що одним зі способів стати учасником цієї Конституції є її прийняття, яке здійснюється шляхом депонування офіційного документа Генеральному секретарю ООН [33]. Аналогічне формулювання про прийняття закріплено в ст. XV Конституції (Статуті) ООН з питань освіти, науки і культури [34] тощо.

Однак у багатьох інших багатосторонніх міжнародних договорах у таких випадках зазначається про приєднання, якому спеціально присвячена ст. 15 Віденської конвенції 1969 р. Наприклад, про приєднання йде мова у ст. 92 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. [35], у ст. 33 Конвенції Всесвітньої метеорологічної організації 1947 р. [36], у ст. 53. Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку 1992 р. [37] тощо.

Приєднання до міжнародного договору здійснюється в разі, якщо держава з самого початку не брала участі в договорі, але згодом вирішила приєднатися до нього на умовах, передбачених у тексті такого договору.

Так, відповідно до ст. 15 Віденської конвенції 1969 р., згода держави на обов'язковість договору виражається приєднанням, якщо:

а) договір передбачає, що така згода може бути виражена цією державою шляхом приєднання;

б) в інший спосіб встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, домовились, що така згода може бути виражена цією державою шляхом приєднання;

с) всі учасники потім домовились, що така згода може бути виражена цією державою шляхом приєднання.

Упродовж тривалого часу вважалося, що приєднання до міжнародного договору можливе лише після набрання таким договором чинності шляхом депонування ратифікаційної грамоти або іншого документа про приєднання. Проте положення багатьох міжнародних договорів, зокрема й деяких із вищезгаданих, свідчать про те, що можливість приєднання існує незалежно від набрання договором чинності.

В Україні рішення про приєднання до міжнародних договорів або про їх прийняття ухвалюють: ВРУ у формі закону; Президентом України у формі указу; КМУ у формі постанови [38].

³³ Constitution of the World Health Organization. *World Health Organization*. URL: <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> (дата звернення: 10.11.2025).

³⁴ Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution> (дата звернення: 10.11.2025).

³⁵ Convention on International Civil Aviation. Signed at Chicago, on 7 december 1944. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2015/volume-15-ii-102-english.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

³⁶ Convention of the World Meteorological Organization. URL: <https://oag.gov.bt/wp-content/uploads/2011/02/Convention-of-the-World-Meteorological-Organization.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

³⁷ Constitution of the International Telecommunication Union. URL: <https://www.itu.int/en/council/Documents/basic-texts/Constitution-E.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

³⁸ Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

При підписанні, ратифікації, прийнятті, затвердженні міжнародного договору або приєднанні до нього можуть бути зроблені заяви та сформульовані застереження до його положень відповідно до норм міжнародного права, за винятком випадків, коли застереження забороняються самим договором або не наведені в числі можливих застережень, або коли вони несумісні з об'єктом і цілями договору.

Відповідно до ст. 2 Закону України 2004 р.:

– *заява* – це односторонній акт, яким сторони міжнародного договору висловлюють своє тлумачення або розуміння його положень і з якого для них не випливають міжнародно-правові наслідки;

– *застереження* – це одностороння письмова заява, зроблена при підписанні, ратифікації, затвердженні, прийнятті міжнародного договору або приєднанні до нього, якою висловлюється бажання виключити або змінити юридичну дію певних положень договору щодо їхнього застосування до України [³⁹].

Заяви та застереження, як правило, не допускаються у двосторонніх міжнародних договорах. Будь-яка зміна, що пропонується до двостороннього договору, розглядається як нова пропозиція щодо його перегляду та не може вважатися застереженням.

Завершальним кроком вираження згоди державами на обов'язковість міжнародного договору, якщо така згода не була виражена шляхом підписання договору, є обмін між ними ратифікаційними грамотами та документами про затвердження, прийняття або приєднання чи депонування таких грамот та документів у депозитарія.

Виконання зазначених процедур має важливе значення для встановлення точного моменту, з якого згода держави на обов'язковість міжнародного договору набирає чинності стосовно інших договірних держав. Адже момент вираження згоди на обов'язковість договору державою та момент юридичного встановлення, фіксації цього вираження можуть не збігатися.

Договірна практика виділяє такі моменти набуття чинності міжнародним договором: *дата підписання договору* – для договорів, які не передбачають подальшої ратифікації або затвердження (для багатосторонніх договорів такий момент визначається датою підписання договору останнім учасником переговорів); *ратифікація договору, обмін ратифікаційними грамотами або їх передача депозитарію для зберігання визначеним у договорі числом держав або усіма державами, що його підписали* – для договорів, які передбачають ратифікацію (для багатосторонніх договорів такий момент визначається датою останньої ратифікації договору); *затвердження договору, обмін повідомленнями про таке затвердження або їх передача депозитарію для зберігання* – для договорів, які передбачають затвердження (для багатосторонніх договорів такий момент визначається датою останнього затвердження договору); *датою вираження згоди на обов'язковість договору або датою передачі*

³⁹ Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.

депозитарію відповідних документів, якщо у договорі не передбачено інший порядок набрання чинності – для кожного учасника, який виражає згоду на обов'язковість вже чинного багатостороннього договору.

Набрання міжнародним договором чинності може пов'язуватися також зі збігом певного терміну, перебіг якого починається з моменту ратифікації договору, обміну або здачі на зберігання ратифікаційних грамот або документів про приєднання.

Наявність такого часового інтервалу показує, що укладення міжнародних договорів і набрання ними чинності – два самостійних, хоча і взаємопов'язаних, процеси; укладений договір може не набрати чинності.

Установлення моменту набрання чинності міжнародним договором є важливим і для органів державної влади, бо саме чинні міжнародні договори підлягають сумлінному дотриманню відповідно до норм міжнародного права.

Після набрання чинності міжнародні договори України у сфері правоохоронної діяльності публікуються українською мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України» та інших офіційних друкованих виданнях України, а також включаються в установленому порядку до Єдиного державного реєстру нормативних актів.

4. Недійсність, припинення та призупинення дії міжнародних договорів

Питання недійсності, припинення та призупинення дії міжнародних договорів визначено у Частині V Віденської конвенції 1969 р., яка містить: Розділ 1 «Загальні положення» (ст. 42–45); Розділ 2 «Недійсність договорів» (ст. 46–53); Розділ 3 «Припинення договорів і призупинення їхньої дії» (ст. 54–64); Розділ 4 «Процедура» (ст. 65–68); Розділ 5 «Наслідки недійсності чи припинення договору чи призупинення його дії» (ст. 69–72).

Важливе значення для характеристики питань, пов'язаних із недійсністю міжнародних договорів мають положення ст. 46 і ст. 47 Віденської конвенції 1969 р. Так, відповідно до положень ст. 46, держава не має права посилається на ту обставину, що її згода на обов'язковість для неї договору була виражена на порушення того чи іншого положення її внутрішнього права, яке стосується компетенції укладати договори, як на підставу недійсності її згоди, якщо тільки це порушення не було явним і не стосувалося норми її внутрішнього права особливо важливого значення. Порушення є явним, якщо воно буде об'єктивно очевидним для будь-якої держави, що діє в цьому питанні сумлінно і відповідно до звичайної практики. Щодо ст. 47, то згідно з її положеннями, якщо правомочність представника на вираження згоди держави на обов'язковість для неї конкретного договору обумовлена спеціальним обмеженням, то на недодержання представником такого обмеження не можна посилається як на підставу недійсності вираженої ним згоди, якщо тільки інші держави, які брали участь у переговорах, не було повідомлено про обмеження до вираження представником такої згоди [40].

⁴⁰ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

В інших статтях Розділу 2 Віденської конвенції 1969 р. зазначено підстави, за умови виявлення яких міжнародний договір може бути визнано недійсним.

Отже, відповідно до ст. 48 «Помилка», держава має право посилається на помилку в договорі як на підставу недійсності її згоди на обов'язковість для неї цього договору, коли помилка стосується факту або ситуації, які, за припущенням цієї держави, існували при укладенні договору і являли собою істотну основу для її згоди на обов'язковість для неї цього договору. Важливо звернути увагу на те, що наведені вище положення не застосовуються, якщо така держава своєю поведінкою сприяла виникненню цієї помилки або обставини були такими, що така держава повинна була звернути увагу на можливу помилку. Помилка, яка стосується тільки формулювання тексту договору, не впливає на його дійсність; в цьому випадку застосовується ст. 79 Віденської конвенції 1969 р.

Відповідно до ст. 49 «Обман», якщо держава уклала договір під впливом обманних дій іншої держави, яка брала участь у переговорах, то вона має право посилається на обман як на підставу недійсності своєї згоди на обов'язковість для неї договору.

У ст. 50 «Підкуп представника держави», закріплено, що у разі, якщо згода держави на обов'язковість для неї договору була виражена в результаті прямого або непрямого підкупу її представника іншою державою, яка брала участь у переговорах, то перша держава має право посилається на такий підкуп як на підставу недійсності її згоди на обов'язковість для неї такого договору.

Згідно з положеннями ст. 51 «Примус представника держави», згода держави на обов'язковість для неї договору, яку було виражено в результаті примусу її представника діями або погрозами, спрямованими проти нього, не має ніякого юридичного значення.

Міжнародний договір також визнається недійсним у таких випадках. По-перше, якщо буде встановлено, що його укладення стало результатом погрози силою або її застосування на порушення принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН (ст. 52 «Примус держави шляхом погрози силою або її застосування»). По-друге, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права (ст. 53 *Договори, які суперечать імперативній нормі загального міжнародного права (jus cogens)*)^[41].

На думку Т. Л. Сироїд, статті 51–53 Віденської конвенції 1969 р. характеризують так звану абсолютну недійсність міжнародних договорів, а інші статті її Розділу 2 – відносну недійсність, яка робить міжнародний договір заперечним. Положення визнаного недійсним міжнародного договору не мають юридичної сили^[42, с. 255–256; 43, с. 98–99].

⁴¹ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

⁴² Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

Для характеристики питань, пов'язаних із припиненням міжнародних договорів або з призупиненням їхньої дії важливе значення мають такі положення Розділів 3 і 5 Віденської конвенції 1969 р.

Відповідно до положень ст. 54 Віденської конвенції 1969 р., припинення договору або вихід з нього учасника можуть мати місце: а) відповідно до положень договору; або б) в будь-який час за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними державами.

Одним із способів припинення договору є *денонсація* (від франц. *denoncer* – денонсування договору).

На думку Ю. В. Щокіна, денонсація – це заява сторони договору про припинення цього договору або вихід із нього (якщо договір є багатостороннім). Денонсація можлива лише в тому разі, якщо сам договір її передбачає [⁴⁴, с. 92].

Водночас на практиці в положеннях багатосторонніх міжнародних договорів може передбачатися можливість як їхньої денонсації (ст. 54 Митної конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки міжнародного дорожнього перевезення 1975 р.), так і виходу (ст. X Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.).

Важливо також наголосити на тому, що відповідно до положень ст. 56 Віденської конвенції 1969 р., договір, який не містить положень про його припинення і який не передбачає денонсації або виходу з нього, не підлягає денонсації та вихід з нього не допускається, якщо тільки: а) не встановлено, що учасники мали намір допустити можливість денонсації або виходу; або б) характер договору не передбачає права денонсації або виходу. При цьому, якщо в договорі не зазначено інше, така сторона договору має повідомити не менш як за дванадцять місяців про свій намір денонсувати договір або вийти з нього.

Крім зазначеного вище *припинення дії міжнародних договорів також можливе за таких обставин*: через закінчення строку дії договору; у зв'язку з досягненням мети (цілей) договору, тобто через його виконання; у зв'язку з тим, що кількість учасників договору стала меншою від кількості, потрібної для набрання договором чинності (якщо договором не передбачається інше); якщо всі учасники договору укладуть наступний договір із того самого питання і: а) з наступного договору впливає або в інший спосіб установлюється намір учасників, щоб таке питання регулювалося новим договором; або б) положення наступного договору є настільки несумісними з положеннями попереднього договору, що обидва договори неможливо застосувати одночасно; у зв'язку з істотним порушенням договору; у зв'язку з неможливістю виконання договору, якщо така неможливість є наслідком безповоротного зникнення або знищення об'єкта, необхідного для виконання договору; у випадках

⁴³ Переп'юлкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

⁴⁴ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

передбачених ст. 62 Віденської конвенції 1969 р., у зв'язку з докорінною зміною обставин (*rebus sic stantibus*); у зв'язку з виникненням нової імперативної норми загального міжнародного права (*jus cogens*) тощо.

Щодо наслідків припинення міжнародного договору, то відповідно до положень ст. 70 Віденської конвенції 1969 р., якщо договором не передбачається інше або якщо учасники не погодились про інше, припинення договору відповідно до його положень або відповідно до цієї Конвенції: а) звільняє учасників договору від будь-якого зобов'язання виконувати договір у майбутньому; б) не впливає на права, зобов'язання або юридичне становище учасників, які виникли в результаті виконання договору до його припинення. Якщо держава денонсує багатосторонній договір або виходить з нього, то наведені вище у п. а) та п. б) положення застосовуються у відносинах між цією державою і кожним з інших учасників договору з дня набрання чинності такою денонсацією або виходу з договору ^[45].

Щодо призупинення дії міжнародних договорів, то така ситуація може мати місце як на підставі положень самого договору, так і в будь-який час за згодою всіх учасників після консультацій із іншими договірними сторонами. Зокрема, відповідно до положень ст. 58 Віденської конвенції 1969 р., два або більше учасників багатостороннього договору можуть укласти у відносинах між собою угоду про тимчасове призупинення дії положень договору, якщо: а) можливість такого призупинення передбачається договором; або б) зазначене призупинення не забороняється договором і: і) не впливає ні на користування іншими учасниками своїми правами, що випливають з цього договору, ні на виконання ними своїх зобов'язань; ii) не є несумісним з об'єктом і цілями договору. При цьому, якщо у випадку, який підпадає під дію п. а), договором не передбачається інше, то зазначені учасники мають повідомити інших учасників про свій намір укласти угоду і про ті положення договору, дію яких вони мають намір призупинити.

Призупинення дії міжнародного договору в цілому чи в окремій його частині можливе за таких обставин: у зв'язку з укладенням наступного договору із того самого питання, якщо з наступного договору впливає або в інший спосіб встановлено, що таким був намір учасників; у зв'язку з випадками істотного порушення договору, зазначеними у ст. 60 Віденської конвенції 1969 р.; у зв'язку з тимчасовою неможливістю виконання договору тощо.

Наслідками призупинення дії договору, якщо договором не передбачається інше або, якщо учасники не погодились про інше, є звільнення учасників, у взаємовідносинах яких призупиняється дія договору, від зобов'язання виконувати договір у своїх взаємовідносинах протягом періоду призупинення ^[46].

⁴⁵ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

⁴⁶ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

Важливо наголосити на тому, що призупинення дії договору відрізняється від припинення тим, що воно передбачає лише тимчасову перерву у виконанні договору. Сам договір при цьому не втрачає юридичної сили. У подальшому договір, що призупинений на деякий час, може бути як припинений, так і поновлений. При цьому поновлення може відбуватися автоматично, якщо, наприклад, усунені певні обставини, що перешкоджали його виконанню [⁴⁷, с. 93].

У період призупинення дії договору його учасники повинні утримуватися від дій, які могли б перешкодити поновленню дії договору (ст. 72 Віденської конвенції 1969 р.).

Підсумовуючи характеристики положень Частини V Віденської конвенції 1969 р., важливо зазначити, що відповідно до ст. 45 Віденської конвенції 1969 р., держави в окремих випадках можуть втратити право посилалися на підставу *недійсності* (ст. 46 «Положення внутрішнього права, які стосуються компетенції укладати договори», ст. 47 «Спеціальні обмеження правомочності на вираження згоди держави», ст. 48 «Помилка», ст. 49 «Обман», ст. 50 «Підкуп представника держави») чи *припинення договору, виходу з нього або призупинення його дії* (ст. 60 «Припинення договору або призупинення його дії внаслідок його порушення», ст. 62 «Докорінна зміна обставин»). Такі випадки можуть мати місце після того, як стане відомо про факти того, що держава: а) однозначно погодилася, що договір, залежно від випадку, є дійсним, зберігає чинність або залишається в дії; або б) повинна, з огляду на її поведінку, вважатися такою, що мовчазно погодилася з тим, що договір, залежно від випадку, є дійсним, зберігає чинність або й далі діє [⁴⁸].

У правовій доктрині та практиці втрата права посилалися на підстави для визнання договору недійсним або припинення договору, виходу з нього або призупинення його дії, визнається змістом принципу «естопель» (від англ. *estoppel* – позбавляти права заперечення). Тобто, цей термін означає категоричне заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано [⁴⁹, с. 103].

Питання для самоконтролю

1. Що означає поняття «право міжнародних договорів»?
2. В яких міжнародних конвенціях закріплено основні принципи та норми права міжнародних договорів?
3. Що таке «Джентльменська угода»?
4. В яких формах можуть укладатися міжнародні договори?
5. Які підстави визнання міжнародних договорів недійсними?

⁴⁷ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

⁴⁸ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

⁴⁹ Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

РОЗДІЛ 15

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1. Поняття права міжнародних організацій

Право міжнародних організацій – це комплекс принципів і норм міжнародного права, за допомогою яких здійснюється регулювання міжнародних відносин, пов'язаних із створенням та функціонуванням міжнародних організацій.

Формування права міжнародних організацій безпосередньо пов'язане з організацією держав (народів) для задоволення як їхніх індивідуальних, так і спільних потреб шляхом спільної діяльності впродовж XIX та XX століть у рамках різних видів об'єднань, єдиного найменування для яких у теорії та практиці тривалий час не існувало. Зокрема, з цією метою використовувалися такі терміни: міжнародні альянси управління; міжнародні союзи управління; союзи держав з колективними підпорядкованими органами; міжурядові союзи; адміністративні союзи; міжнародні унії; юридичні унії; інститути управління; міжнародні юридичні унії; міжнародно-правові юридичні інститути; світові інститути; адміністративні та адміністративно-правові унії; унії держав; асоціації; міжнародні асоціації; всесвітні асоціації; асоціації держав або урядів; альянси; міжнародні організації; міжнародно-правові організації; тощо.

Згодом для найменування різних видів міждержавних об'єднань почали використовувати термін «міжнародні організації». При цьому застосування терміну «міжнародні організації» отримало поширення як на міжнародні міжурядові (міждержавні) об'єднання (тобто міжнародні міжурядові організації – ММУО), так і на міжнародні неурядові об'єднання (тобто міжнародні неурядові організації – МНУО). Однак у навчальній літературі характеристика права міжнародних організацій стосується здебільшого ММУО.

Найстарішою ММУО в сучасній історії міжнародного права є заснована за підсумками Віденського конгресу 1815 р. Центральна комісія з питань судноплавства по Рейну [50]. Серед інших, заснованих у XIX ст. перших ММУО, про які часто ще згадують як про «міжурядові союзи» або «адміністративні союзи», також були: Міжнародний союз для вимірювання землі (1864 р.); Всесвітній телеграфний союз (1865 р.); Всесвітній поштовий союз (1874 р.); Міжнародний союз мір і ваг (1875 р.); Міжнародний союз охорони промислової власності (1883 р.); Міжнародний союз захисту літературної та художньої власності (1886 р.); Міжнародний союз боротьби з рабством (1890 р.); Міжнародний союз публікації митних тарифів (1890 р.); Міжнародний союз залізничних товарних перевезень (1890 р.).

⁵⁰ Organisation. *Central Commission for the Navigation of the Rhine*. URL: <https://www.ccr-zkr.org> (дата звернення: 10.11.2025).

Одними з найбільш відомих заснованих у ХІХ ст. МНУО є Міжнародний комітет Червоного Хреста (1863 р.) та Асоціація міжнародного права (1873 р.).

За інформацією із Щорічника міжнародних організацій, який видається Союзом міжнародних асоціацій, нині на планеті існує понад 45 000 активних ММУО та МНУО [51].

Завдяки тому, що ММУО зазвичай створюються та здійснюють діяльність на підставі міжнародних договорів, в доктрині міжнародного права поширеною є думка стосовно того, що право міжнародних організацій є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права.

Водночас поряд із установчими актами (статутами, конвенціями, конституціями, угодами) різних ММУО, у змісті яких отримали закріплення спеціальні принципи і норми права міжнародних організацій, у практиці міжнародного права було розроблено також декілька загальних багатосторонніх міжнародних договорів. Мова йде про Віденську конвенцію про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р. (далі – Віденська конвенція 1975 р.) та про Віденську конвенцію про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (далі – Віденська конвенція 1986 р.) (див. п. 1 Розділу 14).

З урахуванням того, що відповідно до ст. 1 Віденської конвенції 1975 р., *міжнародна організація універсального характеру* – означає Організацію Об'єднаних Націй (далі – ООН), її спеціалізовані установи, Міжнародне агентство з атомної енергії та будь-яку аналогічну організацію, членський склад та відповідальність якої мають широкий міжнародний характер [52], до переліку загальних міжнародних договорів права міжнародних організацій можна також віднести Конвенцію про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй від 13 лютого 1946 р. (162 договірні сторони) та Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ від 21 листопада 1947 р. (131 договірні сторони).

Крім цього, щодо Віденської конвенції 1975 р. важливо також зазначити, що станом на листопад 2025 р. вона так і не набула чинності, бо документи про ратифікацію або про приєднання до її положень Генеральному секретарю ООН передали на зберігання лише 34 з 35 потрібних держав (ч. 1 ст. 89 Віденської конвенції 1975 р.) [53; 54].

⁵¹ The Yearbook of International Organizations. *Union of International Associations*. URL: https://uia.org/yearbookonline?qt-yb_intl_orgs=1 (дата звернення: 13.11.2025).

⁵² Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1975/03/19750317%2008-17%20AM/Ch_III_11p.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁵³ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsq_no=III-11&chapter=3&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

Отже, підсумовуючи характеристику форм зовнішнього вираження принципів і норм права міжнародних організацій щодо ММУО, слід зазначити, що як і у випадку з правом міжнародних договорів вони також існують у формі міжнародних договорів і міжнародних звичаїв. Щодо цього в Преамбулі нечинної Віденської конвенції 1975 р., так само як і в Преамбулі нечинної Віденської конвенції 1986 р., додатково підтверджується, що норми міжнародного звичаєвого права продовжують регулювати питання, які не врегульовані положеннями цієї Конвенції ^[55].

Важливе значення для характеристики права міжнародних організацій щодо ММУО мають також положення розробленого та ухваленого 5 серпня 2011 р. Комісією міжнародного права ООН Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій, із коментарями до них (далі – Проект статей). Перш за все це стосується зазначеного у його тексті поняття «правила організації», формулювання якого отримало удосконалення у порівнянні з його версією, закріпленою у п. 34 ч. 1 ст. 1 Віденської конвенції 1975 р. та у п. j) ч. 1 ст. 2 Віденської конвенції 1986 р., а саме: «правила організації» означають, зокрема, установчі документи, рішення, резолюції та інші акти міжнародної організації, прийняті відповідно до таких документів, та усталену практику організації ^[56], с. 73].

Зауважимо, що розробка Комісією міжнародного права ООН поняття «правила організації» відбулася за підсумками її діяльності, пов'язаної зі спробою пояснити сутність власного права організації, або тієї сукупності правових норм, яку інколи ще називають «внутрішнє право» організації. В процесі діяльності Комісія вирішила залишити це поняття без змін, бо дійшла висновку, що під час посилення на «внутрішнє право» організації виникли б проблеми з поясненням його сутності, бо незважаючи на те, що воно має внутрішній аспект, йому також властивий і міжнародний аспект ^[57], с. 21].

⁵⁴ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1975/03/19750317%2008-17%20AM/Ch_III_11p.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁵⁵ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1975/03/19750317%2008-17%20AM/Ch_III_11p.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁵⁶ Responsibility of international organizations. *Report of the International Law Commission Sixty-third session (26 April – 3 June and 4 July – 12 August 2011) General Assembly Official Records Sixty-sixth session Supplement No. 10 (A/66/10)*. P. 52–172. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_66_10.pdf

⁵⁷ Draft articles on the law of treaties between States and international organizations or between international organizations with commentaries 1982. *Report of the International Law Commission on the work of its thirty-fourth session. Yearbook of the International Law Commission*. 1982. Vol. II, Part II. P. 17–77. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_2_1982.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

Зміни, які було додано до цього поняття у Проекті статей, полягали в тому, що в його тексті поряд з «рішеннями» та «резолюціями» додаткового згадали про «інші акти організації». Це доповнення обумовлювалося необхідністю відобразити велике розмаїття актів, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права приймаються міжнародними організаціями. Крім цього, у коментарях до вищезгаданого Проекту статей акцентувалася увага на тому, що слово «зокрема» було збережено тому, що правила організації можуть також включати такі інструменти, як угоди, укладені такою організацією з третіми сторонами, а також обов'язкові для такої організації судові чи арбітражні рішення. При цьому не має значення є такі рішення, резолюції та інші акти організації обов'язковими, чи ні. Щодо важливості усталеної практики для визначення поняття «правила організації» та впливу, який практика може мати на формування правил організації, то в коментарі НАТО із цього приводу зазначено, що НАТО є організацією, в якій «основоположне внутрішнє правило, що регулює функціонування організації, тобто правило прийняття рішень на основі консенсусу, не закріплене ані в договорах про створення НАТО, ані в будь-яких інших офіційних правилах, а є результатом практики організації» [58, с. 78].

Важливо також зазначити, що згадування про усталену практику не передбачало формування припущення, що практика має однакове значення в усіх організаціях; навпаки, кожна організація має свої власні характеристики в цьому відношенні. Аналогічно, посиляючись на «сталу» практику, Комісія міжнародного права ООН прагнула лише виключити невизначену або спірну практику; вона не бажала заморозити практику на певному моменті історії організації [59, с. 21].

Відомими прикладами судової практики, пов'язаної з правом міжнародних організацій щодо ММУО, є такі Консультативні висновки Міжнародного суду ООН: у справі про відшкодування за шкоду, завдану на службі в ООН від 11 квітня 1949 р. [60]; у справі щодо тлумачення Угоди від 25 березня 1951 р. між ВООЗ та Єгиптом від 20 грудня 1980 р.

⁵⁸ Responsibility of international organizations. *Report of the International Law Commission Sixty-third session (26 April – 3 June and 4 July – 12 August 2011) General Assembly Official Records Sixty-sixth session Supplement No. 10 (A/66/10)*. P. 52–172. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_66_10.pdf

⁵⁹ Draft articles on the law of treaties between States and international organizations or between international organizations with commentaries 1982. Report of the International Law Commission on the work of its thirty-fourth session. *Yearbook of the International Law Commission*. 1982. Vol. II, Part II. P. 17–77. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_2_1982.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁶⁰ Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. Advisory Opinion of 11 April 1949. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/4> (дата звернення: 10.11.2025).

[⁶¹]; у справі щодо законності застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті від 8 липня 1996 р. [⁶²] тощо.

Із загальними принципами і нормами права міжнародних організацій щодо МНУО можна ознайомитися, зокрема, у тексті Основоположних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі, ухвалених учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи в м. Страсбург 5 липня 2002 р. і в тексті Європейської конвенції про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій від 24 квітня 1986 р.

2. Поняття і класифікація міжнародних міжурядових організацій

Незважаючи на те, що міжнародні міжурядові організації (ММУО) відомі людству вже понад два століття, узгодженого загального визначення поняття «міжнародна організація» в міжнародному праві дотепер не розроблено.

У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [⁶³] та у Віденських конвенціях 1975 р. [⁶⁴] та 1986 р. [⁶⁵], під поняттям «міжнародна організація» запропоновано розуміти міжурядову організацію, без уточнення будь-яких важливих для розуміння її сутності ознак. У кожній із конвенцій наведене вище визначення надавалося виключно для цілей цих конвенцій.

З огляду на це в доктрині міжнародного права було запропоновано численні варіанти визначення поняття «міжнародна організація». Наведемо декілька таких прикладів, запропонованих вітчизняними вченими.

В. І. Муравйов, наприклад, вважає, що міжнародна організація це об'єднання держав, яке створене на основі міжнародної угоди, має колективні органи, самостійну волю і відповідає вимогам міжнародного права [⁶⁶, с. 114].

⁶¹ Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt. Advisory Opinion of 20 December 1980. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/65> (дата звернення: 10.11.2025).

⁶² Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict. Advisory Opinion of 8 July 1996. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/93> (дата звернення: 10.11.2025).

⁶³ Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1980/01/19800127%2000-52%20AM/Ch_XXIII_01.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁶⁴ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1975/03/19750317%2008-17%20AM/Ch_III_11p.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁶⁵ Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1986/03/19860321%2008-45%20AM/Ch_XXIII_3.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

⁶⁶ Міжнародне право : основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.

На думку Ю. В. Щокіна, міжнародна міжурядова організація – це об'єднання держав (інших міжнародних міжурядових організацій), створене на погоджувальній основі, що має певні цілі, які відповідають загальновизнаним принципам міжнародного права, має постійну внутрішньоорганізаційну структуру та володіє міжнародною правосуб'єктністю [67, с. 172].

Т. Л. Сироїд, визначає міжнародну організацію як «постійно діючий орган, створений на підставі договору як міждержавне, міжурядове об'єднання з метою сприяння вирішенню міжнародних проблем, що передбачені відповідним установчим документом» [68, с. 119].

Водночас завдяки діяльності Комісії міжнародного права ООН, у ст. 2 Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій, під поняттям «міжнародна організація» було запропоновано розуміти організацію, членами якої поряд із державами можуть бути також й інші утворення, засновану міжнародним договором або іншим документом, що регулюється міжнародним правом, і має свою власну міжнародну правосуб'єктність [69, с. 73].

Ураховуючи юридичну силу Проекту статей і можливість подальшої еволюції вищезазначеного визначення, робити якісь припущення щодо перспектив його загального визнання зарано. Однак закріплені у його тексті ознаки однозначно заслуговують на більш детальну характеристику.

Отже, важливою ознакою ММУО є її членський склад, який можна класифікувати на повноправних і асоційованих членів (ст. 5 Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 р.).

Впродовж усієї історії існування міжнародних організацій їхніми членами були здебільшого держави. Однак, оскільки від імені держав у діяльності міжнародних організацій в основному брали участь різні представники від урядів таких держав, тому міжнародні організації почали також називати міжурядовими організаціями.

Водночас поряд із державами членами ММУО можуть бути й інші утворення. Наприклад, відповідно до ст. II Конвенції про створення Ради митного співробітництва (далі – РМС) від 15 грудня 1950 р., членами цієї ММУО можуть бути: Договірні сторони цієї Конвенції, а саме держави в особі їх урядів; уряди окремих митних територій, що запропоновані

⁶⁷ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

⁶⁸ Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право: навч. посіб. Харків : Прометей-Прес, 2005. 244 с.

⁶⁹ Responsibility of international organizations. *Report of the International Law Commission Sixty-third session (26 April – 3 June and 4 July – 12 August 2011) General Assembly Official Records Sixty-sixth session Supplement No. 10 (A/66/10)*. P. 52–172. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_66_10.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

Договірними сторонами. Рада може допускати представників урядів, що не є членами, або міжнародних організацій як спостерігачів [70].

Фактично станом на листопад 2025 р. членами РМС є 187 учасників міжнародних митних відносин, серед яких: 184 держави; 2 окремі митні території (Гонконг і Макао); та Європейський Союз із статусом, подібним до членства у цій організації [71].

У випадку зі статусом Європейського Союзу слід зазначити, що рекомендацію про внесення змін до Конвенції про створення РМС від 15 грудня 1950 р. щодо можливого набуття статусу Договірної сторони митними та економічними союзами РМС прийняла ще 30 червня 2007 р. [72]. Проте дотепер відповідні зміни так і не були чинності. Наша держава прийняла Рекомендацію РМС 17 грудня 2009 р. [73].

Наступною важливою ознакою ММУО є її установчий акт. У переважній більшості випадків установчими актами ММУО є міжнародні договори (наприклад, *статуту* (Статут ООН від 26 червня 1945 р.), *конвенції* (Конвенція про створення РМС від 15 грудня 1950 р.), *конституції* (Конституція Міжнародної організації кримінальної поліції – ІНТЕРПОЛ від 13 червня 1956 р.), *угоди* (Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р.).

Однак в історії права міжнародних організацій мали місце приклади заснування ММУО на підставі й інших міжнародних документів, зокрема, на основі резолюцій, прийнятих міжнародною організацією або конференціями держав. Саме у такий спосіб було засновано Організацію країн-експортерів нафти, ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) та Панамериканський інститут географії та історії.

Ще однією важливою ознакою ММУО є наявність у неї об'єктивної міжнародної правосуб'єктності, відмінної від правосуб'єктності її членів. На існуванні цієї ознаки у ММУО неодноразово акцентувалася увага у практиці Міжнародного суду ООН.

Так, у консультативному висновку у справі про відшкодування за шкоду, завдану на службі ООН від 11 квітня 1949 р., Суд постановив, що

⁷⁰ Convention establishing a Customs Co-operation Council, 15 December 1950. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/coc/convccc.pdf?la=en> (дата звернення: 10.11.2025).

⁷¹ List of Members with membership date. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/wco-members/list-of-members-with-membership-date.pdf?db=web>

⁷² Рекомендація Ради митного співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва 30 червня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976_010#Text (дата звернення: 10.11.2025).

⁷³ Про прийняття Рекомендації Ради митного співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва : Закон України від 17 груд. 2009 р. № 1771-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-17#Text> (дата звернення: 10.11.2025).

Організація мала здійснювати функції та права, які можна пояснити лише на підставі володіння значною мірою міжнародною правосуб'єктністю та здатністю діяти на міжнародному рівні. Наразі вона є найвищим типом міжнародної організації, і вона не могла б реалізувати наміри своїх засновників, якби не мала міжнародної правосуб'єктності. Суд також дійшов висновку, що п'ятдесят держав, які представляють переважну більшість членів міжнародного співтовариства, мали право, відповідно до міжнародного права, створити утворення, що має об'єктивну міжнародну правосуб'єктність, а не лише правосуб'єктність, визнану тільки ними, а також здатність пред'являти міжнародні позови [⁷⁴, с. 179, 185].

У консультативному висновку у справі щодо тлумачення Угоди від 25 березня 1951 р. між ВООЗ та Єгиптом від 20 грудня 1980 р., Суд зазначив, що міжнародні організації є суб'єктами міжнародного права і, як такі, зобов'язані виконувати будь-які зобов'язання, покладені на них відповідно до загальних норм міжнародного права, їх установчих документів та міжнародних угод, сторонами яких вони є [⁷⁵, с. 89–90].

У консультативному висновку у справі щодо законності застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті від 8 липня 1996 р., Міжнародний суд ООН також наголосив на тому, що йому навряд чи необхідно зазначати, що міжнародні організації є суб'єктами міжнародного права, які, на відміну від держав, не мають загальної компетенції. Міжнародні організації керуються «принципом спеціальності», тобто вони наділені державами, які їх створюють, повноваженнями, межі яких залежать від спільних інтересів, просування яких ці держави доручають їм [⁷⁶, с. 78].

Отже, міжнародна правосуб'єктність ММУО визначається її засновниками та проявляється у наділенні такої організації необхідними для досягнення цілей (мети) її заснування міжнародними права та обов'язками.

Зазвичай ММУО наділяються такими міжнародними правами і обов'язками: вступати та розвивати відносини з іншими суб'єктами міжнародного права (найчастіше з державами, ММУО та МНУО); укладати міжнародні договори з іншими суб'єктами міжнародного права; пред'являти міжнародні позови проти інших суб'єктів міжнародного права для захисту порушених прав і відшкодування заподіяної шкоди; володіти необхідними для належного виконання своїх функцій привілеями та імунітетами; вирішувати міжнародні спори мирними засобами; нести міжнародно-правову відповідальність тощо.

⁷⁴ Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. Advisory Opinion of 11 April 1949. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/4> (дата звернення: 10.11.2025).

⁷⁵ Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt. Advisory Opinion of 20 December 1980. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/65> (дата звернення: 10.11.2025).

⁷⁶ Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict. Advisory Opinion of 8 July 1996. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/93> (дата звернення: 10.11.2025).

Важливо звернути увагу також на те, що ММУО можуть мати та реалізовувати права і нести обов'язки як в рамках міжнародного права, так і в рамках національного права. Зокрема, це може стосуватися можливості укласти угоди, набувати і відчужувати нерухоме і рухоме майно, порушувати судове переслідування, забезпечувати вирішення спорів, що виникають із укладених угод, або інших спорів приватного характеру, стороною в яких є організація тощо.

Ще однією важливою ознакою ММУО, не зазначену в ст. 2 Проекту статей, однак про яку часто згадують дослідники права міжнародних організацій, є наявність діючих на постійній основі органів.

Такі органи можуть безпосередньо згадуватися в установчому акті ММУО або створюватися в процесі її діяльності (ст. 7 Розділу III Статуту ООН від 26 червня 1945 р.).

Єдиної, типової структури органів для всіх ММУО не існує. Тому у різних ММУО можна побачити такі види органів: 1) вищий представницький орган, участь у роботі якого беруть представники від усіх членів; 2) вищий виконавчий орган, участь у роботі якого обмежена певною кількістю представників від членів організації, які в повному складі або частково часто обираються на основі принципу справедливого географічного розподілу місць; 3) комітети, комісії та інші види робочих органів зі спеціальних питань – створюються залежно від потреб і формуються відповідно до правил, установлених у міжнародній організації; 4) орган, уповноважений вирішувати всі адміністративні питання, зазвичай Генеральний секретаріат (секретаріат), який складається з Генерального секретаря, якого призначає вищий представницький орган, та персоналу, який призначається Генеральним секретарем відповідно до правил, установлених у міжнародній організації; 5) юрисдикційний орган, найчастіше це суд (наприклад, Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини).

ММУО можна класифікувати за різними критеріями, наприклад:

1. *Залежно від кола членів: універсальні (ООН); регіональні (Рада Європи);*

2. *Залежно від найменування: асоціація (Європейська асоціація вільної торгівлі); комісія (Дунайська комісія); ліга (Ліга арабських держав); організація (Організація з безпеки та співробітництва в Європі); рада (Рада Європи); союз (Африканський союз); співдружність (Співдружність Незалежних Держав).*

3. *Залежно від строку діяльності: із необмеженим строком діяльності, якщо в установчому акті ММУО прямо не зазначено такий строк (ООН); із чітко визначеним в установчому акті строком діяльності (Міжнародний союз публікації митних тарифів) (див. п. 2 Розділу 14).*

3. Поняття і класифікація міжнародних неурядових організацій

Розвиток сучасного міжнародного права супроводжується зростанням ролі недержавних суб'єктів, серед яких особливе місце належить міжнародним неурядовим організаціям (МНУО або НУО). Вони становлять важливу складову системи міжнародних відносин, сприяючи формуванню глобального громадянського суспільства, реалізації гуманітарних, правозахисних, екологічних, наукових та інших завдань, що часто виходять за межі можливостей окремих держав.

Термін «неурядова організація» (англ. Non-governmental organization, NGO) увійшов до міжнародно-правового обігу після ухвалення та набуття чинності Статуту ООН. Уперше його було використано під час конференції в Сан-Франциско 1945 р., коли постала необхідність розмежувати статус міжурядових спеціалізованих установ і міжнародних приватних організацій. У зв'язку з цим, відповідно до ст. 71 Статуту ООН Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР) отримала повноваження встановлювати домовленості з неурядовими організаціями, діяльність яких стосується сфер її компетенції. Попри відсутність у Статуті ООН чіткого юридичного визначення МНУО, це положення створило основу для подальшого розвитку міжнародно-правового статусу недержавних організацій і вироблення їхніх прав та обов'язків у системі ООН [⁷⁷, с. 1].

Першу спробу нормативного визначення поняття МНУО було здійснено в п. 8 ч. 1 Резолюції ЕКОСОР № 288 (X) від 27 лютого 1950 р., у якій зазначалося, що «будь-яка міжнародна організація, яка не створена міжурядовою угодою, вважається неурядовою організацією для цілей цих домовленостей». Це визначення мало здебільшого формальний характер і не охоплювало таких ключових ознак МНУО, як їхній суб'єктний склад, характер діяльності, рівень інституційної автономії чи обсяг правосуб'єктності [⁷⁸, с. 25].

Подальша конкретизація поняття була здійснена у п. 7 Резолюції ЕКОСОР № 1296 (XLIV) від 27 травня 1968 р. У цьому положенні було зазначено, що будь-яка міжнародна організація, яка не створена на основі міжурядової угоди, вважається неурядовою організацією для цілей цих домовленостей, включаючи ті організації, які приймають членів, призначених урядовими структурами, за умови, що таке членство не обмежує їхнє право на вільне висловлення власної позиції. Таким чином, було закріплено основоположну ознаку МНУО – їхній недержавний

⁷⁷ Ott J. S., Valero J. N. Nongovernmental Organizations and International Nongovernmental Organizations. *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer International Publishing, 2017. P. 1–9. URL: <https://share.google/5C8A5BqiwDZtfzHhX>

⁷⁸ Review of consultative arrangements with non-governmental organizations. Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 10th session, 7 February – 6 March 1950. E/1661. 1950. P. 24–37. (ESCOR, 10th sess., Suppl. no.1). *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/212457?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).

характер та інституційну незалежність, навіть за наявності окремих представників, призначених державами [⁷⁹, с. 21].

Врешті, найбільш релевантне визначення МНУО було закріплено у Резолюції ЕКОСОР № 1996/31 від 25 липня 1996 р. В документі уперше було розмежовано національні, субрегіональні, регіональні та міжнародні неурядові організації, а також закріплено комплекс ознак, які характеризують міжнародну організацію як неурядову. Зокрема, у п. 12 ч. 1 Резолюції встановлено, що «Організація повинна мати представницьку структуру та відповідні механізми підзвітності перед своїми членами, які повинні здійснювати ефективний контроль над її політикою та діями шляхом голосування, або в інший спосіб, дотримуючись демократичних та прозорих процесів прийняття рішень. Будь-яка така організація, яка не створена урядовим органом або міжурядовою угодою, вважається неурядовою організацією для цілей цих домовленостей, включаючи організації, які приймають членів, призначених урядовими органами, за умови, що таке членство не перешкоджає вільному вираженню поглядів організації». Тож у наведеному визначенні, вже містяться такі суттєві ознаки МНУО, як неурядовий характер, представницька структура, механізми підзвітності, та суб'єктний склад [⁸⁰, с. 5].

Отже, аналіз міжнародних актів свідчить, що визначення МНУО поступово еволюціонувало – від загального згадування у Статуті ООН до більш комплексної концептуалізації, закріпленої у документах ЕКОСОР. На основі зазначених підходів багато МНУО розробили власні системи консультативного статусу та акредитації для неурядових організацій. При цьому слід підкреслити, що трактування МНУО варіювалося залежно від того, яка саме міжурядова організація формулювала визначення, часто адаптуючи його до сфери своєї діяльності.

З огляду на існування різних підходів до визначення МНУО, доцільним є з'ясування їхніх характерних ознак. Вагомий внесок у вирішення цього завдання було зроблено завдяки ухваленню Європейської конвенції про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій від 24 квітня 1986 р. (далі – Європейська конвенція 1986 р.). Держави, що приєдналися до Європейської конвенції 1986 р., зобов'язуються визнавати за МНУО, створеними відповідно до законодавства іншої Сторони цієї Конвенції, правосуб'єктність на основі мінімальних формальностей. Європейська конвенція 1986 р. не містить універсального визначення МНУО, проте встановлює перелік критеріїв,

⁷⁹ Arrangements for consultation with non-governmental organizations. Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 44th session, 6-31 May 1968. E/4548. 1968. P. 21–26. (ESCOR, 44th sess., Suppl. no. 1). *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/214368?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).

⁸⁰ Consultative relationship between the United Nations and non-governmental organizations : note / by the Secretariat. Economic and Social Council resolution 1996/31, adopted at the 49th plenary meeting, 25 July 1996. Includes «Arrangements for consultation with non-governmental organizations». P. 1–18. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/442032?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).

яким має відповідати організація. Так, відповідно до ст. 1, Конвенція застосовується до асоціацій, фондів та інших приватних установ, які: а) мають некомерційну мету міжнародної значущості; б) створені відповідно до внутрішнього законодавства Сторони; с) здійснюють діяльність принаймні у двох державах; d) мають зареєстрований офіс та органи управління на території однієї зі Сторін [⁸¹, с. 1].

Більш розгорнуту характеристику ознак МНУО містять Основоположні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі від 5 липня 2002 р. Документ визначає правовий статус, основні засади діяльності та характерні ознаки НУО, що застосовуються як до національних, так і до міжнародних неурядових організацій. Зокрема, у його п. 1 підкреслено добровільний характер створення НУО, а саме: вони є самоврядними утвореннями, що не підлягають управлінню з боку державних органів. У тому ж пункті визначено можливі організаційні форми НУО: терміни, що використовуються для їх опису в національному законодавстві, можуть відрізнятися, але вони охоплюють асоціації, благодійні організації, фонди, некомерційні корпорації, товариства та трасти. Водночас вони не включають органи, які діють як політичні партії. У п. 2 визначено суб'єктний склад НУО – вони створюються фізичними та юридичними особами приватного права. У п. 4 закріплено їхній неприбутковий характер: НУО не мають на меті отримання прибутку та не розподіляють його серед членів чи засновників [⁸², с. 3].

Для більш детального розкриття ознак неурядових організацій варто звернутися до положень Міжнародної класифікації некомерційних організацій (МКНО), розробленої Програмою Розвитку ООН (ПРООН). Хоча класифікація орієнтована передусім на НУО, її положення можуть бути застосовні також для характеристики МНУО. Отже, у МКНО визначено п'ять ключових ознак НУО.

Першою ознакою є організованість – наявність певної інституційної структури, стабільності діяльності та диференціації між членами і не членами. Таким чином, тимчасові або випадкові об'єднання, без чіткої структури та організаційної ідентичності не підпадають під визначення НУО.

Другою ознакою є приватний характер – організація має бути інституційно відокремленою від держави. Допустимим є отримання некомерційною організацією державної підтримки або наявності у її органах управління державних представників, проте організація не може бути частиною державного апарату.

Третьою ознакою є самоврядність – здатність організації контролювати власну діяльність та управлінські процеси, а також мати реальну автономію ухвалення рішень. В окремих випадках, навіть за наявності формальної відокремленості від державних органів, НУО

⁸¹ European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations. P. 1–4. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/168007a67c> (дата звернення: 12.11.2025).

⁸² Fundamental Principles on the Status of Non-governmental Organisations in Europe. *Council of Europe*. P. 1–10. URL: <https://rm.coe.int/0900001680927c25> (дата звернення: 12.11.2025).

можуть бути настільки тісно контрольовані державою, або бізнесом, що їх функціонал фактично прирівнюється до частин цих структур. Для запобігання подібних випадків й було введено ознаку самоврядності, як ключової ознаки НУО.

Четвертою ознакою є неприбутковий характер – неурядові організації можуть отримувати прибуток, проте він має використовуватися для реалізації статутних цілей, а не для розподілу між членами чи керівниками.

П'ятою ознакою є добровільність – будь-яка робота, підтримка, або співпраця із НУО має здійснюватися на волонтерських, або добровільних засадах. Не допускається жодної форми примусу при вступі до членства в НУО; співпраці з НУО; або при зборі пожертв [83, с. 2–3].

Протягом останніх десятиліть вплив неурядових організацій на міжнародну сферу суттєво посилюється, а їхня кількість зростає. Так, відповідно до статистики Союзу міжнародних асоціацій, станом на листопад 2025 р. у світі налічується понад 78 500 міжнародних організацій, переважна більшість серед яких саме МНУО [84].

З урахуванням цього факту доцільно розглянути їхню класифікацію за функціональною спрямованістю діяльності, визначеною у МКНО. В рамках класифікації виділяють 12 основних категорій НУО, включаючи категорію «некласифікованих», а саме:

1) Культура та мистецтво – організації, що зосереджуються на збереженні культурної спадщини, розвитку мистецтва та міжкультурного діалогу (наприклад, Міжнародна музична рада, Міжнародне товариство сучасної музики).

2) Освіта та наука – організації, що розробляють освітні програми, проводять дослідження, сприяють реформуванню освітніх політик (наприклад, Міжнародна фундація науковців та освітян).

3) Охорона здоров'я – організації, які працюють над покращанням якості, та забезпеченням доступу до медичних послуг та медичних програм, особливо в кризових регіонах (наприклад, Лікарі без кордонів, Лікарі світу).

4) Соціальні послуги – організації, які надають підтримку вразливим верствам суспільства, зокрема шляхом надання фінансової підтримки; забезпеченням їжею, одягом, та іншими ресурсами першої необхідності; наданням допомоги потерпілим від надзвичайних ситуацій (наприклад, Врятуймо дітей, Оксфам).

5) Охорона довкілля – організації, що реалізують проекти у сфері охорони довкілля; захисту тварин; протидії глобальному потеплінню (Грінпіс, WWF).

⁸³ Salamon L. M., Anheier H. K. The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision 1. *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 19. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies. 1996. 24 p. URL: https://asauk.org.uk/wp-content/uploads/2018/02/CNP_WP19_1996.pdf

⁸⁴ The Yearbook of International Organizations. *Union of International Associations*. URL: https://uia.org/yearbookonline?qt-yb_intl_orgs=1 (дата звернення: 13.11.2025).

6) Соціально-економічний розвиток громад – організації, які сприяють покращенню життєвих умов та розвитку інфраструктури громад (наприклад, Оселі для людства, Мерсі Корпс).

7) Права людини – організації, що здійснюють проекти з надання безкоштовної правової допомоги; ведення адвокаційних кампаній; реінтеграції колишніх ув'язнених у суспільство (наприклад, Міжнародна амністія).

8) Збирання і перерозподіл коштів та підтримка волонтерських організацій – організації, що залучають фінансову підтримку, шляхом отримання грантів, співпраці з бізнесом, або збором пожертв для подальшого перерозподілу коштів серед нужденних. До цієї категорії також відносяться організації, які надають організаційну, або фінансову підтримку для благодійних ініціатив та волонтерських організацій (наприклад, Фундація Біла та Мелінди Гейтсів).

9) Міжнародна співпраця – організації, що сприяють розвитку міжнародної взаємодії, та організації міжнародних студентських обмінів, культурних, освітніх, та волонтерських заходів, а також координують надання допомоги та підтримки країнам, що постраждали від стихійного лиха, війни, та інших кризових ситуацій (наприклад, AFS, Ротарі Інтернешнл).

10) Релігійні організації – організації, що проводять релігійну та благодійну діяльність, пропагують релігійні вірування та проводять релігійні служби та ритуали, засновують та підтримують церкви, мечеті, синагоги, храми, святині, семінарії, монастирі (наприклад, Карітас).

11) Бізнес-асоціації та профспілки – організації, що здійснюють лобіювання, та захист інтересів бізнесу чи працівників (наприклад, IFAC).

12) Некласифіковані організації – категорія, що охоплює організації, діяльність яких не підпадає під попередні класифікації. Її наявність враховує динамічний розвиток міжнародного громадянського суспільства та появу нових сфер діяльності НУО [⁸⁵, с. 7–22].

Питання для самоконтролю

1. Що означає поняття «право міжнародних організацій»?
2. В яких багатосторонніх міжнародних договорах закріплено принципи та норми права міжнародних організацій?
3. Що означає поняття «правила організації»?
4. Які спільні та відмінні ознаки у міжнародних міжурядових організацій і міжнародних неурядових організацій?
5. Чи можливе співробітництво між міжнародними міжурядовими організаціями та міжнародними неурядовими організаціями?

⁸⁵ Salamon L. M., Anheier H. K. The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision 1. *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 19. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies. 1996. 24 p. URL: https://asauk.org.uk/wp-content/uploads/2018/02/CNP_WP19_1996.pdf

РОЗДІЛ 16

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

1. Поняття, джерела та принципи права зовнішніх зносин

Право зовнішніх зносин є важливою складовою міжнародного права, що використовується для регулювання відносин між державами, міжнародними організаціями, а також іншими суб'єктами міжнародного права у контексті дипломатичних і консульських зносин, переговорів, укладення міжнародних договорів та інших форм зовнішньополітичної діяльності.

Міжнародне право розрізняє (щонайменше) два види зовнішніх зносин, що обумовлено існуванням двох окремих міжнародних договорів: Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. та Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.. Їх поява стала можливою завдяки проведенню кодифікації та прогресивного розвитку правил щодо дипломатичних та консульських зносин відповідно.

Основні терміни, що використовуються у праві зовнішніх зносин.

«Акредитуюча держава» (держава акредитації) – це держава, яку представляє представництво або установа. Глава місії або інший член дипломатичного персоналу може бути акредитований в декількох державах одночасно. У таких випадках посилення на «державу перебування» стосується всіх держав, в яких особа акредитована.

«Держава перебування» – це держава, в якій акредитоване дипломатичне представництво або консульська установа.

«Дипломатичне представництво» означає дипломатичну присутність держави в іншій державі, створену за згодою останньої, з метою представництва акредитуючої держави в державі перебування та виконання інших функцій, визначених міжнародним правом.

«Приміщення представництва» означає «будівлю або частину будівлі, а також прилеглу до них земельну ділянку, незалежно від форми власності, що використовуються для цілей представництва». Цей термін включає резиденцію глави представництва.

«Консульська установа» означає будь-яке генеральне консульство, консульство, віце-консульство або консульське агентство акредитуючої держави в державі перебування, створене за згодою останньої з метою виконання консульських функцій.

«Консульські приміщення» – будівлі або частини будівель і прилеглу до них земельну ділянку, незалежно від форми власності, що використовуються виключно для цілей консульської установи.

«Консул» – генеральний консул, консул, віце-консул або консульський агент, який є главою консульської установи.

«Консульський службовець» – будь-яка особа, зайнята в консульській установі виконанням адміністративних або технічних функцій чи обов'язків по обслуговуванню консульської установи.

«Консульський округ» – район, відведений консульській установі для виконання консульських функцій.

«Консульська посадова особа» – будь-яка особа, включаючи главу консульської установи, якій доручено виконання консульських функцій (генеральний консул, консул, віце-консул, консульський агент і секретар консульської установи), а також особа, прикомандирована до консульської установи для підготовки до служби в консульських установах (стажист).

«Дипломатичний агент» – це глава представництва або член дипломатичного персоналу представництва.

Основна відмінність між дипломатичним агентом і консульською посадовою особою полягає в тому, що перший є політичним представником держави, тоді як другий не виконує такої функції. Як наслідок, відкриття консульства на невизнаних територіях не завжди свідчить про визнання, тоді як відкриття посольства, як правило, розглядається як акт визнання. Імунітети та привілеї, що надаються послам, суттєво відрізняються від тих, які отримують консули. Дипломатичне представництво може виконувати консульські функції без додаткової згоди держави перебування. Водночас, навіть якщо консульським посадовим особам у певних випадках дозволено виконувати дипломатичні функції, це не надає їм права на дипломатичні привілеї та імунітети.

Право зовнішніх зносин – це сукупність принципів і норм міжнародного права, що використовуються для регулювання офіційних відносин між суверенними державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права у сфері дипломатичних, консульських, економічних, культурних, наукових та інших відносин на міжнародній арені.

У глобальному значенні право зовнішніх зносин є основою для підтримки нормальних міжнародних відносин, встановлює рамки для дипломатичних і консульських відносин, а також для ведення переговорів, укладення міжнародних договорів, обміну представниками та іншими формами міжнародного спілкування.

Джерела права зовнішніх зносин

Правову основу зовнішніх зносин між державами становить міжнародне право, котре формує міжнародно-правову базу через договори, конвенції та угоди, що сприяють мирному співіснуванню та співробітництву між державами. Також важливу роль відіграє національне законодавство, що конкретизує ці принципи та норми у внутрішньому правопорядку.

Міжнародно-правові джерела

Міжнародні договори. Основним джерелом права зовнішніх зносин є чотири «Віденські конвенції», що утворюють цілісну систему:

– Віденська конвенція про дипломатичні зносини (1961 р.) визначає правові засади встановлення та підтримання дипломатичних відносин між державами, статус дипломатичних представництв, а також права, обов'язки та імунітети дипломатичних агентів.

– Віденська конвенція про консульські зносини (1963 р.) регламентує діяльність консульських установ і визначає їхні функції, порядок відкриття, права та привілеї консульських посадових осіб.

– Конвенція про спеціальні місії (1969 р.) формує інститут права спеціальних місій, який доповнює дипломатичне право. Містить норми, що використовуються для регулювання тимчасових дипломатичних відносин між державами, які виникають у зв'язку з виконанням конкретного завдання (наприклад, проведення переговорів, участі в церемоніях, підписання міжнародних договорів тощо).

– Віденська конвенція про представництво держав у відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру (1975 р.), визначає правовий статус постійних представництв держав при міжнародних організаціях, таких як ООН, ЮНЕСКО, ВООЗ, регламентує порядок їх акредитації, функції, привілеї та імунітети.

Міжнародний звичай. Це правила, що формуються на основі сталої та загальновизнаної практики держав, що визнаються юридично обов'язковими. Наприклад, принцип взаємності в дипломатичних відносинах ґрунтується на міжнародному звичаї.

Судова практика. Хоча рішення міжнародних судів і арбітражів не створюють нових норм, вони мають значення тлумачення чинних норм міжнародного права, наприклад, рішення Міжнародного суду ООН.

Доктрина. Наукові праці авторитетних юристів-міжнародників можуть використовуватися як допоміжне джерело для інтерпретації принципів і норм та розвитку права зовнішніх зносин.

Національне законодавство

Національні правові акти визначають правові рамки, у межах яких держава реалізує свою зовнішню політику, дипломатичну діяльність і співпрацю з міжнародними організаціями. Вони конкретизують міжнародно-правові принципи, з урахуванням національних інтересів, визначають функції органів зовнішніх зносин, статус дипломатичних представників, порядок відкриття та функціонування дипломатичних і консульських установ.

Основні нормативно-правові акти України у сфері зовнішніх зносин:

Конституція України містить основні положення щодо права зовнішніх зносин держави (ст. 85, 106, 116 та інші).

Закон України Про дипломатичну службу України від 7 червня 2018 р. регламентує організацію дипломатичної служби її правовий статус та особливості проходження служби [86].

⁸⁶ Про дипломатичну службу України : Закон України від 07.06.2018 р. № 2449-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 26, стор. 5, стаття 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text>

Положення про Міністерство закордонних справ України від 30 березня 2016 р. визначає правовий статус, завдання та функції МЗС у системі центральних органів виконавчої влади [87].

Положення про закордонні дипломатичні установи України, від 15 березня 2021 р. регламентує діяльність посольств і консульств України за кордоном [88].

Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р. встановлює умови функціонування іноземних установ на території України та їх взаємодію з органами державної влади [89].

Положення про представництво Міністерства закордонних справ України на території України від 25 липня 2002 р. визначає статус, завдання і функції Представництва МЗС на території України [90].

Положення про інформаційно-комунікаційну систему «е-Консул» від 16 серпня 2024 р. регулює функціонування цифрової системи «е-Консул», що забезпечує консульські послуги [91].

Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України від 27 грудня 2004 р. встановлює процедуру здійснення нотаріальних дій посадовими особами закордонних установ [92].

Наказ МЗС України Про затвердження Порядку ротації посадових осіб дипломатичної служби в органах дипломатичної служби від 18 жовтня 2018 р. визначає принципи та порядок ротації дипломатів [93].

⁸⁷ Положення про Міністерство закордонних справ України № 281 від 30.03.2016 р., в редакції від 23.01.2021. *Офіц. вісн. України* від 22.04.2016. № 30, Ст. 1195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text>

⁸⁸ Положення про закордонні дипломатичні установи України, затверджене Указом Президента України від 15 березня 2021 року. № 99/2021. *Офіційний вісник Президента України* від 19.03.2021. № 7, / 02.04.2021 № 9, стор. 30, ст. 349, стор. 27, стаття 272.

⁸⁹ Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затверджене Указом Президента України від 10 червня 1993 року № 198/93. *Голос України* від 26 червня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93#Text>

⁹⁰ Положення про представництво Міністерства закордонних справ України на території України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2002 р. № 1050; в редакції від 15.02.2019. *Офіц. вісн. України*. № 30, Ст. 1425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1050-2002-%D0%BF#Text>

⁹¹ Положення про інформаційно-комунікаційну систему «е-Консул», затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2024 р. № 945. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/945-2024-%D0%BF#n12>

⁹² Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України від 27.12.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04#n15>

⁹³ Наказ МЗС України Про затвердження Порядку ротації посадових осіб дипломатичної служби в органах дипломатичної служби від 18 жовтня 2018 р. №427. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1274-18#n14>

Галузеві принципи права зовнішніх зносин

Принцип суверенітету держав при веденні зовнішніх зносин. Всі держави є рівноправними суб'єктами міжнародного права і мають рівні права у зовнішніх зносинах незалежно від їхньої території, населення, економічного або військового потенціалу. Цей принцип закріплює право кожної держави самостійно визначати свою зовнішньополітичну лінію

Принцип невтручання в діяльність дипломатичних представників. Держави зобов'язані утримуватися від втручання у внутрішні справи інших держав, зокрема в їхню політику, економіку, культуру та правоохоронну діяльність. Забороняється державі-перебування втручатися в діяльність дипломатичних або консульських представництв, що здійснюється відповідно до міжнародних норм. Також, держава-перебування зобов'язана забезпечувати безпеку дипломатів і консульських представників та створити умови для їх ефективної діяльності.

Принцип мирного врегулювання спорів. Держави повинні вирішувати всі міжнародні спори за допомогою мирних засобів, таких як переговори, медіація, арбітраж або судові розгляд. Забороняється загроза силою або її застосування у зовнішніх зносинах.

Принцип взаємності. Цей принцип означає, що держави надають одна одній рівні права і привілеї у сфері зовнішніх зносин. Наприклад, становлення дипломатичних відносин передбачає обопільне відкриття посольств, обмін дипломатами, а також взаємне надання привілеїв і імунітетів згідно з міжнародними договорами.

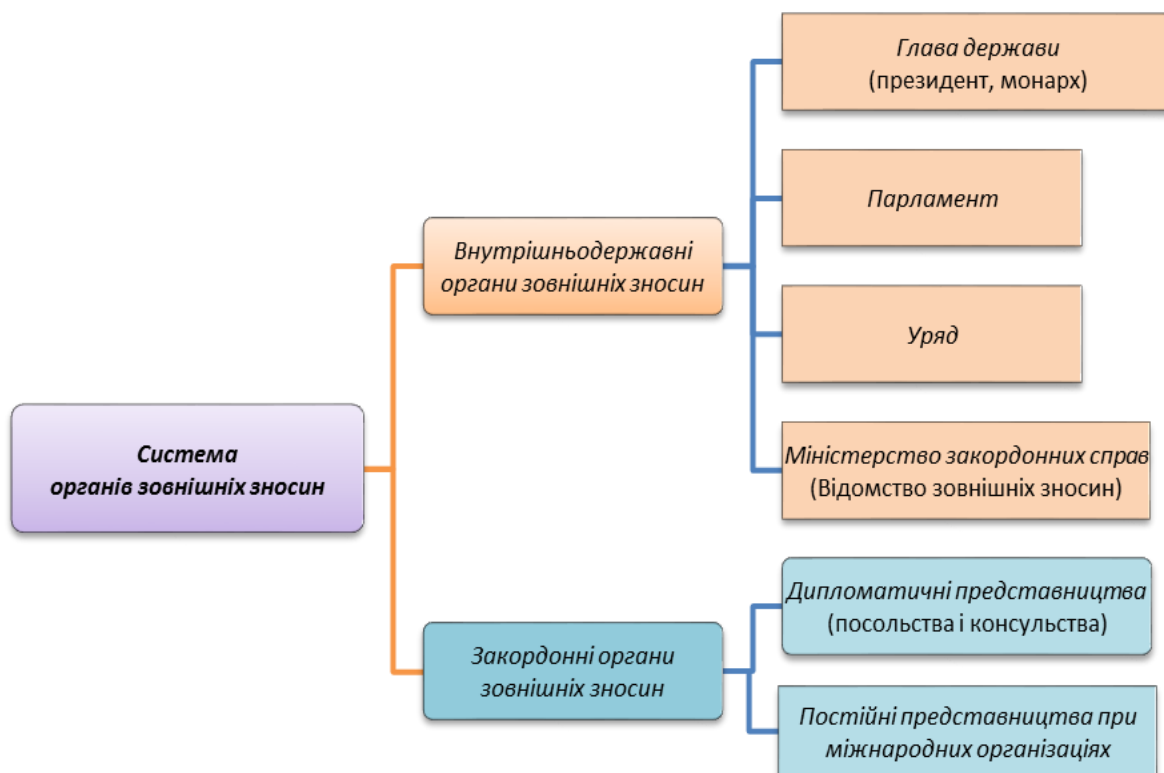
Принцип поваги до міжнародного права. Держави зобов'язані дотримуватися норм і принципів міжнародного права у своїй зовнішньополітичній діяльності, поважати зобов'язання, що випливають з міжнародних договорів і сумлінно виконувати свої міжнародно-правові обов'язки.

2. Органи зовнішніх зносин держави та їх система

Орган зовнішніх зносин – це державний орган, що відповідає за формулювання і реалізацію зовнішньої політики, управління міжнародними відносинами, а також за захист національних інтересів держави за кордоном.

Система органів зовнішніх зносин це сукупність державних органів, установ та інститутів, що забезпечують реалізацію зовнішньої політики держави, її дипломатичні, консульські, економічні та інші відносини з іншими державами та міжнародними організаціями. Вона включає як внутрішньодержавні органи, що розробляють зовнішню політику, так і закордонні, що представляють інтереси держави на міжнародній арені.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин – функціонують у межах держави і займаються координацією, розробкою і контролем реалізації зовнішньої політики.



Глава держави (президент, монарх). Здійснює загальне керівництво та формує загальні принципи зовнішньої політики, підписує міжнародні договори та угоди, приймає вірчі/відкличні грамоти послів і представляє державу в зовнішніх відносинах. (Президент України, Президент США, Президент Франції).

Парламент. Зазвичай ратифікує міжнародні договори, затверджує бюджет на зовнішню політику, а також може контролювати діяльність уряду в галузі зовнішніх відносин.

Уряд. Створює спеціальні структури, що відповідають за реалізацію зовнішньої політики держави.

Міністерство закордонних справ (Відомство зовнішніх зносин). Основний орган зовнішніх зносин, який відповідає за дипломатичну діяльність, переговори, укладення міжнародних угод, а також за захист інтересів держави та її громадян за кордоном.

Закордонні органи зовнішніх зносин працюють за межами держави-акредитації і безпосередньо представляють її інтереси на міжнародній арені.

Дипломатичні представництва (посольства і консульства). Посольства займаються дипломатичними відносинами з державою-перебування, укладають договори, представляють державу на офіційних зустрічах та переговорах. Консульства забезпечують надання адміністративних послуг громадянам своєї держави, що перебувають за кордоном (видача паспортів, оформлення віз тощо).

Постійні представництва при міжнародних організаціях. Представляють державу в таких міжнародних організаціях, як ООН, ЄС, СОТ тощо.

3. Дипломатичне право

Дипломатичне право – це галузь міжнародного публічного права, що складається з принципів і норм, що використовуються для визначення правового статусу, прав, обов'язків дипломатичних представництв їх співробітників, а також порядку здійснення дипломатичних зносин між державами.

Одним із основних джерел дипломатичного права є підписана 18 квітня 1961 р. у м. Відень (Австрія) Віденська конвенція про дипломатичні зносини, що встановлює порядок дипломатичних відносин між державами, закріплює правовий статус дипломатичних представників та регламентує діяльність дипломатичних місій. Конвенція Набула чинності 24 квітня 1964 р. Для України (УРСР) набула чинності 12 липня 1964 р. [94].

Значення Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.

- встановлює єдині універсальні стандарти ведення дипломатичних відносин, котрі визнаються більшістю держав світу;
- закріплює чіткі правила щодо недоторканності та імунітетів дипломатів, що сприяє ефективному виконанню ними своїх обов'язків без втручання з боку держави-перебування;
- гарантує стабільність і передбачуваність дипломатичних зносин сприяючи зміцненню міжнародного миру, безпеки та співробітництва.

Основні положення Віденської конвенції 1961 р.[95]

1. *Встановлення дипломатичних відносин.* Дипломатичні відносини встановлюються виключно за взаємною згодою держав.

2. *Припинення дипломатичних відносин.* Кожна держава має право у будь-який момент припинити дипломатичні відносини або відкликати своїх представників без пояснення причин.

3. *Класи глав дипломатичних представництв.* Конвенція передбачає три класи дипломатичних місій:

- а. послы та нунції – акредитуються при главах держав;
- б. посланники, міністри та інтернунції – також акредитуються при главах держав;
- в. повірені у справах – акредитуються при міністерствах закордонних справ.

4. *Функції дипломатичного представництва:*

- а. представницька – представлення інтересів держави-акредитації в державі-перебування;
- б. захисна – захист інтересів держави та її громадян на території держави-перебування;

⁹⁴ Віденська Конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf

⁹⁵ Віденська Конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf

в. переговорна – ведення офіційних переговорів з урядом держави-перебування;

г. інформаційна – збирання, законними засобами, інформації про політичні, економічні та соціальні умови у державі-перебування для передачі уряду держави-акредитації;

д. функція сприяння – розвиток дружніх відносин та співробітництво у різних сферах.

5. *Привілеї та імунітети дипломатичних представників:*

а. особиста недоторканність – дипломатичний представник не може бути затриманий або заарештований;

б. повага до особи дипломата – приймаюча держава зобов'язана поважати особистість дипломатичного агента;

в. імунітет від юрисдикції – дипломати мають імунітет від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції держави-перебування, за винятком окремих випадків, пов'язаних з приватною власністю;

г. недоторканність приміщень дипломатичних представництв – державні органи держави-перебування не мають права входити до приміщення місії без згоди глави представництва;

д. податкові пільги – дипломатичні агенти звільняються від податків і митних зборів щодо майна, що призначене для офіційного використання;

е. свобода комунікації – дипломатичні місії мають право на вільне, безпечне і захищене листування з урядом держави-акредитації.

6. *Статус persona non grata (небажана особа).* Приймаюча держава має право оголосити будь-якого дипломата *persona non grata*, тобто небажаною особою. У такому разі дипломат зобов'язаний залишити територію держави-перебування в найкоротший термін.

4. Консульське право

Консульське право – це галузь міжнародного публічного права, що складається з принципів і норм, за допомогою яких визначають правовий статус, функції, повноваження та обов'язки консульських установ та посадових осіб, а також порядок встановлення та здійснення консульських зносин між державами.

Основна мета полягає в захисті інтересів держави та її громадян за кордоном, а також у сприянні міжнародному співробітництву в економічній, культурній, науковій та інших сферах.

Одним із основних джерел консульського права є Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., що визначає правовий статус та основні принципи діяльності консульських установ; закріплює права та обов'язки консулів, включаючи консульські функції; регламентує взаємодію консульських представників з державою-перебування, включно з питаннями привілеїв, імунітетів, безпеки, а також процедур призначення та відкликання консульських посадових осіб.

Дата підписання 24 квітня 1963 р. у м. Відень, (Австрія). Дата набуття чинності: 19 березня 1967 р. [96].

Значення Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.:

- визначає правовий механізм захисту інтересів громадян своєї держави за кордоном, включаючи надання допомоги у надзвичайних ситуаціях;
- регулює міжнародні відносини у консульській сфері, сприяючи стабільності, правовій визначеності та передбачуваності у зовнішньополітичних зносинах.
- сприяє розвитку міждержавного співробітництва у галузях економіки, науки, культури та туризму, забезпечуючи правову основу для здійснення консульських функцій.

Основні положення Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. [97]

1. Порядок створення та функціонування консульських установ:

а. консульські установи створюватися лише за згодою приймаючої держави, котра надає агреман (згоду, дозвіл) для призначення консульського посадовця;

б. консульські установи можуть мати статус: консульства, віце-консульства, консульського агентства або консульського представництва. Вони розташовуються в містах, визначених приймаючою державою.

2. Класифікація та порядок призначення консульських посадових осіб:

а. категорії консульських посадовців: консули, віце-консули, консульські агенти. Консул є головним посадовцем який очолює консульську установу;

б. на посаду можуть бути призначені як професійні дипломати, так і цивільні особи з відповідними повноваженнями.

3. Функції консульських установ:

а. захист інтересів держави та її громадян (фізичних і юридичних осіб) у приймаючій державі;

б. надання допомоги громадянам своєї держави: в разі втрати документів, у разі затримання або арешту, а також надання правової допомоги;

в. консульсько-реєстраційні дії: оформлення і видача паспортів та віз, реєстрація народжень, шлюбів та смертей громадян своєї держави;

г. представництво громадян у судових або адміністративних органах приймаючої держави;

⁹⁶ Віденська Конвенція про консульські зносини від 24.04.1963 р. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/normativno-pravovi-akti/4978-vidensyka-konvecija-pro-konsulysyky-znosini>

⁹⁷ Віденська Конвенція про консульські зносини від 24.04.1963 р. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/normativno-pravovi-akti/4978-vidensyka-konvecija-pro-konsulysyky-znosini>

д. сприяння міжнародному співробітництву в економічній, культурній і науковій сферах.

4. *Привілеї та імунітети консульських посадових осіб* (консульські посадовці мають певні імунітети, проте вони більш обмежені порівняно з дипломатичними імунітетами):

а. імунітет від юрисдикції – консульські посадові особи не підлягають юрисдикції приймаючої держави стосовно дій, здійснених у межах службових повноважень;

б. обмежена недоторканість – консульські посадовці не мають імунітету від арешту або затримання у разі вчинення тяжких злочинів, проте така міра повинна бути погоджена з державою, яку вони представляють;

в. *недоторканність консульських приміщень* – приміщення консульських установ є недоторканими, але приймаюча держава може увійти на їх територію з дозволу керівника консульства;

г. *недоторканність консульського архіву і документів* – консульські архіви і документи незалежно від їх місця знаходження є недоторканими;

д. *податкові пільги* – консульське приміщення, а також резиденція штатного глави консульської установи звільняються від всіх державних, районних і муніципальних податків, зборів та мит, за виключенням тих, що сплачуються за конкретні види обслуговування;

5. *Обов'язки приймаючої держави:*

а. забезпечувати захист і безпеку консульських установ, консульських посадовців та інших членів консульських представництв.

б. не втручатися у внутрішні справи консульської установи та сприяти виконанню її функцій.

6. *Статус persona non grata (небажана особа)*. Приймаюча держава може у будь-який момент оголосити консульського посадовця *persona non grata*. У такому випадку посадовець зобов'язаний залишити територію держави.

5. Право спеціальних місій

Право спеціальних місій – це сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють порядок створення, функціонування та припинення тимчасових дипломатичних представництв або місій, котрі направляються однією державою до іншої для вирішення конкретних питань поза рамками постійних дипломатичних відносин.

Спеціальна місія – це тимчасова місія (створюється на обмежений час), що направляється однією державою до іншої з конкретною метою, вирішення певного завдання (наприклад, ведення переговорів, участь у міжнародних конференціях, виконання особливих дипломатичних доручень).

Характеристика спеціальних місій

Згода держави-перебування – спеціальна місія може бути направлена лише за попередньою згодою держави-перебування. Без такої згоди місія не може функціонувати легально.

Тимчасовий характер – спеціальні місії створюються для виконання конкретних завдань у визначений термін. Після досягнення мети, діяльність місії припиняється.

Цільова спрямованість – спеціальна місія призначена для розв'язання конкретного завдання, котре може стосуватися проведення переговорів, укладення міжнародних угод, врегулювання конфліктів тощо.

Ad hoc природа – на відміну від постійних дипломатичних представництв, спеціальні місії мають разовий характер і спрямовані на виконання завдань, що не можуть бути вирішені постійною дипломатичною установою.

Конвенція про спеціальні місії 1969 р. є ключовим міжнародним договором, що регламентує питання статусу і функціонування спеціальних місій. Її положення створюють правову основу для діяльності таких місій, визначають права й обов'язки їх учасників. Також встановлюють привілеї та імунітети, які надаються спеціальним місіям, що представляють державу-акредитації в державі перебування за згодою останньої для розв'язання конкретних питань або виконання визначеного завдання.

Україна ратифікувала Конвенцію Постановою Верховної Ради України № 3383-ХІІ від 14 липня 1993 р. Водночас Україна не є стороною Факультативного протоколу до Конвенції про спеціальні місії щодо обов'язкового врегулювання спорів.

Значення Конвенції про спеціальні місії 1969 р.

– доповнює Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961 р., забезпечуючи правову основу для тимчасових і цільових дипломатичних контактів;

– сприяє вирішенню конкретних міжнародних питань шляхом діалогу і співпраці.

Основні положення Конвенції про спеціальні місії 1969 р. [98]

1. Порядок створення та функціонування спеціальних місій

а. створюються на основі взаємної згоди між державами з урахуванням їх складу, чисельності та тривалості перебування;

б. мають тимчасовий характер і відрізняються від постійних дипломатичних представництв;

в. члени місій можуть включати дипломатів, адміністративний та технічний персонал.

⁹⁸ Конвенція про спеціальні місії від 08.12.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_092#Text

2. *Функції спеціальної місії* – виконання конкретних завдань у взаємовідносинах між державами (наприклад, переговори, участь у міжнародних заходах).

3. *Привілеї та імунітети:*

а. недоторканність приміщень та кореспонденції – приміщення, архіви та документи місії є недоторканими. Вся офіційна документація, кореспонденція та інші засоби зв'язку не підлягають розкриттю незалежно від місця знаходження. Представники приймаючої держави можуть увійти до приміщень місії тільки за згодою її глави спеціальної місії або, у відповідних випадках, за згодою глави. (ст. 25);

б. імунітет від юрисдикції – члени місії звільняються від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції держави-перебування, за винятком випадків відмови від імунітету;

в. особиста недоторканість – представники направляючої держави та члени дипломатичного персоналу не можуть бути заарештовані чи затримані (ст. 29);

г. митні пільги – приймаюча держава, у межах прийнятих нею законів і правил, звільняє від митних зборів і податків, за винятком складських зборів, зборів за перевезення, з можливістю огляду багажу у випадку підозри щодо заборонених предметів (ст. 35).

4. *Відповідальність спеціальної місії:*

а. утримання від втручання у внутрішні справи приймаючої держави;

б. виконання функцій відповідно до норм міжнародного права.

5. *Визначення прав та обов'язків* – Конвенція детально регламентує порядок формування, діяльності та припинення місії, а також права і обов'язки приймаючої держави щодо забезпечення належних умов її роботи.

6. *Відносини з третіми державами* – у разі транзиту через територію третьої держави учасники місії можуть користуватися певними імунітетами та привілеями, за умови згоди держави транзиту.

Н.В. Переговори про укладення мирного договору. У період міжнародних конфліктів держави можуть направляти спеціальні місії для проведення переговорів із ворогуючою стороною з метою укладення мирного договору. Яскравим історичним прикладом є участь спеціальних місій у переговорах щодо завершення Першої світової війни.

Конвенція про спеціальні місії 1969 р. є важливим інструментом міжнародних відносин, що дозволяє державам ефективно використовувати дипломатичні механізми для вирішення конкретних питань без необхідності створення постійних представництв.

Україна активно використовує інститут спеціальних місій у своїй зовнішній політиці як для розв'язання дипломатичних завдань, так і врегулювання кризових ситуацій.

Приклади спеціальних місій, пов'язаних із Україною.

Спеціальні місії, організовані Україною

Місії з переговорів щодо безвізового режиму з ЄС. Одним із важливих досягнень української дипломатії стало запровадження безвізового режиму з Європейським Союзом у 2017 р. Україна впродовж багатьох років відправляла спеціальні делегації до ЄС для переговорів, вирішення технічних питань та адвокації реформ, необхідних для отримання безвізу.

Гуманітарні місії. Україна направляла спеціальні гуманітарні місії до країн, що постраждалих від природних катастроф або конфліктів (Ліван, Сирія та Туреччина). *Наприклад, у 2023 р. під час землетрусів у Туреччині було направлено рятувальників та гуманітарну допомогу; ініційовано збір коштів на відновлення постраждалих регіонів Туреччини через платформу «United24».*

Спеціальні місії у відповідь на агресію Росії (з 2014 р.). Після початку російської військової агресії у 2014 р., Україна направила численні спеціальні дипломатичні місії до країн Європи, США, а також міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Рада Європи), щоб донести позицію держави та вимагати міжнародної реакції на порушення суверенітету України. Метою цих місій було заручитися підтримкою міжнародного співтовариства, мобілізувати санкції проти Росії та привернути увагу до кризи в Криму та на Донбасі.

Місії з питань мирного врегулювання на Донбасі. Основною метою місії було досягнення політичного врегулювання конфлікту шляхом переговорів у межах «Мінського процесу» та Нормандського формату. Особливістю даної місії є чітко визначені тимчасові рамки, а також конкретна мета щодо мирного врегулювання.

6. Дипломатичне право міжнародних організацій

Дипломатичне право міжнародних організацій – це сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють порядок встановлення, діяльності та припинення представництв держав при міжнародних організаціях, а також статус постійних представників, делегацій, місій і персоналу міжнародних організацій.

Міжнародні організації є одним із суб'єктів міжнародного права, котрі впливають на розвиток дипломатичних відносин між державами та сприяють формуванню сучасної системи багатосторонньої дипломатії.

У контексті права зовнішніх зносин міжнародні організації виступають як:

- сторони дипломатичних зносин (приймаючі сторони постійних представництв держав);
- форуми міжнародної дипломатії (місце проведення переговорів, конференцій, укладення договорів);
- суб'єкти, що мають власні представництва при державах і міжнародних організаціях.

Правовий статус представництв держав при міжнародних організаціях визначається:

- Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру (1975 р.);
- Установчими актами міжнародних організацій (наприклад, Статутом ООН, Статутом Ради Європи, Угодою між Україною та НАТО);
- Багатосторонніми та двосторонніми угодами між організаціями і державами-членами.

Міжнародні організації виконують низку функцій, характерних для зовнішньополітичних зносин і тому числі й дипломатії, а саме: сприяють мирному вирішенню спорів (ООН, ОБСЄ, Рада Європи); приймають участь у переговорах і прийнятті рішень, що мають міжнародно-правові наслідки; здійснюють спостереження, моніторинг та посередництво у конфліктах (місії ООН, ОБСЄ, ЄС); представляють та захищають інтереси держав-членів у межах компетенції організації.

Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані установи, користуються імунітетами та привілеями за договорами, подібними до тих, що надаються дипломатичним представництвам держав а саме:

- недоторканність приміщень і засобів зв'язку;
- привілеї та імунітети представників, аналогічні до дипломатичних або консульських посадових осіб;
- імунітет від юрисдикції держави-перебування;
- звільнення від податків та митних зборів.

Правове регулювання надання привілеїв та імунітетів міжнародних організацій та їх персоналу визначається:

- установчими договорами чи іншими документами, якими засновано організації;
- угодами між організаціями та державами-перебування (а також іншими державами, якщо це потрібно для виконання функцій).

Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру (1975 р.). Конвенція забезпечує юридичну основу для захисту прав держав у міжнародних організаціях і, водночас, підтримує незалежність міжнародних організацій у їх діяльності.

Мета Конвенції – визначити статус представництв держав при міжнародних організаціях; забезпечити ефективність міжнародних організацій через узгодження правил взаємодії з державами-членами; встановити єдині міжнародні стандарти щодо привілеїв та імунітетів ^[99].

⁹⁹ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character on 14 March 1975 URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf

Сфера застосування – Конвенція охоплює міжнародні організації універсального характеру, наприклад, ООН, ВООЗ, ЮНЕСКО, МАГАТЕ.

Основні положення:

– місії при міжнародних організаціях користуються привілеями й імунітетами, подібними до тих, що передбачені для міждержавних дипломатичних представництв;

– гарантується недоторканність приміщень, архівів, документів та особистий імунітет дипломатів;

– держави зобов'язані створювати належні умови для діяльності представництв;

– міжнародні організації зобов'язані дотримуватися норм і принципів, встановлених Конвенцією.

Питання для самоконтролю

1. Яке значення має право зовнішніх зносин у міжнародному праві?
2. У чому різниця між дипломатичними представництвами та консульськими представництвами?
3. Що таке консульський імунітет і чим він відрізняється від дипломатичного імунітету?
4. Що таке *persona non grata*? Як це поняття застосовується в міжнародній практиці?
5. Якими є основні виклики сучасного права зовнішніх зносин в умовах глобалізації?

РОЗДІЛ 17

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Міжнародне право прав людини як галузь міжнародного права

Міжнародне право прав людини (МППЛ) – система принципів і норм міжнародного права, якими визначено обов’язки суб’єктів міжнародного права (держав) у частині щодо забезпечення і дотримання основних прав і свобод людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і під час збройних конфліктів та урегульовано правові механізми притягнення до відповідальності за порушення цих прав.

МППЛ – окрема галузь міжнародного права, зосереджена на захисті прав людини на міжнародному, регіональному та національному рівнях. МППЛ визначено принципи та норми, які зобов’язують держави поважати, захищати та реалізовувати права всіх людей, створюючи систему міжнародних договорів та механізмів захисту прав людини. Держави ратифікують договори про права людини та зобов’язуються поважати ці права й забезпечувати відповідність національного законодавства положенням міжнародного права. Якщо національне законодавство не передбачає засобів захисту від порушень прав людини, сторони можуть вдатися до регіональних або міжнародних механізмів захисту прав людини.

Основне завдання МППЛ – захист усіх осіб, незалежно від їх статусу чи національності, а також визнання того, що усі люди мають рівні міжнародні права та свободи.

Становлення МППЛ відбулося після Другої світової війни, Голокосту та інших фактів порушень прав людини, що стало «тригером» для розвитку міжнародної системи, яка здатна запобігати повторенню подібних трагедій.

Нормативним підґрунтям МППЛ є:

– Статут ООН та Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ). Так, п. с. ст. 55 Статуту ООН визначено, що ООН зобов’язана сприяти дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без розмежування раси, статі, мови чи релігії [¹⁰⁰]. Крім того, з метою досягнення цілі захисту прав людини, ст. 56 закріплено обов’язок держав співпрацювати з ООН та надано організації повноваження щодо нормотворчої діяльності та кодифікації зазначеної галузі;

– Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.;

– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) 1966 р., а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Зазначені міжнародні договори набували чинності тільки для

¹⁰⁰ Статут ООН від 26.06.1945. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U>

держав, якими їх було ратифіковано. МПГПП було передбачено не лише деталізацію прав людини, але й створення Комітету з прав людини ООН (квазісудового механізму захисту прав людини) [¹⁰¹, с. 27];

- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.;

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.;

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.;

- Конвенція про права дитини 1989 р.;

- Декларація мінімальних гуманітарних стандартів або «Декларація Турку» 1990 р.;

- Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.

До регіональних документів з прав людини, які сприяли удосконаленню правозахисних механізмів щодо захисту прав людини, віднесено Європейську конвенцію з прав людини 1950 р., Американську конвенцію з прав людини 1969 р., Африканську хартію прав людини і народів 1981 р.

Крім того, до МППЛ також належать інші міжнародні та регіональні документи з прав людини, практика прецедентного права, рішення міжнародних квазісудових органів.

Слід зазначити, що МППЛ не обмежується правами, передбаченими у міжнародних договорах, а охоплює і права, і свободи, які стали частиною звичаєвого міжнародного права, що має обов'язкову силу для всіх держав, у тому числі для тих, які є учасниками будь-якого конкретного міжнародного договору.

Таким чином, *міжнародне право прав людини – це галузь сучасного міжнародного права з розвиненою сукупністю інститутів права і дієвими правовими механізмами забезпечення їх функціонування.*

Головне завдання міжнародного права прав людини полягає у створенні міжнародно-правових основ захисту прав і свобод людини та забезпеченні відповідних гарантій їх дотримання через міждержавну співпрацю.

До основних напрямів міжнародного захисту прав і свобод людини належать:

- створення рекомендацій для держав, які спрямовані на захист прав і свобод людини;

- розроблення проєктів міжнародних договорів, які накладають певні зобов'язання на держав-учасниць і, відповідно, передбачають більш активне міжнародне співробітництво щодо виконання міжнародних договорів у галузі захисту прав і свобод людини;

¹⁰¹ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 208 с.

– створення спеціальних міжнародних механізмів щодо перевірки виконання державами своїх міжнародних зобов’язань у напрямі захисту прав і свобод людини. Разом із тим, такі механізми поширюються лише на держави, які надали на це свою згоду [¹⁰²].

2. Універсальні механізми захисту прав людини

Механізми міжнародного захисту прав людини – система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, які забезпечують дотримання міжнародних стандартів у частині щодо прав і свобод людини, а також їх відновлення у разі порушення. Вони створюються та діють за взаємною згодою держав на підставі відповідної міжнародної угоди, якою визначено їх повноваження та порядок дій.

Крім міждержавних органів і організацій існують неурядові правозахисні організації, які від попередніх відрізняються тим, що мають вплив на уряди, їх рішення обов’язкові для виконання, змушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини. Правозахисні міжнародні організації поділяють на універсальні та регіональні.

Міжнародні механізми захисту прав людини класифікують за:

– за суб’єктами, які їх створюють і реалізують: *універсальні* (усіма державами – членами ООН) та *регіональні* (державами – членами конкретного регіону);

– за сферою дії: *універсальні* (застосовуються до всіх держав-членів) та *спеціалізовані* (застосовуються до певної сфери прав і свобод людини і громадянина);

– за способами реалізації: *превентивні* (покликані запобігти порушенням прав і свобод людини і громадянина) та *репресивні* (покликані відновити порушені права і свободи людини і громадянина) [¹⁰³, с. 599].

До універсальних органів захисту прав людини зараховують органи та організації, діяльність яких охоплює увесь світ, незважаючи на державні та регіональні кордони.

Універсальна система захисту прав людини має розгалужений і складний характер. До неї відносяться наступні органи – Генеральна Асамблея ООН, Рада ООН з прав людини, Рада Безпеки ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Постійний форум ООН з питань корінних народів, Міжнародний Суд ООН, Секретаріат ООН і його окремі підрозділи, договірні (конвенційні) органи з прав людини, спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці. Організація ООН з питань освіти, науки і культури), тимчасові і спеціальні механізми захисту прав людини, створювані органами ООН [¹⁰⁴].

¹⁰² Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018, 168 с.

¹⁰³ Романова А.А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–603. URL: <http://nbuv.gov.ua>.

¹⁰⁴ Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018, 168 с.

Водночас, незважаючи на роль органів ООН, ключові завдання у міжнародних відносинах щодо захисту прав людини виконують спеціалізовані правозахисні органи й організації.

Універсальні правозахисні органи поділяються на:

– *постійні органи*, які є частиною апарату ООН (Рада ООН з прав людини, Комісія ООН зі становища жінок), які створені у рамках Економічної і Соціальної Ради для виконання завдань щодо захисту прав людини;

– *органи, які створено на підставі міжнародних угод*, укладених під егідою ООН, які обов'язкові для виконання державами, що їх ратифікували (Комітет ООН з прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з прав дитини, Комітет з ліквідації дискримінації по відношенню до жінок, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН проти катувань, Комітет по захисту прав трудящих-мігрантів, Комітет з прав інвалідів, Комітет з насильницьких зникнень);

– *спеціалізовані установи ООН* які є постійно діючими міжнародними організаціями і діяльність яких регламентована власними статутами та угодами з ООН (Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), ООН із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та інш.) [105].

Універсальні органи з прав людини, створені на підставі міжнародних договорів з метою забезпечення контролю за їх виконанням державами-учасниками, поділяються на: *квазісудові* (Комітет ООН з прав людини); *конвенційні* (Комітет із прав дитини, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. Вони мають переважно політико-правовий характер).

До універсальних органів відноситься Рада ООН з прав людини (до 2006 року Комісія з прав людини). Рада складається з 47 держав-членів, які обираються відповідно до регіонального представництва. Інші держави мають статус спостерігача. В лютому 2025 року США та Ізраїль заявили про вихід країн з Ради ООН з прав людини.

Рада ООН з прав людини здійснює загальні дослідження, готує рекомендації та проекти міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини, заслуховує доповіді спеціально створених нею допоміжних органів. Рада є головною в обговоренні співпраці з прав людини та виступає допоміжним органом Генеральної Асамблеї ООН. Раду очолює Верховний комісар ООН з прав людини.

¹⁰⁵ Шатарська Т. Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини. URL: <https://www.shatarska.in.ua/2-mizhnarodni-mexanizmi-zaxistu-prav-lyudini-pravo-gromadyan-ukraini-na-zvernennya-do-konvencijnix-organiv-z-zaxistu-prav-lyudini>

У 1976 році створено Комітет з прав людини, до складу якого увійшли 18 експертів-представників держав – учасниць Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Зазначимо, що до повноважень Комітету відноситься розгляд індивідуальних скарг щодо ймовірних порушень Пакту державами-учасницями Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Комітет також публікує своє тлумачення змісту положень про права людини, відоме як загальні коментарі, з тематичних питань або методів роботи.

Слід зазначити, що як і Рада ООН з прав людини, Комітет з прав людини повідомлення, які не пройшли відповідні етапи національного правового захисту, не розглядає.

3. Регіональні механізми захисту прав людини

До регіональних механізмів захисту прав людини відносять міжнародні організації за умови, якщо її учасниками є держави у межах певного регіону земної кулі. Тобто у ряді держав, які територіально розташовані в одному географічному регіоні (як правило, в єдиній материковій зоні), з метою перевірки стану дотримання державами зобов'язань щодо захисту прав людини, створюються контрольно-наглядові органи.

Таким чином, регіональні системи є проміжною ланкою між універсальним і національним рівнем, якими обмежено виключну юрисдикцію держав над своїми громадянами [106], тим самим звернено увагу конкретного географічного регіону на факт порушення.

Найбільш відомими є Європейська, Американська та Африканська системи, кожна з яких має власний орган судочинства, які створено під егідою Ради Європи та Організації американських держав і Африканського союзу. Їх діяльність сприяє зміцненню гарантій дотримання та реалізації прав людини, ураховуючи при цьому місцеві особливості (спільну регіональну культуру, цінності, звичаї та практику) [107].

Регіональні міжнародні органи щодо захисту прав людини поділено на:

- судові органи (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини);
- квазісудові органи (Комітет незалежних експертів);
- конвенційні органи (Європейський комітет із питань запобігання тортурам і такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню).

Найбільш ефективною є *Європейська система*, яка діє у рамках Ради Європи. Головним європейським правозахисним органом є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), рішення якого обов'язкові для держав, що приєдналися до Конвенції про захист прав людини і основоположних

¹⁰⁶ Вітковська А. Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. № 88. С. 111–113.

¹⁰⁷ Регіональні системи захисту прав людини. URL: <https://www.endcrsv.org/uk/guidebook/pczpl>

свобод. Крім ЄСПЛ при Раді Європи діють Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів по соціальних і економічних правах, Європейський комітет запобігання катуванням.

Органи, які захищають права громадян, поділяють на три групи:

- захист громадянських та політичних прав і свобод;
- захист економічних, соціальних та культурних прав;
- комплексний захист прав і свобод [¹⁰⁸].

Практична реалізація правозахисних механізмів європейської системи свідчить, що доволі таки ефективними є діяльність тих організацій, які здійснюють і прийом, і розгляд скарг від громадян та організацій. Вони провадять квазісудовий процес («сперечаються» сторона обвинувачувача та сторона особи, права якої порушені), за результатами виносяться рішення, обов'язкове для виконання.

Для європейської системи притаманним є те, що вплинути на держав-порушників можливо завдяки направленню відповідних звітів до вищого органу Ради Європи. Водночас вищі органи, як правило, мають характер політичних, а не правозахисних організацій, відповідно, оцінка ситуації здійснюється з точки зору політичної доцільності чи недоцільності покарання держави-порушника.

Правозахисні механізми регламентовано: Конвенцією про захист прав людини й осноположних свобод; Рамковою конвенцією про захист національних меншин; Європейською конвенцією про здійснення прав дітей; Європейською конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Європейською соціальною хартією.

Американська система представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини. Більш ефективною є Міжамериканська комісія з прав людини, її діяльність зосереджена, у першу чергу, на досягненні дружнього врегулювання. У разі відсутності дружнього урегулювання, приймається висновок, який в обов'язковому порядку враховується державою, яку звинувачено у порушенні прав людини.

Африканська система діє на підставі Африканської хартії прав людини і народів. Основним виконавчим органом є Африканська комісія прав людини і народів, якою: розглядаються заяви громадян і недержавних організацій про масові і систематичні порушення прав людини; кожні 2 роки заслуховуються звіти щодо законодавчих та інших заходів у напрямі захисту прав людини; надаються пропозиції щодо покращення ефективності діяльності у даному напрямі.

¹⁰⁸ Шатарська Т. Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини. URL: <https://www.shatarska.in.ua/2-mizhnarodni-mexanizmi-zaxistu-prav-lyudini-pravo-gromadyan-ukraini-na-zvernennya-do-konvencijnix-organiv-z-zaxistu-prav-lyudini>

Усі три системи у своїй діяльності використовують як позасудові, так і судові механізми, які мають взаємодоповнюючі мандати. Вони мають юрисдикцію щодо порушень одного або декількох договорів або конвенцій. Серед основних – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Американська конвенція з прав людини 1969 року, Африканська хартія прав людини і народів 1981 року.

Європейська, Американська та Африканська системи також включають конкретні договори, за допомогою яких держави-члени можуть взяти на себе ряд зобов'язань щодо насильства проти жінок, зокрема, Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, Міжамериканську конвенцію про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок та Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці [109].

Регіональні правозахисні інститути поважають національну юрисдикцію держав, до їх повноважень належить лише розгляд порушень договорів державами-учасниками, а відповідальність за розслідування, переслідування та відшкодування за порушення прав людини належать до компетенції саме держав [110].

4. Система міжнародно-правового контролю дотримання прав людини

Міжнародно-правовий контроль – механізм системи сучасних міжнародних відносин, який полягає у перевірці міжнародними організаціями або їх органами взятих державами на себе договірних та інших зобов'язань [111, с. 11].

Система міжнародно-правового контролю за дотриманням прав людини складається з міжнародних та регіональних органів, неурядових організацій та договорів, які встановлюють стандарти та стежать за їх виконанням державами.

Основними суб'єктами міжнародного контролю є: держави; міжнародні міжурядові організації та їх органи; спеціально створені органи контролю.

Міжнародний контроль повинен відповідати таким умовам: наявність можливості проведення перевірки; визначення меж її відповідності; перелік

¹⁰⁹ Регіональні системи захисту прав людини. URL: <https://www.endcrsv.org/uk/guidebook/рзпл>

¹¹⁰ Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018, 168 с.

¹¹¹ Кавун В. Ф. Механізми міжнародного контролю у сфері прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2008. 18 с.

відповідних організаційних заходів [¹¹², с. 21]. Тобто будь-який міжнародний контроль повинен відповідати вимогам, встановленим у міжнародному договорі, та здійснюватися відповідно до наданих повноважень.

До основних видів міжнародного контролю належать: багатосторонній; двосторонній; індивідуальний.

Серед форм міжнародного контролю виділяють: договірну; інформативну; судову; адміністративну; корективну [¹¹³, с. 690]. Найефективнішою з них є корективна, яка, у рамках універсальних міжнародних організацій, може допомогти державам-учасникам врегулювати міжнародну взаємодію у певній сфері за допомогою угод.

Міжнародний контроль за дотриманням прав людини та основних свобод здійснюється за допомогою різних механізмів, включаючи міжнародні договори, регіональні судові органи, урядові та неурядові організації, які моніторять ситуацію та сприяють дотриманню прав людини на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

П. М. Рабінович основні механізми міжнародного контролю за дотриманням прав людини поділяє на дві підгрупи:

- до першої зараховує міжнародно-правові акти (конвенції, пакти, угоди, договори тощо) та міжнародні документи (декларації, заяви, меморандуми);

- до другої – міжнародні органи зі спостереження, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та захисту цих прав (суди, трибунали) [¹¹⁴, с. 12].

Міжнародний контроль щодо захисту прав громадян, як правило, забезпечується за допомогою типових контрольних механізмів:

- розгляд періодичних доповідей держав;
- розгляд повідомлень однієї держави-учасниці про порушення іншої;
- розгляд повідомлень окремих осіб та груп осіб про порушення державою-учасницею прав, викладених у договорі;
- розслідування за власною ініціативою випадків систематичного порушення державами-учасницями умов договору;
- залучення спеціалізованих установ і компетентних органів ООН до подання експертних висновків та доповідей щодо забезпечення вимог конвенцій;
- запит у наданні державами додаткової інформації [¹¹⁵].

¹¹² Ausubel J., Victor D. Verification of International Environmental Agreements. *Annual Review of Energy and the Environment*, 2003. № 17 (1). P. 1–43. URL: doi.org/10.1146/annurev.eg.17.110192.000245

¹¹³ Репецький В. М., Зубарева А. Є. Механізм міжнародного контролю за дією міжнародних договорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 689–692.

¹¹⁴ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 6-те вид. Харків : Консум, 2002. 160 с.

Ключовими урядовими організаціями, які забезпечують міжнародно-правовий контроль щодо дотримання прав людини, є:

- Рада ООН з прав людини (міжнародний правозахисний орган у системі ООН, створений державами для контролю за правами людини);

- Комітет з прав людини ООН (самостійний міжнародний орган, який здійснює контроль за дотриманням положень Пакту про громадянські і політичні права шляхом розгляду доповідей держав-учасниць про вжиті заходи та скарг щодо порушень);

- Європейський Суд з прав людини (єдиний орган контролю за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції 1950 р., до компетенції якого входить також розгляд заяв від осіб, неурядових організацій чи груп осіб про порушення однією з держав-учасниць прав, закріплених у Конвенції або протоколах до неї);

- Міжнародний кримінальний суд (здійснює переслідування осіб, винних у скоєнні міжнародних злочинів (геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності);

- ОБСЄ (представники можуть надавати запити щодо відомостей про конкретні випадки порушення прав людини);

- Керівна рада ОБСЄ (вирішує спірні питання щодо порушення прав людини);

- Верховний комісар з прав людини (несе основну відповідальність за діяльність ООН у сфері прав людини) [¹¹⁶];

- Міжпарламентські організації (Парламентська асамблея Ради Європи забезпечує дотримання прав людини).

До неурядових організацій зараховують:

- Human Rights Watch (документування порушень прав людини та їх захист);

- Amnesty International (проведення розслідувань за фактами порушень прав людини та кампаній на їх захист);

- Міжнародний Гельсінський комітет, до компетенції якого належить: дотримання правоохоронними органами прав людини в окремих державах; моніторинг правоохоронного законодавства в окремих державах; підготовка доповідей про стан справ у галузі дотримання прав людини правоохоронними органами; оприлюднення таких доповідей для ознайомлення громадськості та надання їх міжнародним органам із прав людини; участь у розробці міжнародних договорів із прав людини [¹¹⁷, с. 639];

- Міжнародна федерація прав людини (федерація національних правозахисних організацій, до повноважень якої належить об'єднання їх діяльності та захист прав людини на міжнародному рівні).

¹¹⁵ Мицик В. В. Правові механізми та процедури захисту прав людини у міжнародному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 86 (Ч. І). С. 121–128.

¹¹⁶ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

¹¹⁷ Музичук О. М. Поняття та особливості міжнародного контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні. *Форум права*. 2011. № 2. С. 635–642.

5. Міжнародний захист окремих категорій осіб

Міжнародний захист окремих категорій осіб – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення основних прав і свобод певних груп людей, що, згідно з міжнародним правом прав людини, яким визначено загальнолюдські норми та гарантовано їх дотримання державами, потребують особливої підтримки.

Особи, які потребують міжнародного захисту, – це ті, хто не може або не бажає користуватися захистом своєї країни через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних поглядів.

До окремих категорій осіб, які потребують міжнародного захисту, найчастіше відносять: меншини, дітей, жінок, біженців, вимушених переселенців, переміщених осіб, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку, пацієнтів, жертв злочину, жертв тероризму, ув'язнених осіб, трудівників-мігрантів, апатридів.

У структурі ООН діють спеціальні інститути, які здійснюють захист прав як кожної людини, так і найбільш вразливих категорій населення, які потребують додаткового захисту (Комітет ООН з прав людини, Комітет проти катувань та Підкомітет з попередження катувань, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, Комітет з прав дитини, Комітет з прав осіб з інвалідністю, Комітет з насильницьких зникнень, Комітет з прав робітників-мігрантів).

Розглядаючи окремі з них, зазначимо, що нормативним підґрунтям захисту меншин є: Конвенція ООН про права меншин, Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

Першим міжнародним органом, який забезпечував дотримання прав меншин, була Ліга Націй, з другої половини XX ст. юридичний захист прав меншин почав надаватися у рамках ООН.

«У державах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві, спільно з іншими членами тієї самої групи, користуватися власною культурою, сповідувати релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» (ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) [118].

На європейському рівні права меншин регламентовано Рамковою конвенцією про захист національних меншин. Даним документом передбачено створення спеціального контролюючого органу, до складу якого входять незалежні експерти (Консультативний комітет).

До найбільш вразливої категорії осіб, що потребують захисту, зараховано дітей. Міжнародний захист прав дитини, як система міжнародно-правових норм, формувався після прийняття Статуту ООН. Захист прав дітей

¹¹⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

урегульовано Конвенцією ООН про права дитини 1989 р. [¹¹⁹], якою визначено особливі механізми контролю за виконанням державами-учасницями зобов'язань, взятих на себе з приєднанням до неї. Зазначеним документом передбачено створення Комітету ООН з прав дитини, до компетенції якого відноситься моніторинг дотримання прав і свобод дитини.

В африканському регіоні, з метою забезпечення більш ефективної діяльності у даному напрямі, прийнято Африканську хартію з прав та благополуччя дитини [¹²⁰]. У ісламських державах створено власну регіональну систему захисту прав дітей, діяльність якої регулюється Пактом про права дитини в ісламських державах [¹²¹].

На європейському рівні захист прав дітей регламентують Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про усиновлення дітей, Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. У 1997 р. створено Європейську мережу омбудсменів з прав дитини, основним завданням якої є забезпечення дотримання Конвенції з прав дитини.

Права жінок регламентовано міжнародними договорами, які поділяють за напрямками і стосуються:

- жінок, які не можуть займатися певними видами діяльності та потребують спеціального соціального захисту (Конвенція про нічну працю жінок у промисловості, Конвенція про використання жіночої праці на підземних роботах у шахтах будь-якого виду);

- покращання становища жінок у сферах, де вони перебувають у менш вигідному становищі (Конвенція про громадянство заміжньої жінки, Конвенція про охорону материнства, Конвенція про згоду на шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми й експлуатацією проституції третіми особами);

- недискримінації (Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти, Конвенція про дискримінацію у сфері праці й зайнятості, Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, яку прийнято з урахуванням норм Всесвітньої декларації прав людини). Одним з основних принципів міжнародного захисту прав людини є рівноправність жінок та чоловіків, яка полягає у забороні будь-якої дискримінації за статевою ознакою;

- насильства, порушення прав жінок та дітей [¹²²].

¹¹⁹ Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

¹²⁰ African Charter on the Rights and Welfare of the Child. Adopted by the 26th Ordinary Session of the Assembly of Heads of State and Government of the OAU Addis Ababa, Ethiopia. July 1990. Entered into force on 29 November, 1999 URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

¹²¹ Covenant on the Rights of the Child in Islam as of 2005. OIC/9-IGGE/HRI/2004/Rep.Final. Independent permanent human rights commission of the organization of islamic cooperation. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/oic/2005/en/19313>

¹²² Горюх А. Захист прав окремих категорій осіб в міжнародному праві як особлива форма реалізації міжнародних стандартів прав людини. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 47–51.

Захист прав *біженців* урегульовано Конвенцією ООН про статус біженців та Протоколом до неї, Європейською угодою про передачу відповідальності за біженців, Нью-Йоркською декларацією про біженців і мігрантів, Глобальним договором про біженців та іншими нормативними актами.

6. Співвідношення застосування міжнародного гуманітарного права і права прав людини в умовах збройного конфлікту і надзвичайного стану

Як і міжнародне гуманітарне право, так і міжнародне право прав людини – сукупність міжнародних норм, встановлених договором або звичаєм, на основі яких окремі особи і групи можуть очікувати чи вимагати здійснення певних прав, які повинні поважатися і захищатися державами.

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини – взаємодоповнюючі галузі міжнародного права, разом з тим, кожній з них притаманні джерела, методи та принципи [¹²³, с. 47–48].

Слід зазначити, що міжнародне право прав людини – система принципів і норм міжнародного права, якими визначено повноваження суб'єктів міжнародного права (у першу чергу держав) по забезпеченню і дотриманню основних прав і свобод людини як у мирний час, так і під час збройних конфліктів.

Проте під час збройних конфліктів норми МППЛ дещо обмежуються і частково замінюються нормами МГП, які діють відповідно до принципу «*lex specialis*» (принцип права, згідно з яким під час збройних конфліктів більш предметною сферою регулювання володіє МГП, тоді як МППЛ, маючи постійно широку сферу застосування як у мирний час, так і під час збройних конфліктів, має менший ступінь правової деталізації, тобто МГП більш специфічно регулює ті права та свободи людини, які виникають в неї лише з настанням юридичного факту – початком чи закінченням збройного конфлікту) [¹²⁴, с. 233].

Водночас норми міжнародного права прав людини під час дії особливих правових режимів у окремих випадках виступають і як «*lex specialis*», забезпечуючи набагато вищий рівень захисту чи контролю (дотримання процесуальних норм щодо права на життя передбачає проведення службового розслідування за кожним фактом смерті цивільної особи під час збройного конфлікту).

Таким чином, норми МППЛ, які спрямовані насамперед на захист прав людей від «свавілля» (боротьба з авторитарними і тоталітарними режимами) своєї влади, доповнюють положення МГП.

¹²³ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.

¹²⁴ Габрелян Г. В. Взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного та кримінального права в питанні забезпечення права на здоров'я під час збройних конфліктів. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 232–237.

Права людини захищаються МППЛ тільки у разі, якщо вона перебуває під його юрисдикцією (особа перебуває на території, яка підконтрольна цій державі, з урахуванням окупованих територій; державою контролюється (утримуються під вартою) особи, що перебувають за межами її територіальної юрисдикції (персональний принцип юрисдикції) [125].

МГП – галузь міжнародного права, яка спеціально створена для застосування тільки під час збройних конфліктів, якою не передбачено урегулювання ситуацій щодо «внутрішнього безладдя, внутрішньої напруженості чи актів насильства», які регулюються нормами національного права та МППЛ.

Під час збройних конфліктів МГП та МППЛ взаємодіють, забезпечуючи комплексну правову основу для захисту прав осіб. Разом з тим, пріоритет з питань, що стосуються збройних дій має МГП, а МППЛ доповнює його, надаючи додатковий захист.

МГП діє під час збройних конфліктів, міжнародне право прав людини – постійно.

МГП чітко визначають правила ведення війни, захисту жертв, МППЛ дозволяє тимчасово відступати від деяких зобов'язань у надзвичайних ситуаціях (загроза життю нації), проте ці відступи повинні бути пропорційними, необхідними та недискримінаційними. У МГП відступи не допускаються.

МГП та МППЛ взаємодіють під час конфлікту, проте під час безпосереднього ведення бойових дій застосовується МГП.

МППЛ регулює відносини між державою та особою, МГП регулює дії всіх сторін збройного конфлікту.

Обов'язок дотримання вимог МГП, на відміну від норм МППЛ, покладено не тільки на держави, але й на недержавні збройні групи, які є сторонами неміжнародних збройних конфліктів.

Незважаючи на те, що МППЛ та МГП мають різні витoki, їх об'єднує спільна мета – збереження людської честі та гідності.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність та особливості міжнародного права прав людини?
2. Що означає поняття «механізми міжнародного захисту прав людини»?
3. Які універсальні органи захисту прав людини існують?
4. Які існують особливості Європейської, Американської та Африканської регіональних систем захисту прав людини?
5. Які основні міжнародні міжурядові та неурядові організації забезпечують міжнародно-правовий контроль щодо дотримання прав людини?

¹²⁵ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти: навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.

РОЗДІЛ 18

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

1. Міжнародне гуманітарне право як галузь міжнародного права

Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) – галузь міжнародного публічного права, яка застосовується під час збройних конфліктів з метою обмеження засобів та методів ведення воєнних дій. Вона спрямована на захист цивільного населення від впливу збройного конфлікту та тих, хто припинив брати участь у воєнних діях. МГП покликане на обмеження наслідків конфліктів, виходячи з міркувань гуманності.

МГП – сукупність норм, спрямованих на обмеження гуманітарних наслідків збройних конфліктів. Його іноді також називають правом збройних конфліктів або правом війни (*jus in bello*) [¹²⁶, с. 19].

МГП – система юридичних принципів і норм, які застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

МГП – одна з найстаріших галузей міжнародного публічного права, так як корінням сягає звичаїв ведення війни, що існували ще в Стародавніх Греції та Римі. Адже ще на ранніх стадіях розвитку суспільства воєначальники, керуючись звичаєм, не дозволяли своїм підлеглим страчувати полонених, наказували щадити жінок і дітей, забороняли отруювати колодязі. Ці звичаї з часом сформувалися у норми звичаєвого права, якими керувалися сторони під час війни. Наявні також факти про те, що воюючі сторони укладали письмові угоди про дотримання правил гуманного поводження із противником. Крім того, у стародавній індійській історичній пам'ятці (Закони Ману) вперше було сформульовано визначення злочинів проти порядку (правил) ведення збройної боротьби, зокрема, заборонялось використовувати отруєну зброю, вбивати неозброєних, полонених, сплячих та поранених. Подібні правила ведення воєнних дій були встановлені і в містах-державих Стародавньої Греції. За визначенням Гомера, війни ведуться по мирних правилах, з перемир'ями та повагою до загиблих [¹²⁷, с. 15].

У XVI–XVII століттях виникла необхідність пошуку нової основи для міжнародних відносин, що не могло не позначитися і на правовому трактуванні війни і засобів її ведення. Знаковою у цей період стала наукова

¹²⁶ Міжнародне гуманітарне право : посіб. для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

¹²⁷ Дяченко В. І. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський. Ч. І. Історія становлення. Київ : Сфера, 1999. 128 с.

праця Г. Гроція 1625 р. «Від законної війни до миру», у якій визначено правові підстави для початку війни, правила ведення воєнних дій, а також запропоновано методи щодо «пом'якшення» війни. Питання ж щодо захисту жертв війни, поранених, полонених, мирного населення почали привертати увагу вчених лише у другій половині XIX ст.

У науці права МГП трактують по-різному – закони і звичаї війни; право війни; право, яке використовується під час збройних конфліктів; право збройних конфліктів. Офіційно дефініція «міжнародне гуманітарне право» з'явилася у другій половині XX століття завдяки швейцарському юристу Жану Пікте. У 1974–1977 рр. вона входить до назви Женевської дипломатичної конференції з питань підтвердження і розвитку МГП.

Подальший розвиток МГП пов'язаний з прийняттям у серпні 1864 р. Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни 1864 р. значна роль у підготовці якого належить швейцарському підприємцю Анрі Дюнану, який був свідком страждань і мук поранених і вмираючих французьких і австрійських солдатів після битви між австрійськими і франко-італійськими військами у 1859 р. Саме за його сприяння було створено

«Комітет п'яти», ключовою метою якого стала розробка міжнародних гуманітарних принципів та створення в кожній країні добровільного об'єднання для навчання та надання медичної допомоги. У подальшому зазначене добровільне об'єднання стане засновником Комітету Червоного Хреста, який у кінці XVII отримає назву Міжнародний комітет Червоного Хреста [¹²⁸, ¹²⁹].

До речі, саме у Женевській конвенції 1864 р. було передбачено поняття «нейтральність», згідно з яким лікарі та інший медичний персонал не вважаються такими, що беруть участь у воєнних діях, відповідно, не підлягають захопленню в полон. До поранених необхідно відноситись із повагою та надавати медичну допомогу незалежно від того, на чийй стороні збройного конфлікту вони перебувають [¹³⁰, с. 185].

Отже, Женевська конвенція 1864 р. стала підґрунтям для подальшого розвитку МГП. Другим напрямом розвитку МГП є так зване право Гааги, яке також сформувалося у другій половині XIX століття та акумулювало в собі багатомірові намагання зробити якомога гуманнішими засоби і методи ведення війни. Їх відмінність полягає у тому, що правом Женеві визначено

¹²⁸ Маньгора В. В., Грушко В. В., Драгомерецька-Майданюк О. С. Історичні етапи розвитку міжнародного гуманітарного права. *Інформація і право*. 2025. № 1 (52). С. 155–169.

¹²⁹ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

¹³⁰ Дяченко В. І. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський. Ч. І. Історія становлення. Київ : Сфера, 1999. 128 с.

питання захисту жертв війни (поранені, військовополонені, цивільне населення), а право Гааги забороняє або обмежує застосування конкретних методів і засобів ведення війни.

Таким чином, *норми міжнародного гуманітарного права застосовуються в умовах збройних конфліктів з метою обмеження насильства під час війни та зобов'язують його учасників дотримуватись правил гуманності під час війни. Тобто норми МГП не забороняють збройні конфлікти, разом з тим вони обмежують насильство під час вже наявного збройного конфлікту.*

2. Джерела міжнародного гуманітарного права

Норми Міжнародного гуманітарного права закріплено у формі міжнародних договорів і міжнародно-правових звичаїв. Україна, як і більшість країн світу, є учасницею цих міжнародних договорів МГП, взявши на себе зобов'язання їх імплементації на національному рівні.

Крім того, ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН визначено перелік джерел міжнародного права, якими він керується при вирішенні переданих на його розгляд справ. До них віднесено: 1) міжнародні конвенції; 2) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правової норми; 3) загальні принципи права; 4) судові рішення ^[131].

Міжнародний договір – угода між двома або більше суб'єктами міжнародного права (державами або міжнародними міжурядовими організаціями), яка поширюється виключно на її учасників і передбачає для них міжнародно-правові зобов'язання.

Міжнародні договори МГП:

Право Женеви

- 4 Женевські конвенції про захист жертв війни від 12.08.1949 р.:
 - Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях;
 - Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі;
 - Конвенція про поводження з військовополоненими;
 - Конвенція про захист цивільного населення під час війни.
- три Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977 та 2005 рр.):
 - Про захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 08.06.1977);
 - Про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол II від 08.06.1977);
 - Про прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III від 08.12.2005).

¹³¹ Статут Міжнародного суду ООН. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/statute-of-the-court/statute-of-the-court-ru.pdf>

Право Гааги

• Конвенції:

– Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. з Положенням про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.;

– Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. з Протоколами;

– Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.;

– Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 року з Протоколами;

– Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.;

– Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 р.;

– Конвенція про касетні боєприпаси 2008 р.

Міжнародно-правові звичаї – це універсальні норми, які сформовані протягом історії людства та впливають із загальної практики, прийнятої в якості закону. Міжнародний звичай досить довго не визнавався самостійним джерелом міжнародного права і тільки завдяки теоретикам «історичної школи права» (XIX ст.) було обґрунтовано значення правового звичаю як джерела МГП. Зазначені норми діють паралельно з договірним МГП, заповнюючи існуючі прогалини та посилюючи захист жертв війни.

Міжнародно-правові звичаї у міжнародному гуманітарному праві, як правило, мають загальнообов'язковий характер та поширюються на будь-яку сторону збройного конфлікту.

Норми звичаєвого права стають у нагоді, коли виникає потреба визначити правила, прийнятні стосовно збройних сил, що діють під егідою організації, яка формально не є учасником договорів з МГП, наприклад ООН. Вчені висловлювали з цього приводу найрізноманітніші, досить часто протилежні точки зору. Винні в злочинах часто посиляються на застереження «*si omnes*», щоб виправдати свої порушення норм МГП, аргументуючи це формальною неучастю супротивника у відповідних міжнародних договорах, що регулюють захист певної категорії осіб [132].

Експертами Міжнародного Комітету Червоного Хреста звичаєві норми МГП систематизовано у «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми» та «Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Практика».

¹³² Попко В. В. Нюрнберзька модифікація міжнародного злочину та кримінальна відповідальність індивідів. *Часопис Київського університету права*, 2020. № 4. С. 414–422.

3. Принципи міжнародного гуманітарного права

Принципами МГП визначено обмеження, в гуманних цілях, насильства для сторін збройного конфлікту, незалежно від його виду, з метою зменшення його потенційних наслідків.

У преамбулі IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. зазначено, що її положення «навіяні бажанням зменшити лиха війни, наскільки дозволять воєнні вимоги» [¹³³].

Принципи забезпечують єдність і системність норм МГП, їх зміст акумулює норми усіх міжнародно-правових актів, які регулюють питання ведення збройних конфліктів. Принципи МГП повинні дотримуватися держави, міжнародні організації, учасники збройного конфлікту.

Крім того, принципи МГП відповідають змісту принципів загального міжнародного права. Відмінністю принципів МГП від загальних принципів міжнародного права є те, що принципи міжнародного права становлять основу мирного співіснування, а принципи міжнародного гуманітарного права стосуються збройних конфліктів, містять у собі певні правила поведінки воюючих сторін, тобто визначають відносини, пов'язані зі збройним конфліктом [¹³⁴].

У науці міжнародного права немає єдиної концепції щодо принципів МГП, що зумовлено різноманітністю підходів до їх визначення. Одні дослідники акцентують увагу на гуманітарних принципах (захист цивільних осіб або обмеження засобів і методів ведення війни), інші зосереджуються на питаннях правового захисту військовополонених, поранених чи медичних працівників. Це призводить до численних трактувань і підходів до визначення принципів МГП.

Єдиною є концепція про те, що *загальним принципом є принцип гуманності* – сторони конфлікту в умовах збройного протистояння повинні проявляти повагу до всіх, у тому числі і до сторони супротивника. МГП не заборонено завдання шкоди та заподіяння смерті у випадках, які є виправданими в умовах збройного протистояння, проте вона повинна бути співмірною і відповідати загальному розумінню про людяність (захист жертв збройного конфлікту, повага до усіх учасників конфлікту, заборона застосування зброї, снарядів, способів та методів ведення бойових дій, які завдають надмірних поранень та зайвих страждань).

Інші принципи МГП є похідними від нього, їх зміст розкривається в конкретизації окремих аспектів щодо методів і засобів ведення війни. Основними з них є:

– **принцип розрізнення** – між цивільними особами і цивільними об'єктами, з одного боку, та комбатантами і військовими об'єктами – з іншого. Сторона збройного конфлікту може здійснювати напад тільки на

¹³³ Грушко М. В. Міжнародне гуманітарне право : навч.-метод. посіб. Одеса : Гельветика, 2022. 136 с.

¹³⁴ Ярмачі В. Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 95–98. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/26.pdf

військові сили протилежної сторони (комбатантів або військові об'єкти), вона завжди повинна розрізняти цивільне населення та військових, цивільні об'єкти та військові цілі (ні цивільне населення, ні окремі цивільні особи не можуть зазнавати нападів, якщо і поки вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях);

– **принцип пропорційності (сумірності)** – баланс між цілями нападу на військові об'єкти та захистом цивільних. Заборонено воєнні дії, внаслідок яких можлива випадкова загибель чи поранення цивільного населення, руйнування чи пошкодження цивільних об'єктів, або поєднання таких наслідків, які є надмірними у порівнянні з очікуваною військовою перевагою, яка повинна бути досягнута внаслідок такого нападу. Сторона збройного конфлікту свідомо обирає методи та засоби її ведення;

– **принцип військової необхідності** – під час проведення воєнних дій сторони збройного конфлікту повинні максимально унеможливити завдання випадкових втрат серед цивільного населення чи шкоди цивільним об'єктам або хоча б звести їх до мінімуму [135].

До спеціальних принципів МГП зараховують принципи, які забезпечують захист особливо уразливих категорій осіб в умовах збройного конфлікту: принцип захисту військовополонених та затриманих у зв'язку із збройним конфліктом; принцип захисту поранених, хворих; принцип загального і спеціального захисту цивільного населення (біженців, ВПО); принцип нейтральності медичного і духовного персоналу; принцип захисту цивільних об'єктів, культурних цінностей, об'єктів релігійного культу; принцип захисту навколишнього середовища та екологічних прав; принцип захисту приватної і суспільної власності; принцип захисту, соціальних, економічних та політичних прав; принцип управління окупованою територією; принцип справедливого правосуддя [136].

4. Сфера застосування міжнародного гуманітарного права

МГП має вузько окреслену сферу дії, яка завжди пов'язана з фактом збройного конфлікту. Це означає, що норми МГП не поширюються на всі випадки застосування сили чи правопорушень, а лише на ті ситуації, коли масштаби насильства виходять за межі звичайного правопорядку та перетворюються на воєнне протистояння.

Слід зазначити, що факт політичного оголошення війни не є визначальним, вирішальним є наявність бойових дій, застосування збройної сили чи окупації. Крім того, норми МГП розрізняють рівень

¹³⁵ Міжнародне гуманітарне право : посібник для юриста / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ ; Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016–2017. 145 с.

¹³⁶ Базов В. П. Принципи міжнародного гуманітарного права. *Юридична Україна*. 2020. № 17. С. 35–42. URL: <https://yur-ukraine.com/wp-content/uploads/2021/05/pdf-9.pdf>

наси́льства. Якщо у державі відбуваються демонстрації з поодинокими фактами насильства, застосовується норми національного законодавства та права прав людини. Якщо ж демонстрація переходить у стадію організованого збройного протистояння (наявність організованої групи, зброї) така ситуація підпадає під сферу дії МГП. Це розмежування є надзвичайно важливим, адже від нього залежить рівень міжнародного захисту цивільного населення [137].

Для прикладу, у 2014 р. в Україні відбуваються масові протести, відповідно, регулювання забезпечується нормами національного законодавства та правом прав людини, після застосування регулярних військових формувань і початку масштабних бойових дій ситуація набуває ознак міжнародного збройного конфлікту, відповідно, застосовуються норми МГП.

Крім того, вартими уваги є часові рамки дії норм МГП. Активація норм МГП починається з моменту початку збройного конфлікту. Тобто застосування ракетного обстрілу, вторгнення на територію іншої країни, навіть за умови невизнання сторонами стану війни, передбачає дії норм МГП. Водночас завершення бойових дій не припиняє дії МГП, оскільки воно діє до вирішення гуманітарних питань, які пов'язані зі збройним конфліктом.

Зазначимо, що особи, яких позбавлено волі з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, залишаються під захистом МГП до того часу, поки їх не звільнять, не повернуть на Батьківщину, а також у разі, якщо їх статус не буде урегульовано іншим чином.

Особливе місце у сфері застосування МГП належить воєнній окупації. Четвертою Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни заборонено колективні покарання, депортації, примус до служби в армії окупанта. Існування окупації залежить від фактичної здатності держави брати на себе урядові функції держави, що окупує, передусім, для забезпечення громадської безпеки та правопорядку, а не від її бажання та готовності це робити. Тому, у разі, коли державою встановлено окупаційний режим і не втрачено військового контролю над територією, про яку йдеться, вона не може уникнути своїх зобов'язань за МГП, просто вирішивши не здійснювати ефективний контроль [138, с. 67].

Територія вважається окупованою лише у тому обсязі, в якому фактично було встановлено ефективний контроль, та в якому він може здійснюватися. Тому на практиці визначення територіальних меж

¹³⁷ Міжнародне гуманітарне право : посібник для юриста / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ ; Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016–2017. 145 с.

¹³⁸ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

окупованої території може бути надзвичайно складним завданням, особливо у разі часткової окупації або коли ситуація на місцях може швидко змінюватися.

Отже, норми МГП діють на територіях, що залишаються окупованими після припинення активних бойових дій, до того часу, поки не буде прийняте політичне рішення щодо їх статусу.

Таким чином, розуміння сфери застосування МГП має не лише теоретичне, а й практичне значення. Тут важливо усвідомити, що норми МГП не є універсальними для будь-якої ситуації насильства, а діють лише там, де наявний реальний збройний конфлікт.

5. Кваліфікація збройного конфлікту і його значення для застосування міжнародного гуманітарного права

Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що *збройний конфлікт* – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [139].

«Збройний конфлікт має місце кожен раз, коли держави застосовують силу чи коли відбувається тривалий збройний конфлікт між урядовими силами і організованими збройними групами або між такими групами всередині однієї держави» [140].

МГП визначає два типи збройних конфліктів: міжнародні – *війна між двома і більшою кількістю держав (МЗК)* і неміжнародного характеру – *збройні сутички в межах території однієї держави (НМЗК)* [141, с. 139].

Другою Женевською конвенцією 1949 р. визначено:

– до міжнародного збройного конфлікту належать усі випадки застосування збройної сили, проголошення війни, незалежно від інтенсивності такої сили і визнання стану війни;

– до неміжнародного збройного конфлікту належать усі збройні конфлікти, які відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами чи іншими організованими збройними групами, які, знаходячись під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, що дозволяє їм реалізовувати безперервні й узгоджені військові дії та застосовувати положення Додаткового протоколу II [142].

¹³⁹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

¹⁴⁰ ICTY, Prosecutor v. Tadić, Case No. IT-94-1-AR 72; Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction (Appeals Chamber), P. 453, 486.

¹⁴¹ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.

¹⁴² Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

НМЗК поділяють на два види: організована збройна група не має контролю над територією; організована збройна група здійснює контроль над територією.

Основними критеріями НМЗК є: здійснення військових дій в межах території однієї держави; конфлікт відбувається між регулярними (урядовими) збройними силами і антиурядовими або іншими організованими збройними групами або тільки між організованими збройними групами без участі урядових сил; опозиційні сили повинні знаходитися під єдиним відповідальним командуванням, що дозволить їм дотримуватися норм МГП; військові дії повинні носити безперервний, узгоджений та інтенсивний характер.

Таким чином, виникнення МЗК залежить від двох елементів, а саме: правового статусу сторін конфлікту та характеру протистояння між ними. Норми міжнародного гуманітарного права, які регламентують ситуації міжнародного збройного конфлікту, визначено у Гаазькому положенні 1907 р., чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. і Додатковому протоколі I. Також договірне право доповнено базою звичаєвого МГП. МЗК закінчується мирним договором, угодою, односторонньою декларацією чи іншим однозначним актом, що виражає подальшу відсутність воєнного наміру (капітуляція, декларація про безумовне, постійне та повне виведення збройних сил зі спірної території) [¹⁴³, с. 61].

Нормативне регулювання неміжнародних збройних конфліктів визначені спільною для чотирьох Женевських конвенцій ст. 3, II Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 р., окремими положеннями гаазького права та звичаєвими нормами МГП.

Відмінність між МЗК та НМЗК полягає у тому, що для НМЗК притаманна: участь державних і недержавних організованих збройних груп, тоді як учасниками МЗК є суверенні держави. Відрізняється також і поріг насильства, якщо для НМЗК характерним є тривале збройне насильство з відповідним рівнем інтенсивності, то для МЗК рівень насильства повинен бути дещо нижчим.

Крім МЗК та НМЗК, у разі, якщо під час збройних конфліктів відбулося іноземне втручання, воно є особливим видом збройних конфліктів і має назву «інтернаціоналізований збройний конфлікт».

Застосування норм МГП у даному випадку залежить від наступних факторів. У разі, коли держава втручається в боротьбу на боці територіального уряду проти повстанців, то їх відносини регулюються як НМЗК. У випадку, коли держава, що втручається, підтримує повстання проти держави територіальної юрисдикції, застосовуються норми МГП як до МЗК. Аналогічні принципи класифікації застосовуються до збройних втручань мультинаціональних сил, що отримали мандат ООН чи регіональної організації.

¹⁴³ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

6. Правовий статус окремих категорій осіб у міжнародному гуманітарному праві

У МГП статус особи залежить від її участі у збройному конфлікті. Осіб, статус яких регламентовано нормами МГП, поділено на: учасників і неучасників збройних конфліктів (за суб'єктами); військові та цивільні об'єкти (за об'єктами), статус яких залежить також від типу збройного конфлікту.

Учасників міжнародних збройних конфліктів поділено на: **комбатантів** та **цивільне населення**; *неучасники збройного конфлікту* діляться на **некомбатантів** (військовий медичний персонал, духовний персонал, журналісти) та **жертв війни** (поранені, хворі, військовополонені, інтерновані), що потребують захисту.

Ст. 43 (2) Додаткового протоколу I визначено, що учасниками збройного конфлікту (**комбатантами**) є особи, які входять до складу збройних сил сторони конфлікту та мають право приймати безпосередню участь у воєнних діях [144].

Комбатантів поділено на *три категорії*: учасники регулярних збройних сил сторони конфлікту (винятком є представники медичної та духовної сфери); партизани, які мають та використовують зброю на чолі з особою, відповідальною перед стороною конфлікту за їх дії; цивільне населення некупованої території, за умови відкритого носіння зброї та поваги до законів і звичаїв війни, яке добровільно стало на захист при наближенні супротивника і не встигло організуватися у регулярні збройні сили сторони конфлікту [145, с. 80]. У випадку захоплення в полон такі особи мають право на статус військовополонених, який надається їм до завершення збройного конфлікту та репатріації. У випадку порушення комбатантами норм МГП, вони можуть притягатися до відповідальності за воєнні злочини.

До некомбатантів зараховують осіб, які входять до складу збройних сил сторони конфлікту, але участі у воєнних діях не беруть, – це духовний і медичний персонал.

Ст. 3 Гаазької конвенції про закони та звичаї війни на суходолі 1907 р. передбачено, що збройні сили воюючих сторін можуть складатися з комбатантів та некомбатантів, які, у разі захоплення ворогом, користуються правами військовополонених [146].

¹⁴⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

¹⁴⁵ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. Київ, 2018. 208 с.

¹⁴⁶ Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 12.07.2025).

До категорії **військовополонених** належать не лише регулярні війська (комбатанти), а й інші особи, які брали участь у бойових діях або підтримували збройні сили, за умови дотримання ними вимог міжнародного гуманітарного права щодо носіння розрізнявальних знаків, відкритого носіння зброї та інших правил ведення війни. Військовополонені є окремою підкатегорією, похідною від комбатантів.

Незаконними комбатантами є *шпигуни* (шляхом обману таємно збирає інформацію, перебуваючи на території, контрольованій протилежною стороною, з метою передачі такої інформації супротивнику), *найманці* (особа, спеціально завербована для участі у бойових діях за винагороду, проте безпосередньо не пов'язана з регулярною армією). Це особлива категорія осіб, які хоч і беруть участь у збройних конфліктах, проте не мають права на статус військовополоненого.

Особи, які не належать до комбатантів та їх похідних категорій, є цивільними особами. Цивільні особи не відносяться до законних учасників збройного конфлікту, саме тому вони забезпечені імунітетом від нападу. Якщо цивільна особа *бере безпосередню участь у бойових діях, імунітет від нападу вона втрачає*, не набуваючи при цьому привілеїв комбатанта щодо імунітету від відповідальності за участь у збройному конфлікті. Але ця втрата імунітету від нападу цивільної особи, яка бере безпосередню участь у збройному конфлікті, поширюється тільки *під час безпосередньої участі в нападі та на період такої участі* [¹⁴⁷, с. 44].

Жертвами війни (підзахисними) є поранені, хворі, особи, які зазнали корабельної аварії, військовополонені, цивільне населення, зокрема журналісти, парламентарії, працівники гуманітарних організацій та особи, що займаються охороною культурних цінностей. *Ця категорія визначається міжнародним правом як «підзахисні» особи.* Норми міжнародного права встановлюють декілька принципів такого захисту: окупуюча держава зобов'язана забезпечувати порядок і захищати їх на окупованій території, а ті, хто потрапили під владу противника, мають право на гуманне поводження, включаючи право на життя, недоторканність особи, медичну допомогу та гуманітарну допомогу [¹⁴⁸].

Слід зазначити, що класифікація **учасників неміжнародного збройного конфлікту** дещо інша. Учасники організованих збройних груп не мають права на статус комбатанта і відповідна держава, у якій чи проти якої вони ведуть ворожі дії може судити їх за будь-яку протиправну поведінку відповідно до національного законодавства – за зберігання зброї, участь у незаконних збройних формуваннях, вбивство і т.ін. Вони не мають права на

¹⁴⁷ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. Київ, 2023. 236 с.

¹⁴⁸ Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (Женевська конвенція IV 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

статус військовополонених. У більшості випадків НМЗК завершуються проголошенням амністії для цих осіб, за винятком тих, хто вчинив тяжкі злочини, зокрема, міжнародні злочини – геноцид, злочини проти людяності і воєнні злочини [¹⁴⁹, с. 84–85].

7. Основні засади ведення воєнних дій

Міжнародні правила ведення війни – норми МГП, які сприяють обмеженню жорстокості збройних конфліктів, захищають осіб, які безпосередньо не є учасниками бойових дій (цивільних, поранених, військовополонених) та визначають правила для воюючих сторін.

Основні нормативно-розпорядчі документи, які регламентують даний напрям – Гаазькі конвенції 1907 р., 4 Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них 1977 і 2005 рр.

Нормами МГП визначено **право війни** («*jus in bello*»), «міжнародне право збройних конфліктів»: *вимоги, якими заборонено чи урегульовано розроблення та застосування окремих видів зброї (засоби ведення війни) та заборонено чи обмежено способи застосування такої зброї або ведення бойових дій (методи ведення війни).*

«При вивченні, розробці, придбанні чи прийнятті на озброєння нових видів зброї, засобів або методів ведення війни Висока Договірна Сторона повинна визначити, чи підпадає їх застосування, за деяких або за всіх обставин, під заборони міжнародного права» (ст. 36 Додаткового протоколу I) [¹⁵⁰].

До заборонених засобів ведення воєнних дій зараховано будь-які види зброї чи інші засоби, застосування яких суперечить принципам і нормам МГП, які діють під час збройного конфлікту.

Право сторін, які перебувають у конфлікті, щодо обрання методів чи засобів ведення війни є обмеженим. Обмеженість права сторін збройного конфлікту закріплена ст. 35 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. (захист жертв міжнародних збройних конфліктів). Зазначена норма є підґрунтям для встановлення критеріїв заборони використання засобів і методів ведення бойових дій.

Нормами договірного та звичаєвого МГП виділено три критерії визнання засобів і методів забороненими: невивірковість дії; завдання надмірної шкоди та зайвих страждань; завдання масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу [¹⁵¹].

¹⁴⁹ Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. Київ, 2018. 208 с.

¹⁵⁰ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

¹⁵¹ Ботнаренко І. А., Крижна В. В. Засоби ведення війни як предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України (порушення законів та звичаїв війни). *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 122–131.

Забороненими методами ведення бойових дій є:

- прямі напади на цивільних осіб та цивільні об'єкти, культурні цінності та об'єкти, що містять небезпечні сили;
- здійснення невибіркових нападів;
- використання цивільних осіб та інших захищених осіб як живих щитів;
- вчинення актів насильства чи погрози насильством, головною метою яких є розповсюдження терору серед цивільного населення;
- наказ про незалишення нікого в живих під час ведення бойових дій;
- знищення комбатантів, які вибули зі строю у зв'язку з пораненнями, завданими під час попереднього удару;
- віроломство (дії, які спрямовано на виклик довіри до супротивника і «примушення» його повірити, що він має право на захист чи зобов'язаний його надати, відповідно до норм МГП, з метою обману такої довіри) [152];
- неправомірне використання визнаних відмітних та національних емблем, військового одягу (Червоний Хрест, стяг перемир'я та інші);
- здійснення нападу на осіб, які визнані або яких за таких обставин слід визнати такими, що вибули зі строю (*hors de combat*).

Вибулою зі строю є особа, яка потрапила під владу супротивника, має намір здатися або не здатна захищати себе через втрату свідомості, рани, утримується від будь-яких ворожих дій та не намагається втекти. Особи перебувають «під владою» сторони, що воює, не лише тоді, коли перебувають у полоні, але й коли знаходяться під ефективним фізичним або територіальним контролем цієї сторони. Відсутнє право на захист у комбатантів у разі, якщо вони продовжують бути учасниками бою або ж намагаються уникнути захоплення супротивником [153];

– використання голоду серед цивільного населення як методу ведення війни;

– методи, що спричиняють масштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу або пов'язані з ворожим застосуванням засобів впливу на природне середовище [154].

О. В. Сенаторова усі види забороненої зброї поділяє на дві групи: зброя масового ураження (характерним є невибірковий характер, завдання зайвих ушкоджень, надмірних страждань, широкомасштабної, серйозної і довготривалої шкоди навколишньому середовищу – хімічна, біологічна, ядерна зброя) та звичайна зброя [155, с. 56].

¹⁵² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

¹⁵³ Y. Sandoz, C. Swinarski, B. Zimmermann (eds). *Commentary on the Additional Protocols*, op. cit. Note 6, P. 1611–1619.

¹⁵⁴ Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>

¹⁵⁵ Сенаторова О. В. *Права людини і збройні конфлікти* : навч. посіб. Київ, 208 с.

До засобів ведення війни, які заборонено, зараховано:

- вибухові та запальні кулі;
- кулі, які повертаються або сплющуються в людському тілі;
- отрута та отруєна зброя;
- задушливі, отруйні та інші гази, рідини та процеси;
- хімічна зброя;
- біологічна зброя;
- засоби впливу на природне середовище, які мають широку довготривалу дію як засоби руйнування, нанесення шкоди або завдання шкоди іншій державі;
- будь-яка зброя, дії якої можуть спричинити пошкодження осколками, які не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів;
- касетні боеприпаси;
- міні-пастки та інші пристрої з дистанційним управлінням або таймером спрацювання;
- зброю невибіркового характеру (не може бути спрямована на конкретну військову ціль або ж наслідки від застосування якої не можуть бути обмежені, як того вимагає гуманітарне право, внаслідок чого підлягають ураженню як військові об'єкти, так і цивільні особи та об'єкти);
- лазерну зброю, яку розроблено для виконання єдиної бойової функції або ж якщо одна з її бойових функцій спричиняє повне осліплення [156, с. 52–53].

8. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права

Кожна держава – учасниця міжнародних договорів у сфері МГП, відповідно до принципу *pacta sunt servanda*, зобов'язана виконувати взяті на себе зобов'язання. Термін «імплементация» (від лат. *Implere* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) у міжнародному праві розуміється як організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань [157, с. 184].

«Імплементация міжнародного права» – фактична реалізація міжнародних зобов'язань, яка здійснюється шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони та підзаконні акти [158, с. 116].

Особливістю норм МГП є те, що їх імплементация здійснюється на двох рівнях – міжнародному та національному. Зважаючи на те, що зобов'язання щодо імплементации МГП несуть передусім держави, основна кількість норм МГП реалізується саме на національному рівні та починає застосовуватися з початком збройного конфлікту.

¹⁵⁶ Громовенко К. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів : навчально-методичний посібник. Київ, 2023. 132 с.

¹⁵⁷ Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород : ПП Данило С. І., 2010. 500 с.

¹⁵⁸ Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

Виняток становлять положення, які зобов'язують держави вжити низку заходів ще в мирний час, серед них – створення відповідного національного законодавства, яке б забезпечувало імплементацію норм МГП.

Крім того, процес імплементації норм МГП на національному рівні вимагає взаємодії та співпраці міністерств, відомств та неурядових організацій. В Україні провідна роль у забезпеченні механізму імплементації норм МГП належить Міжвідомчій комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права, яку створено 26 квітня 2017 р. постановою Кабінету Міністрів України № 329.

Особливе значення має питання щодо криміналізації в національному кримінальному законодавстві серйозних порушень норм МГП, що застосовується в період збройних конфліктів, адже відповідно до міжнародно-правових актів, які регулюють діяльність у даному напрямі, на держави-учасниці покладено, з метою міжнародної та суспільної безпеки, зобов'язання щодо передбачення кримінальної відповідальності за їх порушення.

Разом з тим, дана процедура повинна враховувати два взаємопов'язані фактори: вплив МГП, який має пріоритет у питаннях щодо криміналізації діянь (норми внутрішньодержавного права не можуть суперечити міжнародному праву); імплементація положень МГП визначається самою державою з урахуванням типу її правової системи, конституційних положень та міжнародно-правових зобов'язань.

Для прикладу, у 2016 р. Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» до Конституції України внесено зміни щодо визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, у 2022 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», відповідно до якого Кримінальний процесуальний кодекс доповнено розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким визначено обсяг та порядок взаємодії з національними правоохоронними та судовими органами України у частині, що стосується розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС.

Крім того, нормами МГП передбачено зобов'язання як під час війни, так і у мирний час забезпечити організацію проведення підготовки кваліфікованих кадрів для сприяння застосуванню Конвенцій і Протоколів (за надання підтримки Національних Товариств Червоного Хреста). Зазначені фахівці повинні отримати відповідну кваліфікацію у правових, військових і медичних сферах. Дана норма поширюється на: збройні сили; поліцейські та правоохоронні органи; студентів вищих навчальних закладів; державних посадових осіб; громадськість.

На міжнародному рівні імплементація МГП забезпечується загальними механізмами міжнародної відповідальності до держав, які порушують його норми. Створено Міжнародну комісію зі встановлення

фактів, Міжнародні кримінальні трибунали та інші спеціальні суди для розгляду серйозних порушень, вчинених у конкретних умовах збройного конфлікту, Міжнародний кримінальний суд (основою діяльності якого є принцип комплементарності – «доповнює національні системи кримінального правосуддя»).

До основних чинників, які визначають процес імплементації МГП на міжнародному рівні та спрямовані на практичне виконання його положень, слід віднести: інститут санкцій; виключення із міжнародних організацій; припинення дипломатичних відносин з державою-порушницею; матеріальну та політичну відповідальність держави за порушення зобов'язань за МГП; зусилля третіх держав щодо припинення порушень МГП та інші.

Таким чином, імплементація норм МГП – комплекс заходів, вжитих державою для забезпечення повного дотримання норм міжнародних договорів у сфері МГП, що включає їх впровадження у національне законодавство, ознайомлення військових та цивільних з їх правилами, створення відповідних структур, а також запобігання порушенням та покарання винних.

Питання для самоконтролю

1. Які етапи становлення та розвитку МГП Вам відомо?
2. Договірною стороною яких міжнародних договорів в галузі МГП є Україна?
3. У чому відмінність принципів МГП від загальних принципів міжнародного права?
4. Що означає поняття «збройний конфлікт» і які види збройних конфліктів існують?
5. Які методи та засоби ведення війни заборонено МГП?

РОЗДІЛ 19

ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

1. Право міжнародної безпеки

Актуальним для міжнародного публічного права, було і залишається досягнення балансу між збереженням світового миру і гарантуванням безпеки людства. Задля цього розробляються уніфіковані норми та правила, основу яких складають багатосторонні договори, переважно укладені під егідою ООН – єдиного глобального інституту, що має повноваження та ресурси для вирішення світових проблем безпекового характеру.

Ідея міжнародної безпеки розвивалася на основі системи колективної безпеки. У найзагальнішому вигляді її сучасне розуміння було сформульовано при створенні ООН та закріплено у ст. 1 Статуту ООН. Головне завдання ООН визначається так: підтримувати міжнародний мир і безпеку та, з цією метою, приймати ефективні колективні заходи для запобігання та усунення загрози миру, придушення актів агресії та інших порушень миру, а також вирішувати міжнародні спори мирними засобами відповідно до принципів справедливості та міжнародного права.

Поняття «безпека» традиційно виводиться від латинського *securitas* (без турботи, страху) і фактично означає стан коли суб'єкт (особа, суспільна група, держава) не відчуває для себе загрози або здатний ефективно їй протидіяти.

Історичні підходи до розуміння безпеки

Фуکیدід – використав поняття безпеки у «Меліанському діалозі» як елемент афінської риторики, що вимагала покори Мелосу, заперечуючи його незалежний і нейтральний статус [159].

Цицерон – трактував *securitas* як «відсутність тривоги та страху», що є суб'єктивною умовою щастя людини [160].

Томас Гоббс – просував ідею безпеки у своїй політичній теорії. Описав природний стан людства як *bellum omnium contra omnes* (війна всіх проти всіх) у разі відсутності права і політичної влади [161]. Він вважав, що безпеку можна забезпечити через стримування, яке базується на страху та загрозі, що є передумовою збереження миру [162].

Джон Локк – визначав безпеку як відсутність несправедливого насильства, що є основою легітимної політичної влади [163].

¹⁵⁹ Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, ed. Benjamin Jowett (Oxford: Clarendon Press, 1881) bk. V ch. 97.

¹⁶⁰ Cicero, *Tusculan Disputations*, trans. C. D. Yonge (New York: Harper & Brothers, 1877) bk. V ch. XIV

¹⁶¹ Thomas Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme, Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill* (London: Andrew Crooke, 1651) pt. 1 ch. XIII

¹⁶² Thomas Hobbes, *De Cive* (London: R. Royston, 1651) ch. V para 3.

¹⁶³ John Locke, *Two Treatises of Government*, ed. Thomas Hollis (London: A. Miller et al., 1764) bk. II §§ 8, 11.

Традиційне поняття міжнародної безпеки у контексті міжнародних відносин зосереджувалося насамперед на захисті держави [164]. Основними інструментами забезпечення такої безпеки вважалися військовий потенціал і стримування, з акцентом на територіальну оборону та потенційному застосуванні сили для захисту національних інтересів (самообороні держави).

Еволюційний розвиток міжнародних відносин та глобальні виклики, що виходять за межі національних інтересів, зумовили розширили кола безпекових питань. Для забезпечення безпеки дедалі більшого значення набуває об'єднання зусиль міжнародної спільноти та створення спеціальних механізмів колективної безпеки. Центральне місце у цих механізмах посідає ООН, створена з метою «позбавити прийдешні покоління від лиха війни» [165]. Її діяльність охоплює підтримку міжнародного миру та безпеки [166], а сама Організація виступає глобальною інституційною платформою для захисту інтересів міжнародного співтовариства.

Міжнародна безпека базується на об'єднанні національних інтересів держав і підтримуються насамперед через Раду Безпеки ООН, де формуються і висловлюються колективні погляди [167]. Так, наприклад, Гедлі Булл визначив міжнародне суспільство як групу держав, що усвідомлює спільні інтереси та цінності, засновані на загальновизнаному переліку узгоджених зобов'язань стосовно один одного [168].

У польському словнику термінів національна безпека визначається, як стан, що характеризується відсутністю об'єктивних загроз і суб'єктивних занепокоєнь, а також узгодженими зусиллями та діями міжнародної спільноти щодо захисту державних і недержавних (суспільних) цінностей за допомогою норм, інститутів та інструментів, котрі забезпечують мирне врегулювання суперечок і створення економічних, соціальних, екологічних та інших передумов для динамічної стабільності та усунення загроз [169, с. 17].

Міжнародна безпека передбачає побудову міжнародних відносин, заснованих на впевненості держав у дотриманні миру або, принаймні, у тому, що будь-яке його порушення буде обмеженим за масштабами. Водночас вона визнає право кожної держави використовувати ефективну, на її погляд, систему безпеки, а також юридичні зобов'язання підтримувати такі системи.

¹⁶⁴ Williams P. D. Security studies: An introduction. 2008. 551 p. URL: <https://invent.ilmkidunya.com/images/Section/css-criminology-book.pdf>

¹⁶⁵ Charter of the United Nations preamble para. 1, June 26, 1945 (entered into force Oct. 24, 1945) 59 Stat. 1031, TS No. 993, 1 UNTS XVI

¹⁶⁶ Chesterman S., Johnstone I., and Malone D. M. Law and Practice of the United Nations: Documents and Commentary, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2016) pt. 3.

¹⁶⁷ Charter of the United Nations art. 24, June 26, 1945 (entered into force Oct. 24, 1945) 59 Stat. 1031, TS No. 993, 1 UNTS XVI

¹⁶⁸ Hedley Bull, The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics, 4th ed. (New York : Columbia University Press, 2012) 13

¹⁶⁹ Zdrodowski B (ed.). Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Warszawa : Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej; 2008. URL: https://elk.wans.edu.pl/wp-content/uploads/2021/11/Slownik_terminow-z_zakreu_bezpieczenstwa_narodowego.pdf

Сучасне поняття міжнародної безпеки зазнало суттєвої трансформації: від суто військово-оборонної моделі до комплексного підходу, що охоплює політичний, економічний, соціальний, екологічний та гуманітарний виміри. Центральним елементом якої є механізми колективної безпеки, втілені насамперед у діяльності ООН та її Ради Безпеки

Право міжнародної безпеки – це галузь міжнародного публічного права, що регулює відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права щодо створення ефективних механізмів забезпечення і підтримки миру, запобігання та вирішення конфліктів (міжнародного і не міжнародного характеру), нейтралізації загроз та відновлення безпеки, у тому числі з використанням військових засобів.

Право міжнародної безпеки – це сукупність принципів і норм, спрямованих на підтримання та відновлення міжнародного миру та безпеки.

Предметом регулювання права міжнародної безпеки є відносини між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права з метою:

- захисту миру та міжнародної стабільності;
- запобігання та врегулювання збройних конфліктів;
- нейтралізації загроз глобальній та регіональній безпеці (агресія, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення).

Специфічний об'єкт захисту. Основний об'єкт охорони – міжнародний мир і безпека, що охоплюють фізичну безпеку населення; політичну стабільність держав; економічну, енергетичну, кібернетичну та екологічну безпеку.

Суб'єкти права міжнародної безпеки.

- держави як основні суб'єкти міжнародного права, котрі несуть відповідальність за підтримку миру і безпеки,
- міжнародні міжурядові організації глобального рівня (ООН як центральний гарант міжнародної безпеки) та регіонального рівня (НАТО, ОБСЄ, ЄС, Африканський союз, ОАД);
- неурядові організації (Human Rights Watch);
- спеціалізовані органи (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд);
- народи і нації, у контексті права на самовизначення.

Наприклад, у Європі ОБСЄ виконує функції превентивної дипломатії, а НАТО забезпечує колективну оборону.

Ефективне функціонування сучасної системи міжнародної безпеки залежить від взаємодії держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства, а також від дотримання міжнародних правових норм. Ключовими викликами для системи сучасної міжнародної безпеки є агресія, міжнародний тероризм, поширення зброї масового знищення, кіберзагрози та екологічні ризики, що потребують колективної відповіді.

2. Джерела та принципи права міжнародної безпеки

2.1. Джерела права міжнародної безпеки

Право міжнародної безпеки досить динамічне та адаптивне до сучасних викликів (тероризм, гібридні війни, кіберзагрози) у міжнародній системі. Це призводить до постійного розширення нормативної бази та створення нових механізмів захисту. *Наприклад, після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 1373, що заклала правову основу для глобальної боротьби з тероризмом.*

Класифікація та характеристика джерел права міжнародної безпеки

1. *Міжнародні договори* – визначають умови та межі співробітництва, механізми запобігання конфліктам (міжнародного та неміжнародного характеру), а також зобов'язання щодо роззброєння, не розповсюдження зброї масового ураження, колективної безпеки та захисту прав людини.

Статут ООН (1945 р.) закладає основи сучасної колективної безпеки, містить механізми мирного врегулювання спорів і гарантує право на самооборону (ст. 51).

Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана – Келлога, 1928 р.). Перша глобальна спроба закріпити відмову від агресії у міжнародних відносинах. Державам заборонялося використовувати війну як інструмент політики; конфлікти мали вирішуватися мирним шляхом.

Договір заклав основи формування стандартів та створення регуляторної бази для заборони агресії. Це вплинуло на розвиток міжнародного кримінального права. Так, Нюрнберзький трибунал використовував правила прийняті договором для притягнення до відповідальності за злочини проти миру. Базуючись на його принципах розроблені правила роботи Ради Безпеки ООН, Міжнародного кримінального суду. Водночас, договір мав недоліки: декларативний характер, відсутність конкретних санкцій за порушення, ігнорування концепції самооборони, що дозволило зловживати нормами. *Наприклад, підписання Пакту не змогло убезпечити від агресії Маньчжурію (1931 р.) зі сторони Японії, Ефіопію (1935 р.) зі сторони Італії та, початку Другої світової війни.*

Північноатлантичний договір (Вашингтонський договір, 1949 р.) сотворив систему колективної оборони держав північноатлантичного регіону – НАТО.

Договір базується на принципах демократії, свободи особистості та верховенства права, прагне сприяти стабільності й добробуту в Північноатлантичному регіоні, об'єднує зусилля держав-учасниць для здійснення колективної оборони та підтримання миру і безпеки. Основна ідея даного договору міститься у ст. 5 – збройний напад на одного члена розглядається як напад на всіх; кожна держава-учасниця надає допомогу в рамках права на колективну самооборону (ст. 51 Статуту ООН), включно з можливим застосуванням збройної сили.

Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (Монреальська конвенція, 1971 р.). Монреальська конвенція спрямована на запобігання актам насильства й загрозам безпеці авіації.

Держави-учасниці зобов'язані криміналізувати: насильницькі дії щодо особи на борту повітряного судна під час польоту; знищення чи пошкодження повітряного судна; розміщення вибухових пристроїв; руйнування чи втручання в роботу аеронавігаційних засобів; поширення неправдивої інформації, що може загрожувати безпеці польотів.

Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (Конвенція про бомбовий терористичний акт). Конвенція спрямована на посилення міжнародного співробітництва між державами у сфері запобігання та боротьби з актам тероризму. Вона зобов'язує держави-учасниці:

- вживати практичних заходів для запобігання терористичним актам;
- встановлювати у національному законодавстві кримінальну відповідальність за передбачені Конвенцією дії;
- забезпечувати юрисдикцію та ефективне покарання винних осіб.

За змістом Конвенції про бомбовий тероризм, особа скоює злочин, якщо вона: доставляє, розміщує, розряджає або підриває вибуховий або інший смертоносний пристрій у місці: громадського користування, державних чи урядових установах, системі громадського транспорту чи об'єктах інфраструктури з наміром: заподіяти смерть або серйозні тілесні ушкодження, чи спричинення значних руйнувань, що можуть призвести до великих економічних збитків.

2. *Резолюції та рішення міжнародних організацій* – обов'язкові резолюції Ради Безпеки ООН.

3. *Міжнародний звичай* – це правила поведінки держав, визнані як правові норми та сформовані в результаті багаторазового повторення однотипних дій. Наприклад, у справі «Нікарагуа проти США, 1986 р.» Міжнародний Суд ООН підтвердив, що навіть за відсутності договірних зобов'язань принцип незастосування сили діє як норма міжнародного звичаєвого права.

4. *Судова практика* – рішення Міжнародного суду ООН (наприклад, справа «Нікарагуа проти США», 1986 р., де Суд роз'яснив принципи заборони застосування сили та невтручання у внутрішні справи держав); консультативні висновки Міжнародного суду ООН (наприклад, висновок 1996 р. щодо законності ядерної зброї).

N.B. Рекомендуємо ознайомитися зі справами Міжнародного суду ООН:

«Нікарагуа проти США» 1986;

«Конго проти Уганди» 2005;

«Україна проти росії» (справа щодо фінансування тероризму та расової дискримінації) справа ще розглядається.

2.2. Принципи права міжнародної безпеки

Заборона застосування сили та погрози силою (ст. 2(4) Статуту ООН; Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.; Резолюції Генеральної Асамблеї ООН) – один із основних принципів міжнародного права, що забороняє державам застосовувати воєнну силу у відносинах між собою, крім випадків передбачених у Статуті ООН: індивідуальна чи колективна самооборона (ст. 51); превентивні заходи за рішенням РБ ООН (Глава VII). *Приклади порушення. росія (2014 р., 2022 р.) порушення територіальної цілісності, агресія проти України; росія (2008 р.) застосування сили на території Грузії без мандату Ради Безпеки ООН; Ірак (1990 р.) збройна агресія проти Кувейту, війна у Перській затоці.*

Мирне вирішення міжнародних спорів (ст. 2(3) ст. 33 Статуту ООН; Гаазькі конвенції миру 1899 р., 1907 р.; Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.) – принцип, що забезпечує стабільність, захист суверенітету держав без порушення миру і безпеки, попереджує конфлікти, зміцнює повагу до міжнародного права і правопорядку. Діє як норма міжнародного права та як політична норма поведінки у міжнародних відносинах. *Приклади реалізації. Врегулювання Карибської кризи (1962 р.) шляхом переговорів та посередництва для уникнення ядерного конфлікту; справа «Україна проти росії» (2019 р.) у Міжнародному трибуналі з морського права – росію зобов'язали звільнити українських моряків і повернути три воєнних кораблі.*

Суверенна рівність держав (ст. 2(1) Статуту ООН; Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.; Гельсінський заключний акт НБСЄ 1975 р.) – принцип, що гарантує рівність, незалежність і повагу до кожної держави незалежно від її території, населення, політичної системи та економічного потенціалу. Його дотримання є необхідною умовою для забезпечення стабільності й безпеки у міжнародних відносинах. *Приклад порушення. Дії росії (2014 р., 2022 р.) – анексія Криму і повномасштабне вторгнення на територію України.*

Непорушність кордонів та територіальної цілісності (ст. 2(4) Статуту ООН; Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.; Гельсінський заключний акт НБСЄ 1975 р.; Резолюція ГА ООН 68/262 (2094) – підтвердження територіальної цілісності України) – принцип, що забороняє будь-яку зміну державних кордонів силовими методами або із застосуванням примусу, гарантує право кожної держави на недоторканість своєї території та є основою міжнародної стабільності. *Приклади порушення. Дії росії (2014 р.) під час анексії Криму; підтримка сепаратизму і порушення державних кордонів Сербією у війні проти Боснії (1992–1995 рр.); силове приєднання території Іраком під час агресії проти Кувейту (1990 р.).*

Колективна безпека та солідарна відповідальність (ст. 1(1), ст. 39-51 Статуту ООН; Резолюція ГА ООН 377(1950) «Єдність заради миру»; ст. 5 Північноатлантичного договору (НАТО) 1949 р. та інші) – принцип, що передбачає спільні дії держав, які базуються на міжнародному праві, для запобігання та реагування на загрози миру. *Приклад реалізації. Війна в Косово (1999 р.) – інтервенція НАТО задля захисту цивільного населення.*

3. Види безпеки в системі міжнародного права

Безпека охоплює різні аспекти, що можуть загрожувати окремій людині, державі чи всьому людству, і вимагає міжнародної координації для подолання її сучасних викликів. Всі концепції безпеки взаємопов'язані, наприклад, глобальні загрози, такі як кліматичні зміни чи пандемії, не можуть бути вирішені без міжнародного співробітництва та застосування принципів міжнародної безпеки.

Розмежування міжнародної та глобальної безпеки

Критерій	Міжнародна безпека	Глобальна безпека
Сфера охоплення	орієнтована на взаємодію між державами та в межах окремих регіонів, забезпечуючи стабільність і гарантуючи відсутність збройних конфліктів	включає глобальні загрози планетарного масштабу, що вимагають колективних зусиль та виходять за межі однієї держави чи регіону
Основні загрози	воєнні конфлікти, агресія, ядерна загроза, тероризм, політична нестабільність	кліматичні зміни, пандемії, кібератаки, екологічні катастрофи, глобальна бідність, міграційні кризи (цілі сталого розвитку)
Суб'єкти	держави – як основний дійовий актор; міжурядові організації (ООН, НАТО, ОБСЄ)	держави, міжнародні організації, НУО, корпорації, наукова спільнота
Фокус дій	уникнення конфліктів між державами	протидія загрозам, що впливають на виживання людства загалом
Правова база	Статут ООН, міжнародні договори, конвенції	документи ООН, цілі сталого розвитку (ЦСР), глобальні рамкові угоди
Характер загроз	як правило, збройні, політичні	переважно невоєнні, багатовимірні та довгострокові
Методи забезпечення	система колективної безпеки, дипломатія, санкції, миротворчі операції	глобальні програми, міждисциплінарна співпраця, сталий розвиток
Механізми реагування	політичні, дипломатичні та військові інструменти	колективні глобальні зусилля, міжнародне співробітництво

Національна безпека здатність держави забезпечувати захист своїх громадян та власну територіальну цілісність.

Колективна безпека – система міжнародно-правових відносин, що передбачає: агресія проти будь-якої окремої держави розглядається як агресія проти всіх інших держав; держави співпрацюють задля стримування агресора та надання колективної відсічі.

Глобальна безпека – концепція, що охоплює не лише міждержавну безпеку, а й транснаціональні та невоєнні загрози, здатні впливати на все людство: екологічні катастрофи, зміна клімату, пандемії, продовольчі кризи, загроза ядерної зброї тощо. Ці сучасні виклики, жодна національна система безпеки на може вирішити самотійно, вони потребують колективних зусиль для протистояння непередбачуваним природним явищам та багатьом іншим глобальним загрозам.

Концепція компромісу безпеки – ситуація, в якій питання безпеки окремих держав взаємопов'язані, і їх ефективне вирішення можливе тільки після об'єднання зусиль із урахуванням потреб безпеки інших держав.

3.1. Колективна безпека

Колективна безпека розглядається як альтернатива традиційній системі балансу сил, коли держави для стримування потенційних супротивників покладаються тільки на власні військові можливості.

У практиці міжнародного права, існують різні механізми забезпечення колективної безпеки. З огляду на необхідність збалансування інтересів держав та складності досягнення консенсусу з питань, що викликають суперечки, виділяють кілька типів домовленостей.

Типи домовленостей у системі колективної безпеки

Багатосторонні угоди про безпеку	три і більше учасники, що передбачають питання загальної безпеки і стримування; переважно політичні домовленості, без зазначення конкретних механізмів відповіді на агресію. <i>Прикладами є ООН; Будапештський меморандум 1994 р.</i>
Двосторонні домовленості про безпеку	передбачають співпрацю двох держав для вирішення загроз безпеці. Двосторонні домовленості про безпеку можуть бути формальними або неформальними та базуватися на конкретному договорі чи угоді. <i>Наприклад, Двостороння безпекова угода між Україною та Сполученими Штатами Америки від 13.06.2014 р. [170]</i>
Колективна самооборона	три і більше учасники, які домовились захищати одна одну в разі нападу з боку іншої держави. Колективна самооборона часто ґрунтується на конкретному договорі чи угоді та є ключовим принципом Статуту ООН. <i>Організація північноатлантичного договору (НАТО)</i>
Пакти про взаємну оборону	Пакти про взаємну оборону зазвичай мають двосторонній характер і можуть передбачати розгортання військових сил або інші форми підтримки. Відповідь на агресію залежить від обставин. <i>Наприклад, Угода Японія та США [171]</i>

¹⁷⁰ Двостороння безпекова угода між Україною та Сполученими Штатами Америки від 13.06.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-24#Text

¹⁷¹ Agreement (with agreed minutes and exchange of notes) under article VI of the Treaty of Mutual Co-operation and Security between Japan and the United States of America, regarding facilities and areas and the status of United States armed forces in Japan. Signed at Washington, on 19 January 1960 URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20373/volume-373-I-5321-English.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

3.2. Загрози безпеці

Основні загрози міжнародній безпеці, з якими сьогодні стикається світ

Тероризм. Залишається однією з головних загроз міжнародній безпеці. Події 11 вересня 2001 р. призвели до значної концентрації уваги на цій формі транснаціонального політичного насильства. Невибіркові та цілеспрямовані терористичні акти можуть реалізовуватися організаціями, малими групами або окремими особами і спрямовані проти людей, установ чи організацій незалежно від часу та місця проведення терористичної атаки.

Зміна клімату. У найближчі десятиліття зміна клімату стане одним із найбільших глобальних викликів. Зміна клімату посилює внутрішню нестабільність держав і створює загрози безпеці людей. Періодичні посухи, підвищення рівня моря, зміна пори року, загроза нових спалахів захворювань та інше посилюють напруженість і провокують скорочення запасів води, зростання ціни на продукти харчування та масові міграції населення в пошуках безпечного ареалу проживання.

Конфлікти, війни та зброя масового знищення. Збройні конфлікти міжнародного та неміжнародного характеру, повстання і політична нестабільність у деяких державах (Ємен, Південний Судан, Ефіопія, Демократична Республіка Конго, Афганістан, Венесуела та М'янма), спричиняють політичний тиск, бідність та масове переміщення людей включаючи неконтрольовану нелегальну міграцію. Масова міграція підвищує ризики для вразливих груп (жінок, дітей та людей похилого віку) щодо торгівлі людьми та експлуатації. Роззброєння зброї масового знищення просувається повільно, незважаючи на міжнародні зобов'язання держав щодо її ліквідації.

Кібербезпека та штучний інтелект. Інтернет стає ареною як кримінальних, так і державних кібератак. Останніми роками спостерігається стрімке зростання використання штучного інтелекту в різних сферах людського життя (освіта, наука, культура, охорона здоров'я та інше). Водночас існують ризики зловживання ШІ для створення більш досконалої зброї та ведення воєнних дій [172].

Космічна безпека. Зростає міжнародне занепокоєння щодо використання космосу і потенційного його військового чи комерційного зловживання.

4. Роззброєння та обмеження озброєнь

Роззброєння та контроль над озброєннями є фундаментальними елементами права міжнародної безпеки, оскільки спрямовані на зниження ризику збройних конфліктів, недопущення гонки озброєнь і забезпечення довгострокової стабільності в міжнародних відносинах. Ці процеси виступають превентивними засобами безпеки, забезпечують баланс між державами, зміцнюють довіру та сприяють миру.

¹⁷² Perepolkin S., Kuchuk A., Lehka O., Labenska L., Stryzhak I. Artificial Intelligence and international law : from recommendations to conventional regulation. *Brazilian journal of international law*. 2024. Vol. 21, №. 3. P. 319–337.

Роззброєння – повне або часткове усунення певних видів зброї, знищення запасів озброєнь або припинення їх виробництва для усунення загроз.

Обмеження озброєнь (контроль над озброєннями) – юридичне чи політичне обмеження кількісних та якісних меж на розробку, розміщення, використання зброї без обов’язкового її знищення з метою уникнення ескалації збройних конфліктів.

Правова основа роззброєння та обмеження озброєнь

1. *Статут ООН.* Генеральна Асамблея уповноважена розглядати питання роззброєння (ст. 11). Рада Безпеки зобов’язана розробляти плани регулювання озброєнь (ст. 26).

2. Універсальні конвенції та багатосторонні договори.

Тип озброєння	Основні документи	Призначення
Ядерне	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, 1968 р.) – передбачає поступове роззброєння ядерних держав; Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, 1996 р. – забороняє будь-які ядерні випробування; Договір про заборону ядерної зброї, 2017 р. ^[173] . набув чинності 22 січня 2021 р. ^[174] . Жодна ядерна держава не підтримала договір	Роззброєння ядерних держав, заборона випробувань та розробки ядерної зброї, надання допомоги постраждалим та відновлення забрудненої території
Хімічне та біологічне	Конвенція про заборону хімічної зброї (CWC, 1993 р.); Конвенція про заборону біологічної зброї (BWC, 1972 р.)	Заборона виробництва, зберігання та використання
Звичайне	Конвенція про заборону або обмеження застосування деяких видів звичайної зброї (CCW, 1980 р.); Договір про торгівлю зброєю (ATT, 2013 р.)	Контроль та обмеження застосування певних видів звичайної зброї, регулювання торгівлі озброєнням

3. *Двосторонні договори.* Здебільшого між США та рф (колишніми наддержавами) як наслідок «Холодної війни»:

Договір скорочення стратегічних наступальних озброєнь СНО – III (START III, 2010) – скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Дія договору продовжена до 4 лютого 2026 р. та встановлені ліміти на розгортання ядерних боєзарядів ^[175]. 28 лютого 2023 р. російська федерація оголосила про одностороннє та необґрунтоване призупинення дії Договору, у березні 2023 р. не виконала зобов’язання щодо надання

¹⁷³ Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. 7 July 2017. URL: <https://docs.un.org/en/A/CONF.229/2017/8>

¹⁷⁴ Status of the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons URL: <https://treaties.unoda.org/t/tpnw/participants?status=signatories>

¹⁷⁵ New START Treaty. 2010. URL: <https://www.state.gov/new-start-treaty>

оновлених даних і не виконує інші ключові положення договору, що спричинило тимчасове призупинення обміну даними із США [176].

Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (1987 – 2019 рр.) передбачав заборону на володіння, виробництво та проведення льотних випробувань крилатих ракет наземного базування з дальністю польоту від 500 до 5500 кілометрів, а також на використання пускових установок для таких ракет. США 2 серпня 2019 р. офіційно вийшли з Договору через неодноразові (2014 – 2015 рр.) порушення з боку рф [177].

4. *Регіональні зони, вільні від зброї масового знищення* – Латинська Америка (Договір Тлателолько), Африка (Пеліндаба), Центральна Азія.

Особливості роззброєння та обмеження озброєнь

	Роззброєння	Обмеження озброєнь
Мета	усунення загрози шляхом повної/часткової ліквідації засобів ведення війни	зменшення ризиків ескалації конфлікту, збереження стратегічної стабільності
Рівень радикальності	знищення наявної зброї	регулювання, контроль обігу та використання
Об'єкти	ядерна, хімічна, біологічна, іноді звичайна зброя	ядерна, звичайна зброя, іноді новітні технології
Форма реалізації	знищення, демонтаж, виведення з експлуатації, припинення виробництва	ліміти, інспекції, прозорість
Правовий статус	як правило зобов'язувальні міжнародні договори	може бути як юридично обов'язковим, так і політичним
Сучасні виклики	порушення зобов'язань, недостатній нагляд, нові види зброї	втрата довіри між державами, односторонні виходи з договорів

Питання для самоконтролю

1. Що означає поняття «міжнародна безпека» в рамках міжнародного права?

2. Яке місце належить Статуту ООН у системі джерел права міжнародної безпеки? Чи може він бути витлумачений розширено в умовах нових загроз?

3. Як принцип незастосування сили реалізується на практиці в умовах збройної агресії (на прикладі України). В яких випадках держава може обґрунтовано послатися на право на самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН?

4. Які загрози належать до сфери міжнародної безпеки? Приклади.

5. Які загрози є характерними для глобальної безпеки у XXI столітті?

¹⁷⁶ Bureau of arms control, verification and compliance. Fact Sheet. May 12, 2023. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2023/05/05-11-2023-FINAL-May-2023-NST-DATA-FACTSHEET-no-clear-page.pdf> (дата звернення: 10.11.2025)

¹⁷⁷ Kimball D.G. The Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty at a Glance. URL: <https://www.armscontrol.org/factsheets/intermediate-range-nuclear-forces-inf-treaty-glance>

РОЗДІЛ 20

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття, основні характеристики та джерела міжнародного кримінального права

Проблема визначення місця міжнародного кримінального права (МКП) у системі права належить до числа дискусійних питань сучасної юридичної науки. Її складність зумовлена міждисциплінарним характером МКП, що поєднує елементи міжнародного публічного права, міжнародного гуманітарного права та національних кримінально-правових систем. Розвиток міжнародної кримінальної юстиції, створення міжнародних судових інституцій, зокрема Міжнародного кримінального суду, а також активна імплементація міжнародних норм у національне законодавство зумовили появу кількох наукових підходів до розуміння природи та місця МКП у системі права.

У сучасній доктрині можна виокремити щонайменше чотири основні підходи до цього питання.

1) *МКП як самостійна галузь міжнародного права*, що функціонує на основі загальновизнаних принципів міжнародного публічного права, але має власний предмет, метод і специфіку правового регулювання. МКП спрямоване на впорядкування кола однорідних правовідносин, пов'язаних із протидією найтяжчим міжнародним злочинам, та забезпечення особливого режиму міжнародно-правового впливу у сфері кримінальної юстиції. Як зазначає В. Буткевич, МКП становить сукупність принципів і норм, що регулюють співробітництво суб'єктів міжнародного права у сферах кримінальної юстиції, боротьби з міжнародними злочинами та злочинами міжнародного характеру [¹⁷⁸, с. 676].

2) *МКП як складова частина міжнародного публічного (або приватного) права*. Прихильники цього підходу наголошують, що МКП є похідним від міжнародного публічного (або приватного) права, оскільки саме в його нормах закріплюється поняття міжнародного злочину як суспільно небезпечного і протиправного діяння. Відповідно, міжнародне кримінальне право не має повної самостійності, а розглядається як спеціалізований напрям у межах загальної системи міжнародного права, спрямований на регламентацію відповідальності за злочини, що становлять загрозу міжнародному миру, безпеці та правопорядку.

3) *МКП як частина національного кримінального права*. Цей підхід ґрунтується на позиції окремих науковців, які вважають, що категорії «злочин» і «кримінальна відповідальність» мають суто національну природу, адже конкретні склади злочинів, санкції та процедури їх застосування визначаються виключно національним законодавством. З

¹⁷⁸ Міжнародне право : основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.

огляду на це, МКП розглядається не як самостійна галузь, а як відображення національних кримінально-правових норм на міжнародному рівні. Прихильники такого підходу вважають, що положення МКП часто дублюють національні кримінальні кодекси, а міжнародно-правові норми мають переважно декларативний чи рекомендаційний характер [¹⁷⁹, с. 677].

4) *МКП як самостійна комплексна галузь права*. Такий підхід визнає відносну автономність МКП, але підкреслює його міжсистемний характер. З одного боку, МКП базується на принципах і процедурах міжнародного публічного права, а з іншого – реалізується через механізми національних кримінальних систем. Так, В. Навроцький зазначає що, МКП має *комплексний характер*, оскільки поєднує у собі елементи як міжнародного, так і національного кримінального права [¹⁸⁰]. Таким чином, ефективне функціонування МКП можливе лише за умови тісної взаємодії між міжнародними інституціями та внутрішньодержавними органами правосуддя.

Міжнародне кримінальне право – це галузь міжнародного публічного права, що регулює відносини держав щодо кримінального переслідування осіб за злочини проти людяності, військові злочини, геноцид та інші тяжкі міжнародні злочини, притягнення винних до відповідальності та забезпечення справедливості для жертв цих злочинів.

Важливість МКП зросла зі створенням Міжнародного кримінального суду (МКС).

Основні характеристики міжнародного кримінального права

Предмет регулювання – відносини, пов'язані з визначенням міжнародних злочинів (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини агресії тощо) та механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні таких злочинів.

Міжнародні злочини – найбільш тяжкі суспільно небезпечні діяння, що порушують норми і принципи міжнародного права, загрожують міжнародному миру, безпеці та людству. Основні міжнародні злочини кодифіковані в міжнародних договорах та актах, зокрема у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут, 1998 р.).

Суб'єкти регулювання – основними суб'єктами МКП є фізичні особи, які несуть індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародні злочини. Держави та міжнародні організації приймають участь у створенні норм, забезпеченні юрисдикції та міжнародному співробітництві у сфері кримінального правосуддя.

Індивідуальна відповідальність – МКП базується на принципі індивідуальної кримінальної відповідальності. Отже, особлива відмінність МКП від інших галузей міжнародного публічного права полягає у тому, що саме фізична особа є дієвим актором, а не держава.

¹⁷⁹ Міжнародне право : основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.

¹⁸⁰ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с.

Співвідношення з іншими галузями міжнародного права – МКП є частиною публічного права, що взаємодіє з іншими його підгалузями, наприклад, правом мирного врегулювання спорів чи дипломатичним правом; в аспекті регулювання воєнних злочинів МКП тісно пов'язане з Міжнародним гуманітарним правом; злочини проти людяності та геноцид порушують основоположні права людини.

Особливість МКП – забезпечує баланс між суверенітетом держав та необхідністю захисту фундаментальних міжнародних цінностей; має на меті не лише покарання злочинців, але й запобігання новим злочинам шляхом створення прецедентів та підвищення рівня міжнародної відповідальності.

Джерела міжнародного кримінального права

МКП ґрунтується на різноманітних джерелах, включаючи міжнародні договори, загальні принципи права, міжнародні звичаї, судові рішення та інші нормативно-правові акти. Джерела МКП можна поділити на декілька основних груп, кожна з яких має своє значення та особливості застосування.

Міжнародні договори (універсальні та регіональні) є основним джерелом МКП. Вони створюють правову основу для боротьби, протидії та запобігання міжнародним злочинам, зокрема воєнними злочинами, злочинами проти людяності, геноциду та злочинам агресії.

Універсальні міжнародні договори укладаються на рівні міжнародних організацій, мають глобальний характер та створюють обов'язкові норми для усіх держав-учасниць незалежно від їхнього географічного положення: Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.), основний договір, що встановлює юрисдикцію МКС та визначає міжнародні злочини (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності та агресії) [181]; Конвенція про попередження злочинів геноциду (1948 р.), визначає поняття геноциду і зобов'язує держави вживати заходів для його запобігання та покарання; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність покарань або поведження (1984 р.), встановлює зобов'язання держав щодо боротьби з катуваннями.

Регіональні договори – спрямовані на розв'язання конкретних проблем, характерних для певних регіонів. Європейська конвенція про захист прав людини (1950 р.), хоча вона переважно стосується прав людини, вона містить положення, що стосуються міжнародної кримінальної відповідальності, зокрема в частині заборони катувань і нелюдського поведження.

Міжнародно-правові акти, спрямовані на співробітництво держав у боротьбі з міжнародними злочинами та забезпечення ефективної співпраці між державами в розслідуванні і покаранні злочинів, які загрожують миру та

¹⁸¹ Перепьолкін С. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального Суду та її визнання Україною. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 243–250.

безпеці людства. Угода про співпрацю з МКС: встановлює механізми співпраці між державами та МКС, зокрема щодо екстрадиції та передачі осіб, обвинувачених у міжнародних злочинах. Міжнародні угоди про боротьбу з тероризмом: визнання тероризму як міжнародного злочину і створення правових механізмів для його переслідування.

2. Принципи міжнародного кримінального права

Принципи міжнародного кримінального права є основоположними нормами, що формують правову основу МКП визначають цілі, межі та механізми реалізації, а також забезпечують справедливість, захист жертв і попередження злочинів, що загрожують миру й безпеці у світі.

Характеристика принципів міжнародного кримінального права

1. *Принцип індивідуальної кримінальної відповідальності* – фізичні особи, які вчинили міжнародні злочини (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини агресії), несуть особисту відповідальність незалежно від їхнього офіційного статусу чи посадового становища.

Згідно із положеннями ст. 25 Статуту МКС особа підлягає кримінальній відповідальності і покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа:

- а) скоює злочин самостійно, спільно з іншою особою або через третю особу, незалежно від кримінальної відповідальності останньої;
- б) наказує, підбурює або спонукає (заохочує) до вчинення злочину, який фактично був скоєний або якщо відбувся замах на цей злочин;
- с) сприяє, підбурює або іншим чином заохочує скоєнню злочину або замаху на нього, зокрема шляхом надання засобів для його вчинення;
- д) сприяє скоєнню або замаху на скоєння злочину групою осіб, які діють зі спільною метою, за умови, що таке сприяння є добровільним і:
 - вчиняється з наміром посилити незаконну діяльність або злочинну мету групи, яка передбачає скоєння злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду; або
 - вчиняється з усвідомленням наміру групи вчинити такий злочин;
- е) у випадку геноциду, прямо і публічно підбурює інших до його вчинення;

ф) вчиняє замах на злочин, здійснюючи дії, що становлять суттєвий крок до його реалізації, однак злочин виявляється незавершеним з причин, що не залежать від волі особи. Водночас особа не несе відповідальності за замах, якщо вона повністю і добровільно відмовилася від злочинної мети, припинивши спробу або іншим чином запобігши завершенню злочину.

Водночас жодна посада чи статус (наприклад, глава держави) не може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності. *Наприклад, відповідно до рішення Нюрнберзького трибуналу, лідери нацистського режиму були притягнуті до відповідальності як фізичні особи.*

Також Статут МКС ст. 25 (4) визначає, що індивідуальна кримінальна відповідальність не впливає на відповідальність держав згідно з міжнародним правом.

2. Принцип невідворотності покарання – кожен, хто вчинив міжнародний злочин, має бути покараний. Злочинці не можуть уникати відповідальності шляхом втечі, приховування чи використання політичного впливу чи посилення на офіційний статус.

На основі принципу індивідуальної кримінальної відповідальності (ст. 25 Римського статуту) ст. 27 закріплює рівність всіх осіб перед міжнародним правосуддям. Жоден офіційний статус, навіть посада глави держави чи уряду, не звільняє від кримінальної відповідальності за злочини, передбачені Статутом, і не може бути підставою для пом'якшення покарання. Отже, Римський Статут відкидає застосування особистих і функціональних імунітетів, притаманних національному чи дипломатичному праву.

Міжнародна практика підтверджує, що жоден імунітет не може бути перешкодою для покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини чи агресію. Такі діяння не є законними проявами державної влади, тому посилення на службове становище є юридично безпідставним.

Відмова від імунітетів у Римському статуті символізує пріоритет особистої відповідальності над посадовим становищем і остаточний розрив із концепцією недоторканності державних лідерів у міжнародному кримінальному праві.

Відповідно до ст. 29 Римського статуту, злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС, не мають строків давності. Ця норма базується на Конвенції про незастосування встановлених законом обмежень до воєнних злочинів та злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р. про незастосування обмежень до воєнних злочинів і злочинів проти людства, а також на міжнародних звичаєвих нормах. У разі злочину агресії принцип незастосування давності набув практичного значення після активізації юрисдикції МКС.

Національне законодавство України відповідає цим міжнародним стандартам. Так, ст. 49 (5) Кримінального кодексу України передбачає, що строки давності не застосовуються до злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Отже, рівність всіх перед законом та незастосування терміну давності гарантує, що винні у найтяжчих порушеннях міжнародного гуманітарного права та прав людини не уникнуть відповідальності, незалежно від часу, що минув з моменту вчинення злочину.

3. Принцип міжнародної солідарності в боротьбі зі злочинами – держави повинні співпрацювати у боротьбі з міжнародними злочинами. Це включає екстрадицію злочинців, передачу доказів, забезпечення виконання рішень міжнародних судів.

4. *Принцип недопустимості зворотної сили кримінального закону* – особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за діяння, що не вважалися злочином на момент їх вчинення. Закон, що посилює покарання, не може застосовуватися до діянь, вчинених до його прийняття.

Сутність даного принципу полягає у гарантіях правової визначеності та передбачуваності кримінального законодавства, що дає можливість особі усвідомлювати правові наслідки своїх дій. Так, ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. ^[182] закріплює, що особа не може бути засуджена за діяння, яке не було кримінальним правопорушенням за чинним на момент його вчинення правом. Водночас, якщо новий закон зменшує кримінальну відповідальність або пом'якшує покарання, він підлягає зворотній дії (*lex mitior*).

Необхідно зазначити, що Статут МКС прямо не вживає термін «принцип законності», проте сутність даного принципу відображені у: ст. 22 – *nullum crimen sine lege* «немає злочину без закону» (заборона покарання за діяння, не визначене як злочин); ст. 23 – *nulla poena sine lege* «немає покарання без закону» (покарання можливе лише в межах, передбачених законом); ст. 24 – *non-retroactivity ratione personae* заборона зворотної дії кримінального закону, якщо вона погіршує становище особи (особа не несе відповідальності за діяння, вчинене до набрання чинності Статутом). Ці три положення разом становлять єдиний концептуальний блок принципу законності у міжнародному кримінальному праві.

5. *Принцип універсальної юрисдикції* – міжнародні злочини належать до категорії найтяжчих діянь, що становлять загрозу всій міжнародній спільноті. Саме тому будь-яка держава має право переслідувати осіб, вин у їх вчиненні, незалежно від місця скоєння злочину чи громадянства правопорушника. Основи даного принципу були закладені у Статуті Нюрнберзького трибуналу, який проголосив, що будь-яка особа, яка скоїла міжнародний злочин, несе відповідальність і підлягає покаранню.

Принцип універсальної юрисдикції дозволяє державам здійснювати кримінальне переслідування осіб, підозрюваних у скоєнні міжнародних злочинів, навіть якщо такі діяння не були вчинені на їх території, а потерпілі або підозрювані не є громадянами цієї держави.

Універсальна юрисдикція є важливим інструментом у забезпеченні доступу жертв до правосуддя та боротьбі із безкарністю. Розширення сфери застосування універсального принципу зміцнює систему міжнародного правосуддя, сприяє уніфікації практики притягнення до відповідальності та гарантує невідворотність покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії, особливо у випадках, коли національні механізми правосуддя залишаються неефективними. *Наприклад, справи проти осіб, обвинувачених у воєнних злочинах, які розглядалися судами окремих держав (наприклад, справа Аугусто Піночета у Великобританії).*

¹⁸² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

6. *Принцип відповідальність командирів чи інших начальників* – командири та вищі посадові особи несуть відповідальність за дії своїх підлеглих, якщо вони знали (або повинні були знати) про злочини, але не вжили заходів для їх запобігання чи покарання винних.

Римський статут МКС (ст. 28) встановлює відповідальність військових командирів та цивільних начальників за злочини, вчинені їхніми підлеглими. Вона ґрунтується не лише на факті віддання наказу, а й на принципі «відповідальності за бездіяльність».

Військові командири несуть відповідальність, якщо під їх контролем вчинено злочини, і вони: знали або повинні були знати про їх підготовку чи вчинення; не вжили всіх необхідних і розумних заходів для запобігання, припинення чи повідомлення про злочини.

Цивільні начальники, що фактично керують підлеглими, відповідальні, якщо: знали або свідомо ігнорували очевидну інформацію про злочини; злочини стосувалися сфери їх контролю; не вжили заходів для запобігання чи припинення злочинів.

Даний принцип Римського статуту демонструє, що недостатньо лише уникати участі у злочинах – керівники зобов'язані діяти проактивно. Ключовим є ментальний критерій: знав, повинен був знати або свідомо ігнорував інформацію. У поєднанні з контролем над підлеглими та причинним зв'язком це формує склад відповідальності.

Такий підхід адаптований до субординації військових і цивільних структур і спрямований на усунення безкарності вищого командування, зміцнюючи верховенство права у збройних конфліктах. Відповідальність поширюється не лише на виконавців, але й на тих, хто мав змогу запобігти злочинам, але цього не зробив. *Наприклад, засудження військових командирів за воєнні злочини, вчинені їхніми підлеглими (наприклад, справа генерала Радіслава Крстича перед Міжнародним трибуналом щодо Югославії).*

7. *Принцип індивідуального захисту прав підозрюваного/обвинуваченого:* особа, підозрювана у вчиненні міжнародного злочину, має право на справедливий судовий процес, презумпцію невинуватості, право на захист та інші основоположні права.

Відповідно до ст. 67(1) Римського статуту, під час розгляду будь-якого кримінального обвинувачення обвинувачений має невід'ємне право на публічний, неупереджений та справедливий судовий розгляд, що провадиться з дотриманням принципу рівності сторін. Дане право включає наступні процесуальні гарантії:

– *поінформованість* – обвинувачений має бути негайно та детально поінформований мовою, яку розуміє, про суть, підстави та зміст висунутого обвинувачення;

– *підготовка захисту* – забезпечується достатній час та можливості для підготовки захисту, а також конфіденційне спілкування з обраним/призначеним адвокатом;

– *розгляд без зволікань* – провадження має відбуватися без невинуватості затримки, із дотриманням принципу розумного строку;

– *присутність та захист* – обвинувачений має право бути присутнім на судовому засіданні, особисто або через захисника здійснювати захист, включно з безоплатним захисником, якщо це необхідно для забезпечення правосуддя;

– *допит свідків* – можливість допитувати свідків обвинувачення та викликати свідків на свій захист на рівних умовах, а також подавати інші допустимі докази;

– *переклад* – безоплатне користування послугами перекладача та отримання перекладу матеріалів, якщо мова провадження або документи не зрозумілі обвинуваченому;

– *не свідчити проти себе (право на мовчання)* – обвинувачений не може бути примушеним до свідчення або визнання вини. Право на мовчання не тлумачиться як доказ вини;

– *заява без присяги* – можливість робити усні або письмові заяви на свій захист без необхідності давати присягу;

– *презумпція невинуватості* – обвинувачений не несе тягаря доведення власної невинуватості.

Право на справедливість судочинства, гарантує остаточність вироку та захищає особу від повторного, свавільного або упередженого переслідування як на національному, так і на міжнародному рівнях – *Ne bis in idem* (принцип, відповідно до якого особа не може бути двічі засуджена за один і той самий злочин).

Принцип *ne bis in idem* не лише захищає права обвинуваченого, але й стимулює належне, добросовісне та ефективне проведення кримінального провадження органами досудового розслідування та судами.

На міжнародному рівні застосування цього принципу залежить від формулювання відповідних статутів міжнародних трибуналів. *Наприклад, статuti Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародного трибуналу для Руанди (МТКР) передбачають, що національний суд не може повторно судити особу за злочини, які вже були предметом розгляду міжнародного трибуналу.*

Разом з тим, допускається відкриття провадження міжнародним трибуналом проти особи, яка вже була суджена на національному рівні, якщо: провадження в національному суді було проведене з метою уникнення міжнародної кримінальної відповідальності; розгляд справи був упередженим або не відповідав базовим стандартам правосуддя (ст. 10(2)(b) Статуту МТКЮ; ст. 9(2)(b) Статуту МТКР).

У Римському статуті принцип *ne bis in idem* формулюється дещо інакше: особа може бути суджена МКС, незважаючи на попереднє провадження в іншому суді, якщо:

а) попереднє провадження було призначене для того, щоб убезпечити особу від кримінальної відповідальності за злочини, які підпадають під юрисдикцію Суду; або

б) провадження не було проведено незалежно або неупереджено відповідно до норм належної правової процедури, визнаних міжнародним правом, і не відповідало наміру притягнути особу до відповідальності (ст. 20 (3) Римського статуту).

Презумпція невинуватості є гарантією справедливого судового процесу та одним із ключових принципів МКП, що забезпечує баланс між ефективним переслідуванням злочинців та захистом прав особи. Відповідно до цього принципу особа вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку та підтверджена законним, незалежним судом.

У Римському статуті цей принцип закріплено у ст. 66, яка передбачає:

- *визнання невинуватості* – кожна особа вважається невинною до моменту доведення вини в Суді відповідно до застосовного права;

- *тягар доказування повністю покладається на Прокурора*, який зобов'язаний представити належні та допустимі докази на підтвердження обвинувачення;

- *стандарт доведення вини* – обвинувачений може бути визнаний винним лише за умови, що Суд переконаний у його винуватості поза розумним сумнівом (*beyond reasonable doubt*). Цей високий стандарт забезпечує максимальний захист прав обвинуваченого і виключає можливість засудження при наявності істотних сумнівів щодо його причетності до злочину.

8. *Принцип пропорційності покарання* – покарання має відповідати тяжкості злочину. Суд повинен враховувати обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Виключення юрисдикції для осіб, які не досягли 18 років. Відповідно до ст. 26 Римського статуту, МКС не має юрисдикції щодо особи, яка на момент скоєння злочину, передбаченого цим договором, не досягла повноліття (вісімнадцяти років). Це положення закріплює абсолютну межу віку для кримінального переслідування у міжнародному кримінальному судочинстві. Римський статут встановлює чітке обмеження юрисдикції МКС щодо неповнолітніх, що є проявом міжнародного стандарту захисту прав дитини. Водночас кримінальне законодавство України, застосовується до більш широкого кола потенційних злочинів за міжнародним правом, ніж саме міжнародне право.

Римський статут ст. 31–32 визначають обставини, які виключають кримінальну відповідальність осіб за діяння, що підпадають під юрисдикцію МКС, і відображають загальновизнані принципи кримінального права, аналогічні національним системам, зокрема Україні. До таких обставин належать:

- *психічний розлад (божевілля)* – особа не підлягає притягненню до відповідальності якщо на момент скоєння злочину страждала на психічне

захворювання або розлад, що позбавляв здатності усвідомлювати протиправність своїх дій та контролювати їх;

– *сп'яніння (інтоксикація)* – відповідальність не настає, якщо інтоксикація унеможливлювала усвідомлення дій або контроль над ними. Добровільне сп'яніння не звільняє від відповідальності, якщо особа могла передбачити наслідки. В Україні стан сп'яніння навпаки вважається обставиною, що обтяжує покарання.

– *самооборона* – відповідальність відсутня, якщо дії були реакцією на безпосередню незаконну загрозу життю, здоров'ю або майну та були пропорційними загрозі.

– *примус або необхідність* – особи звільняються від відповідальності, якщо дії були зумовлені загрозою смерті чи тяжкого ушкодження, обставинами поза контролем та пропорційні загрозі, не завдаючи більшої шкоди, ніж необхідно уникнути.

Помилка факту та помилка закону як підстави звільнення від кримінальної відповідальності у МКС. Згідно зі ст. 32 Римського статуту, помилка факту або помилка закону може слугувати підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, якщо вона виключає психічний елемент (*mens rea*) злочину.

Помилка факту (mistake of fact). Це хибне сприйняття фактичних обставин, що має значення для кваліфікації діяння як злочину. *Наприклад, комбатант стріляє у транспортний засіб Червоного Хреста, помилково вважаючи його ворожим танком. Якщо доведено, що при правильному розумінні обставин умисел би не виник, така помилка може виключати кримінальну відповідальність.*

Помилка у праві (mistake of law). Це неправильне тлумачення юридичної природи свого діяння, помилка у правовій кваліфікації об'єктивної сторони злочину.

Вирішальним чинником є те, чи виключає помилка психічний елемент злочину. Звичайна необізнаність із законом (*ignorantia juris non excusat*) передбачає, що незнання закону не звільняє від відповідальності. Проте, якщо помилка у праві є істотною та добросовісною і виключає формування умислу (*mens rea*), особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Ст. 33 Римського статуту допускає врахування помилки у праві при виконанні наказу, який не є явно незаконним. Виняток не поширюється на накази щодо геноциду або злочинів проти людяності, що визнаються завідомо незаконними. *Вироки МКС чи інших трибуналів часто включають врахування ступеня участі особи у злочині (наприклад, пособники отримують менші терміни покарання, ніж організатори).*

3. Поняття, види злочинів відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду

Термін «міжнародні злочини» часто використовується як синонім більш розгорнутого поняття «злочини проти миру і безпеки людства» [¹⁸³]. Основу цього поняття становить концепція індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення фундаментальних норм міжнародного права, сформульованих, зокрема, у вироку Нюрнберзького трибуналу.

Вперше термін «злочини проти миру і безпеки людства» був офіційно використаний після звернення Генеральної Асамблеї ООН до Комісії міжнародного права з дорученням розробити проєкт Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. До цього часу в міжнародній практиці та науковій літературі паралельно вживалися такі поняття, як: «міжнародні злочини», «злочини за міжнародним кримінальним правом», «злочини міжнародного характеру», «міжнародні кримінальні злочини».

Міжнародний злочин (злочини проти миру і безпеки людства) – це тяжкі міжнародно протиправні діяння, що посягають на основи існування держав і націй, підривають важливі принципи міжнародного права та становлять загрозу для міжнародного миру та безпеки. Суть цих злочинів полягає в тому, що вони є *серйозними порушеннями*, що підривають мир, добросусідські відносини та безпеку людства.

Загальна характеристика міжнародних злочинів

1. *Джерела правового регулювання.* Міжнародні злочини охоплюють порушення як норм міжнародного звичаєвого права, так і положень міжнародних договорів, які: закріплюють або конкретизують норми звичаєвого права; роз'яснюють їх зміст; сприяють формуванню нових міжнародно-правових норм.

2. *Порушення загальновизнаних цінностей.* Міжнародні злочини посягають на фундаментальні цінності людства, закріплені у таких актах, як: Статут ООН (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), Європейська конвенція з прав людини (1950 р.), Міжнародні пакти ООН (1966 р.), Американська та Африканська конвенції, Каїрська декларація (1990 р.), Арабська хартія (2008 р.).

Окрім того, спеціальні договори визначають конкретні злочини – Конвенція про геноцид (1948 р.), Женевські конвенції (1949 р.), Конвенція проти катувань (1984 р.), а також численні угоди у сфері боротьби з тероризмом.

¹⁸³ Даний термін виведений із формулювання ст. 1 Лондонського статуту і згодом визначений у документах Комісії Міжнародного права ООН (Проект кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1995 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_710#Text

3. *Універсальний інтерес міжнародного співтовариства.* Такі злочини становлять загрозу всій міжнародній спільноті, тому всі держави мають право або обов'язок переслідувати винних, незалежно від місця злочину чи громадянства правопорушника.

4. *Об'єкт посягання.* У разі скоєння міжнародних злочинів об'єктами посягання виступають: міжнародний мир і безпека; право народів і націй на самовизначення; закони та звичаї війни; загальнолюдські цінності.

5. *Суб'єкти злочину.* Основним суб'єктом є фізична особа. Вона несе індивідуальну кримінальну відповідальність за скоєння міжнародного злочину незалежно від того, чи передбачене таке діяння як злочин у національному кримінальному законодавстві. Цей принцип уперше був чітко закріплений у Статуті Нюрнберзького військового трибуналу, що став основоположним для подальшого розвитку міжнародного кримінального права. У певних випадках відповідальність може нести також: держава – у формі міжнародно-правової відповідальності, що реалізується через моральні, матеріальні або політичні санкції; юридична особа (корпорація), якщо це передбачено національним законодавством. *Наприклад, держави системи загального права (США, Велика Британія, Австралія, Канада) вже давно визнають кримінальну відповідальність корпорацій, що підтверджується судовою практикою. У державах європейсько-континентальної правової системи також встановлюється відповідальність юридичних осіб/корпорацій: Нідерланди (ст. 51 КК), Данія (глава 5 КК), Франція та інші держави ЄС. Також деякі держави Азії: Японія, Китай активно впроваджують відповідні норми.*

6. *Зв'язок із державою.* Часто міжнародні злочини здійснюються за підтримки, сприяння чи бездіяльності держави, або у випадках, коли вона нездатна чи не бажає переслідувати винних, що унеможливорює ефективне національне правосуддя.

Види та характеристика міжнародних злочинів за Статутом МКС

МКП зосереджується на злочинах, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства та прагне забезпечити справедливість, невідворотність покарання та захист прав людини у глобальному масштабі.

Відповідно до Римського статут МКС, основними злочинами, що підпадають під його є геноцид (ст. 6), злочини проти людяності (ст. 7), воєнні злочини (ст. 8), злочин агресії (ст. 8 bis).

Геноцид (ст. 6) визначається як навмисне та систематичне знищення, повністю або частково, національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Таке знищення може відбуватися шляхом: вбивства членів групи; заподіяння тяжкої тілесної чи психічної шкоди; навмисного створення умов життя, розрахованих на її фізичне знищення групи повністю або частково; вжиття заходів, спрямованих на запобігання народжуваності в межах групи; насильницького переведення дітей з однієї групи до іншої.

Усі форми геноциду мають три спільні ключові елементи: належність жертви до захищеної групи; особливий намір (*dolus specialis*) знищити групу повністю або частково; контекст повторюваних або знищувальних дій, спрямованих проти групи.

Різниця між підтипами геноциду полягає у способах скоєння злочину: від прямих вбивств і заподіяння шкоди до створення умов, несумісних із життям, дітонародженням або примусової передачі дітей.

Особливістю геноциду є наявність спеціального наміру (*dolus specialis*) знищити групу як таку, що відмежовують його від інших міжнародних злочинів.

Окрім безпосереднього скоєння геноциду, кримінально караними є також інші пов'язані дії: змова, підбурювання та співучасть у вчиненні цього злочину, незалежно від статусу особи (глава держави, уряду, головнокомандувач, державний службовець чи приватна особа). Важливо, що злочин геноциду не вимагає зв'язку зі збройним конфліктом, а тому підлягає покаранню як у воєнний, так і в мирний час.

Злочини проти людяності (ст. 7) це діяння, котре становлять частину широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення, з усвідомленням такого нападу.

Такі злочини є одним з найтяжчих порушень основоположних прав людини і норм міжнародного гуманітарного права. Їх скоєння не обмежується умовами збройного конфлікту, вони можуть мати місце як у воєнний так і у мирний час. На відміну від геноциду, злочини проти людяності не потребують спрямованості проти певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Злочини проти людяності можуть бути вчинені як державними органами, так і недержавними збройними формуваннями, воєнізованим структурами чи групами ополчення, за умови, що їх дії мають системний або масовий характер. Міжнародні воєнні трибунали, зокрема МКС, визначають, що такі злочини зазвичай вчиняються в рамках урядової або організаційної політики.

Відповідно до ст. 7 Римського статуту, злочини проти людяності включають, але не обмежуються такими діями: вбивства; знищення; поневолення; депортація або примусове переселення; тортури; зґвалтування, сексуальне рабство та інші форми сексуального насильства; переслідування за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними чи гендерними мотивами; насильницькі зникнення осіб; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що свідомо спричиняють тяжкі страждання або серйозні тілесні чи психічні ушкодження.

Злочини проти людяності мають подвійний характер: з одного боку, вони є порушенням основоположних прав окремих осіб, а з іншого – посягають на людяність як універсальну цінність міжнародного співтовариства. Їх переслідування сприяє зміцненню принципу невідворотності покарання та забезпеченню справедливості для жертв масових порушень прав людини.

Воєнні злочини (ст. 8). порушення законів і звичаїв війни, включаючи напади на цивільне населення, використання забороненої зброї та заподіяння надмірної шкоди цивільному населенню під час збройного конфлікту.

Воєнні злочини – це порушення міжнародного гуманітарного права, що тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність згідно з міжнародним правом. Це включає серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. та інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних або неміжнародних збройних конфліктах.

На відміну від геноциду та злочинів проти людяності, воєнні злочини мають бути скоєні в контексті збройного конфлікту, міжнародного чи неміжнародного характеру.

Агресія (ст. 8 bis). Застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, що є порушенням міжнародного права.

Злочин агресії визначено у ст. 8 bis Римського статуту у 2010 р. під час першої Конференції з перегляду Римського статуту, яка відбулася в Кампалі (Уганда). Держави-учасниці консенсусом ухвалили поправки, що запровадили офіційне визначення злочину агресії та встановили механізм здійснення Судом юрисдикції (ст. 15 bis) для розслідування й притягнення до відповідальності осіб, винних у його вчиненні.

Під злочином агресії розуміють дії, пов'язані з плануванням, підготовкою, ініціюванням вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй [184].

До таких дій належать, зокрема, збройне вторгнення, військова окупація, анексія із застосуванням сили, а також блокада портів або узбережжя, незалежно від оголошення війни.

Суб'єкт злочину агресії – виключно особи, які обіймають найвищі політичні або військові посади, тобто ті, хто має реальні повноваження здійснювати ефективний контроль над політичними чи військовими діями держави або керувати ними. Отже, відповідальність за цей злочин не покладається на звичайних комбатантів.

Для встановлення вини Суд має довести, що особа брала участь у плануванні, підготовці, ініціюванні або здійсненні акту агресії від імені держави. Водночас, як ми вже зазначали, Римський статут передбачає, що акт агресії повинен бути очевидним і грубим порушенням Статуту ООН.

Злочин агресії має особливий режим юрисдикції, який відрізняється від інших злочинів, визначених у Статуті. МКС може реалізувати юрисдикцію щодо цього злочину у двох випадках: коли справа передається державою-учасницею (*proprio motu*) або коли її направляє Рада Безпеки ООН.

¹⁸⁴ Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії від 11.06.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text

Для набуття Судом повноважень здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії необхідно виконати дві умови: злочин агресії, вчинений через один рік з моменту ратифікації або прийняття цих поправок тридцятьма державами-учасниками; юрисдикція повинна бути офіційно активована рішенням, ухваленим більшістю у дві третини держав-учасниць після 1 січня 2017 р.

4. Міжнародний кримінальний суд: історія створення, структура

Міжнародний кримінальний суд є постійним судовим органом, створеним на основі Римського статуту 1998 р. для розслідування, переслідування та, за наявності підстав, судового розгляду справ осіб, обвинувачених у вчиненні найтяжчих злочинів, що становлять загрозу для міжнародного миру та безпеки. До таких злочинів належать геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Місце перебування – м. Гаага (Нідерланди)

Станом на листопад 2025 р. Римський статут ратифікували 125 держав. Серед них: 33 держави Африки, 19 – азійсько-тихоокеанського регіону, 20 – зі Східної Європи, 28 – країн Латинської Америки та Карибського басейну, а також 25 – із Західної Європи та інших регіонів світу. Україна підписала Римський статут 20 січня 2000 р., а 25 жовтня 2024 р. завершила процес його ратифікації, ставши повноправною державою-учасницею МКС [¹⁸⁵].

Римський статут не лише визначає склад злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, але й встановлює умови її реалізація. як на договірній основі (через участь держав у Статуті), так і за рішенням Ради Безпеки ООН. Такий механізм забезпечує можливість реагування Суду на ситуації навіть за межами держав-учасниць. Зокрема, МКС має право розглядати справи щодо злочинів: скоєних громадянами держав-учасниць; скоєних на території держав-учасниць; переданих до Суду Радою Безпеки ООН, навіть якщо держава, на території якої скоєно злочин, не є стороною Римського статуту.

Структура МКС

Асамблея держав-учасниць (ст. 112 Римського статуту) – найвищий орган управління МКС, складається з представників усіх держав, які ратифікували Римський статут. Затверджує бюджет, обирає суддів, Прокурора, Генерального секретаря. Має повноваження вносити зміни до Статуту та контролювати діяльність Суду.

Асамблея держав-учасниць має Бюро, до складу якого входять Голова, два заступники Голови та 18 членів, що обираються на три роки.

¹⁸⁵ Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&clang=_en

Бюро є представницьким органом, котрий забезпечує справедливе географічне та правове представництво, проводить засідання за необхідністю, але не рідше одного разу на рік і сприяє виконанню завдань Асамблеї.

Асамблея може створювати допоміжні органи, зокрема незалежний механізм нагляду для оцінки та підвищення ефективності Суду. Голова Суду, Прокурор, Секретар або їхні представники можуть брати участь у засіданнях Асамблеї та Бюро за потреби.

Сесії Асамблеї проводяться щорічно у місці розташування Суду або в центральних установах ООН; спеціальні сесії скликаються за ініціативою Бюро або на вимогу третьої частини держав-учасниць. Кожна держава має один голос, рішення ухвалюються консенсусом або, при його відсутності, більшістю: по суті – дві третини присутніх, які беруть участь у голосуванні, за умови, що абсолютна більшість держав-учасниць забезпечує кворум для голосування, процедурні – проста більшість присутніх держав-учасниць, що беруть участь у голосуванні.

Держава-учасниця із заборгованістю за внесками позбавляється права голосу, якщо борг дорівнює або перевищує внески за два попередні роки, проте Асамблея може дозволити голосування в Асамблеї та в Бюро, якщо вона переконається в тому, що несплата викликана обставинами, що не залежать від держави-учасниці. Асамблея затверджує власні правила процедури, а її офіційними та робочими мовами є мови Генеральної Асамблеї ООН.

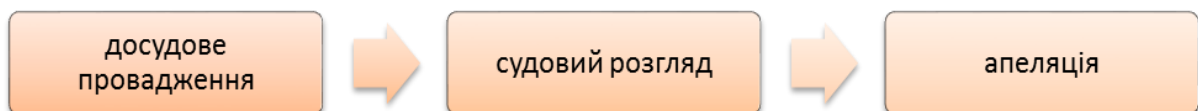
Відповідно до ст. 34 Римського статуту, структура МКС також включає чотири головні органи:

1. *Президія* МКС є незалежним органом адміністративного керівництва, що відповідає за управління діяльністю Суду, за винятком канцелярії Прокурора.

Президія не здійснює правосуддя, але виконує повноваження, передбачені Статутом, зокрема: організаційно-кадрові питання, управління справами Суду, координацію з Прокурором з питань спільного інтересу та внесення пропозицій щодо, наприклад, збільшення кількості суддів.

Склад Президії формується з Голови та Першого й Другого віце-голів, які обираються суддями абсолютною більшістю на трирічний строк із можливістю одноразового переобрання. Президія взаємодіє з Прокурором у питаннях взаємного інтересу.

2. *Судові органи МКС (палати)* побудовані за трирівневою моделлю:



Це відрізняє МКС від ad hoc трибуналів (МТКЮ, МТКР), які мали лише дві інстанції, та від Нюрнберзького трибуналу без апеляції. Гнучкий розподіл суддів між палатами і суворе розділення функцій забезпечують дотримання принципів справедливого суду та належного процесу.

Після формування Президії судді розподіляються між трьома відділами (ст. 39 Статуту) з урахуванням кваліфікації:

Відділ досудового провадження – не менше 6 суддів із досвідом у кримінальному процесі. Відділ відповідає за досудовий контроль, авторизацію розслідувань та видачу ордерів на арешт, але не бере участі в судовому розгляді по суті. Палати можуть складатися з одного або трьох суддів.

Судовий відділ – не менше 6 судді. Здійснює розгляд справ по суті, винесення вироків та встановлення фактів. Палати першої інстанції формуються з трьох суддів.

Апеляційний відділ – складається з Голови і ще чотирьох суддів. Розглядає апеляції на рішення Судового відділу, включаючи оскарження вироків та процесуальних рішень.

3. *Офіс (канцелярія) Прокурора* є незалежним органом, відповідальним за проведення розслідувань та підтримку обвинувачення під час судового розгляду (ст. 34, п. 1, ст. 42 Статуту). Він не підпорядковується іншим органам Суду і не виконує вказівки з будь-яких зовнішніх джерел.

До основних завдань Офісу Прокурора належать: отримання та аналіз інформації про злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду; проведення попередніх розслідувань і кримінального переслідування; підтримка обвинувачення під час судового розгляду.

Офіс очолює Прокурор, якому допомагають один або кілька заступників. Прокурор та його заступники повинні бути громадянами різних держав і працювати на постійній основі. Прокурор керує персоналом, визначає внутрішню структуру та контролює використання ресурсів Офісу. Заступники можуть виконувати будь-які функції Прокурора, передбачені Статутом.

4. *Секретаріат МКС* є допоміжним несудовим органом, що забезпечує адміністративне управління, фінансове, технічне та логістичне забезпечення роботи Суду і його органів (п. 1 ст. 43 Статуту). Діяльність Секретаріату не впливає на повноваження Прокурора відповідно до ст. 42 Статуту.

Секретаріат очолює Секретар – головна адміністративна посадова особа Суду, яка виконує свої обов'язки під керівництвом Голови Суду. Секретаря обирають судді МКС таємним голосуванням абсолютною більшістю на п'ятирічний строк із правом переобрання ще на один термін із повною зайнятістю.

Персонал МКС (ст. 44 Римського статуту) це працівники, які забезпечують функціонування Суду на різних рівнях, виконуючи судові, прокурорські, адміністративні, технічні та допоміжні функції. Персонал формується за призначенням Прокурора та Секретаря, які забезпечують набір кваліфікованих і доброчесних працівників відповідно до критеріїв, визначених Римським статутом. Прокурор відповідає за призначення слідчих. До персоналу МКС належать працівники Офісу Прокурора, співробітники Секретаріату та інші службовці, що підтримують діяльність Суду.

Положення про персонал, що регламентують умови працевлаштування, оплату та звільнення, розробляються Секретарем за згодою Президії та Прокурора і затверджуються Асамблеєю держав-учасниць. Усі працівники мають статус міжнародних цивільних службовців, що передбачає незалежність від національних інтересів та дотримання міжнародних стандартів етики.

Для вирішення надзвичайних ситуацій або надання спеціалізованої допомоги Суд може залучати фахівців, відряджених безоплатно державами-учасницями, міжнародними чи неурядовими організаціями, відповідно до керівних принципів, встановлених Асамблеєю. Працівники МКС зобов'язані дотримуватися принципів незалежності, неупередженості та високої етичної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка міжнародного кримінального права порівняно з національним кримінальним правом?
2. Що означає принцип «*ne bis in idem*» у міжнародному кримінальному праві?
3. У чому полягає різниця між суб'єктивною та об'єктивною сторонами складу злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів?
4. У чому полягає особливість доказування «*dolus specialis*» у справах про геноцид?
5. Які органи утворюють структуру Міжнародного кримінального суду?

РОЗДІЛ 21

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО

1. Поняття і види морських просторів

Міжнародне морське право (морське право, право адміралтейства) є галуззю права, що регулює відносини щодо мореплавства, судноплавства, використання морських просторів та морських перевезень. Його основу складають різноманітні конвенції, положення, договори та національне законодавство держав, що регулюють практичні питання перевезення товарів морем, включаючи договори фрахтування та перевезення; морських аварій, а саме: зіткнення кораблів, посадка на мілину, викиди нафти та запобігання забрудненню, рятування на морі; діяльність моряків: умови праці, заробітну плату і компенсації; вирішення суперечок, а також інші аспекти, пов'язані з морськими правовими режимами та діяльністю міжнародних морських організацій.

Морське законодавство може відрізнятися у різних державах. Наприклад, США та Канада мають власне адміралтейське законодавство. Відповідно до національного права США, нагляд у сфері морського права здійснює Берегова охорона США. Україна, як морська держава, регулює свої морські відносини на основі Конституції України, міжнародних конвенцій, ратифікованих Верховною Радою України, Кодексу торговельного мореплавства України та інших нормативно-правових актів.

Міжнародне морське право – галузь міжнародного публічного права, що складається із сукупності конвенцій, договорів, законів та правил, що регулюють географічні юрисдикції прибережних держав, а також права і обов'язки держав щодо використання та збереження екологічної безпеки й природних ресурсів під час діяльності у Світовому океані.

Світовий океан – водний простір, у якому в мирний час будь-які судна, незалежно від їх приналежності, у тому числі й військові, повинні дотримуватися норм міжнародного морського права.

Об'єктом міжнародного морського права є морські простори, включаючи, континентальний шельф, а також відносини, що виникають у зв'язку з їх використанням.

Суб'єктами міжнародного морського права виступають держави, а також юридичні та фізичні особи.

Види морських просторів

1.1. Внутрішні морські води

Внутрішні морські води держави – водні простори, розташовані між берегом і вихідними лініями в межах державних кордонів, на які поширюється суверенітет прибережної держави.

Зовнішні кордони внутрішніх вод держави збігаються з вихідними лініями, що прийняті прибережною державою для вимірювання ширини територіального моря (ст. 8 Конвенція з морського права 1982 р.).

До внутрішніх морських вод належать: води морських портів, заток, бухт, губ, лиманів та історичних заток. Вони є складовою частиною державної території і підпорядковані суверенітету прибережної держави.

Прибережна держава здійснює кримінальну, цивільну та адміністративну юрисдикцію стосовно іноземних суден (за винятком тих, що користується імунітетом), котрі перебувають у внутрішніх водах, а також щодо осіб, які знаходяться на їх борту.

Внутрішні води держави (порти, гавані, рейди, лимани, внутрішні моря, затоки, архіпелажні води). Делімітація їх меж встановлюється прибережною державою з урахуванням міжнародних правил.

Відповідно до ст. 6 закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. до внутрішніх вод України належать:

- морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України;
- води портів України, обмежені лінією, яка проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря;
- води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль;
- води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;
- обмежена лінією державного кордону частина підземних водних об'єктів, а також вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать Україні.

1.2. Територіальне море

Територіальне море (води) – прибережний пояс морських вод, що примикає до сухопутної частини прибережної держави чи її внутрішнім морським водам, шириною до 12 морських миль (22,2 км). На ці води, а також континентальний шельф та повітряний простір над ними прибережна держава поширює свій суверенітет.

Міжнародно-правовий режим територіального моря складається із формується на основі:

- Статуту ООН 1945 р.;
- Конвенції ООН з морського права 1982 р.;
- двосторонніх угод про делімітації суміжних чи протилежних територій;
- багатосторонніх угод з питань забезпечення військової безпеки (Північноатлантичний договір 1949 р.);
- регіональних угод з організації діяльності у морському просторі (Конвенція про рибальство і охорону живих ресурсів відкритого моря 1958 р.);

- угод із запобігання забрудненню морського середовища і забезпечення безпеки судноплавства;
- національного законодавства прибережної держави.

Ширина територіального моря та способи її вимірювання

З давніх часів існували різні правила щодо вимірювання кордонів та ширини територіального моря: давні римляни вважали кордоном морського узбережжя лінію найбільшого приливу; відомий спосіб під назвою «паралельна траса» зовнішні кордони поясу територіальних вод проходили паралельно всьому рельєфу берега; у документах прусського Верховного трибуналу базовою лінію для відліку морського поясу зазначалося, місце встановлення берегової чи фортифікаційної артилерії, а зовнішній кордон морських просторів котрі належать держави закінчувались там, де закінчується сила її зброї, а це було приблизно 3 морських милі від узбережжя. Пізніше вихідними лініями вважалися лінії найбільшого відливу, наприклад, англійський морський закон «Про юрисдикцію в територіальних водах» 1878 р. У середині XX ст. держави Латинської Америки внесли так звані корективи в однорідність просторів територіальних морів і заявили про права на територіальне море в межах 200 морських миль.

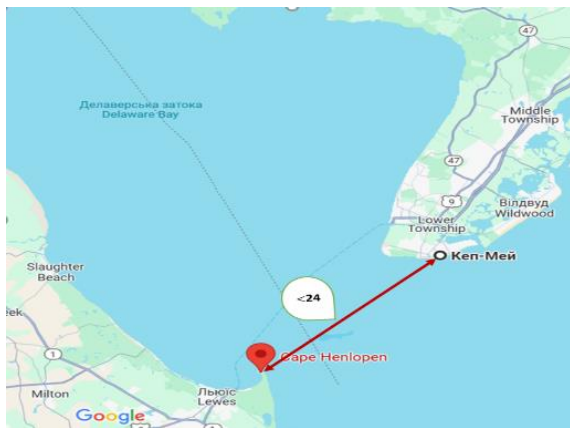
Н.В. Морська миля – одиниця відстані, що дорівнює 1852 метрам. Довжина морської милі дуже близька до середнього значення довжини 1 хвилини широти, що змінюється приблизно від 1843 метрів на екваторі до 1861,6 метрів на полюсі.

Сучасні способи визначення кордонів територіального моря мають витоки зі справи Міжнародного Суду ООН щодо суперечки між Норвегією і Великобританією стосовно порядку обмеження територіальних вод у 1951 р. та прийняття у Женеві Конвенції «Про територіальне море та прилеглу зону» 1958 р.

З прийняттям Конвенції ООН з морського права 1982 р. допустима ширина територіального моря для держав, встановлена в межах 12 морських миль. На даний час це правило є загальновизнаним. Водночас в деяких випадках національне законодавство перевищує дану межу. *Наприклад, Камерун встановив ширину територіального моря 18 морських миль, Нігерія – 25; Мальдіви до 55, Екваторіальна Гвінея – 130.*

Основним завданням для визначення морських кордонів є окреслення вихідної (базової) лінії, від якої відміряються зовнішні межі різних морських зон. По суті, *вихідна лінія територіального моря* – лінія відливу вздовж берегової лінії.

Водночас Конвенція ООН з морського права 1982 р. дозволяє базовій лінії територіального моря «стрибати» через затоки (лінії закриття затоки), річки (лінії закриття річок) і між островами, а також уздовж сильно порізаних ділянок берегової лінії (прямі вихідні лінії) за певних обставин.



Так, ст. 5 даної Конвенції визначає нормальну вихідну лінію як лінію найбільшого відливу вздовж берега, зазначену на офіційно визнаних прибережною державою морських картах великого масштабу.

Види вихідних (базових) ліній

Нормальна вихідна лінія – відповідає лінії найбільшого відливу води уздовж узбережжя, включаючи узбережжя островів. Використовується як базис для вимірювання морських зон (територіального моря, прилеглої зони, виключної економічної зони). Нормальна базова лінія може бути проведена навколо висот відливу, що визначаються як природно сформовані ділянки землі, оточені водою та над водою під час відливу, але занурені під час припливу, за умови, що вони повністю або частково знаходяться в межах 12 морських миль від узбережжя. *Наприклад, для Австралії нормальна базова лінія відповідає рівню найнижчого астрономічного припливу. Франція (Атлантичне узбережжя) у регіоні Біскайської затоки має рівне і не дуже порізане узбережжя, тому лінія повторює контури берегової лінії на рівні середнього рівня води*

Прямі вихідні лінії – система прямих ліній, що з'єднують певні або дискретні точки на лінії відливу, зазвичай відомі як кінцеві точки прямої базової лінії. Можуть використовуватися в місцевостях, де берегова лінія сильно порізана (має значні і часті заглиблення), або де в безпосередній близькості вздовж узбережжя є смуга островів. Зовнішні точки глибоко порізаних берегових ліній або окраїнних островів можуть бути з'єднані прямими вихідними лініями (ст. 7 Конвенції ООН 1982 р.) Такі лінії закривають бухти та простори між островами, включаючи їхні води до внутрішніх. *Норвегія (порізане узбережжя чисельними фіордами та островами), тому використовується лінії, що з'єднують найбільш виступаючі точки суші (краї островів, мисів).*

Лінії закриття затоки та річки – уявні прямі лінії, проведені між відповідними відмітками відливу природних входів до заток або річок. Води, що знаходяться всередині затоки або річкового гирла, закритого прямою лінією, належать до внутрішніх вод держави. Отже, прибережна держава має право забороняти іноземним суднам заходити у ці води без дозволу. Лінії закриття важливі для захисту рибних ресурсів, навігаційної безпеки та збереження природного середовища.

Лінія закриття заток – використовується для позначення зовнішнього кордону затоки, якщо вона відповідає критеріям: природна конфігурація затоки (вдається вглиб суходолу); ширина входу не перевищує 24 морських миль.

Затока Делавер, США розташована на східному узбережжі США, має вхідну ширину, що не перевищує 24 морських миль. Лінія закриття проведена між двома точками: мисом Хенлопен (штат Делавер) і мисом Мей (штат Нью-Джерсі). Усі води, розташовані всередині цієї лінії, вважаються внутрішніми водами США, на які поширюється повний суверенітет держави.

Лінія закриття гирла річки – позначає межу внутрішніх вод держави у місці, де річка впадає в море. Річка Дунай, Румунія та Україна. Гирло Дунаю, впадає в Чорне море, закривається лінією, що з'єднує дві точки на узбережжі. Лінія закриття визначає межу між внутрішніми водами (рукави гирла Дунаю) і територіальним морем. Це забезпечує чітке розмежування суверенітету Румунії та України над відповідними частинами гирла.

Історичні затоки – особливий випадок, коли навіть при ширенні понад 24 морські милі затока вважається внутрішніми водами через історичне користування. Наприклад, Затока Гудзон, Канада. Гудзонова затока має ширину входу понад 24 морських миль, однак вона вважається «історичною затокою». Канада встановила прямі лінії закриття по ширині входу до затоки, аргументуючи це історичним користуванням затокою як частиною своїх внутрішніх вод.

Порівняльна таблиця

Критерій	Нормальні лінії	Прямі лінії	Лінії закриття затоки	Лінії закриття річки
Призначення	базис для вимірювання морських зон	спрощення вимірювання зон	визначення меж затоки	визначення меж гирла річки
Розташування	уздовж берегової лінії	між виступаючими точками берега	між точками входу до затоки	між точками берегів річки
Умови застосування	рівне узбережжя	порізане узбережжя, архіпелаги	глибоко врізана затока, < 24 милі	річка впадає в море
Приклад	узбережжя Франції (Біскайська затока)	узбережжя Норвегії (фіорди)	затока Чесапек (США)	гирло Дунаю (Україна, Румунія)

Внутрішній кордон територіального моря – умовна лінія, що відокремлює внутрішні води держави від територіального моря. Відповідно до ст. 3 Конвенції ООН з морського права 1982 р. ширина територіального моря вимірюється від вихідних ліній.

Зовнішній кордон територіального моря – лінія, кожна точка якої знаходиться від найближньої точки вихідної лінії на відстані, що дорівнює встановленій ширині територіального моря (ст. 4 Конвенції ООН 1982 р.).

Методи визначення вихідних ліній згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 р.

Конвенція ООН 1982 р. закріпила два основні методи, визначення вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря:

1. *Метод нормальних вихідних ліній* – передбачає використання лінії найбільшого відливу вздовж берега, котра позначена на офіційно визнаних прибережною державою морських картах великого масштабу *. Застосовується державами з пологим узбережжям (Гватемала, Гондурас) чи у поєднанні із затоками, де держави проводять прямі вихідні лінії, обґрунтовуючи це історичністю вод (США, Канада);

2. *Метод прямих вихідних ліній* – полягає у проведенні прямих ліній, що з'єднують відповідні точки узбережжя. Використовується переважно в районах із нерівною або порізаною береговою лінією (наприклад, фіорди, архіпелаги, естуарії), але може застосовуватися навіть при пологому узбережжі.

Комбіноване застосування методів. Конвенція ООН 1982 р. дозволяє прибережним державам використовувати обидва методи залежно від конкретних географічних умов (ст. 14 (II)). *Наприклад, Велика Британія, Німеччина, Швеція поєднують метод нормальних та прямих вихідних ліній для вимірювання ширини територіального моря залежно від рельєфу місцевості.*

Правовий режим територіального моря України

Відповідно до ст. 5 закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. до територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відливу (на материку та островах, що належать Україні), або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки, географічні координати яких затверджує Кабінет Міністрів України.

В окремих випадках інша ширина територіального моря України може бути встановлена міжнародними договорами України, а за їх відсутності – відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Суверенітет і право мирного проходу

У територіальному морі, прибережна держава здійснює свій суверенітет, але він послаблений правом мирного проходу.

Прохід вважається мирним, якщо при цьому не порушується мир, правопорядок або безпека України.

Метою мирного проходу через територіальне море є :

– перетинання територіального моря без заходження у внутрішні води України. Надає можливість скоротити морський шлях;

* Офіційно визнаними картами є карти, котрі можуть бути використані з навігаційною метою, що містять інформацію про розташування вихідних ліній, видані національним картографічним органом і передані від імені уряду на зберігання Генеральному Секретарю ООН. Карта крупного масштабу на менше ніж 1:200 000.

- прохід у внутрішні води і порти України;
- вихід з територіального моря у відкрите море.

Для іноземних невійськових суден і військових кораблів під час плавання і перебування в територіальному морі і внутрішніх водах України встановлюються правила і обмеження:

Критерій	Іноземні невійськові судна	Іноземні військові кораблі, підводні транспортні засоби
а) правила мирного проходу через територіальні води України	Повинні здійснювати прохід: звичайним навігаційним курсом; курсом, рекомендованим компетентними органами України; морськими коридорами; відповідно до схем поділу руху	здійснюють мирний прохід через територіальне море України в спеціальному порядку
	морські коридори і схеми поділу руху наносяться на офіційні морські карти	підводні човни, інші підводні транспортні засоби повинні йти на поверхні та під своїм прапором
	капітан іноземного невійськового судна, яке порушило правила мирного проходу, несе відповідальність згідно із законодавством України	
б) під час плавання і перебування в територіальному морі та внутрішніх водах України	зобов'язані дотримуватися встановлених правил радіозв'язку, навігаційних, портових, митних, санітарних та інших правил	
в) господарська діяльність	заборонено провадити будь-яку промислову, дослідницьку чи пошукову діяльність без дозволу компетентних органів України або без міжнародного договору	
г) райони з обмеженим доступом	рішенням компетентних органів України можуть бути встановлені райони, де тимчасово забороняється плавання та перебування не тільки іноземних суден, але й українських	

Затоки

Відповідно до Конвенції 1982 р., *затока* – чітко окреслене заглиблення берега, що вдається в сушу (стосовно шини входження в затоку) та включає замкнуті сушею води та створює щось більше ніж проста звивина берегу.

Заглиблення не може визнаватися затокою, якщо його площа менша за площу півкола, діаметр якого утворює лінія, що перетинає вхід у це заглиблення. Максимальна ширина входу в затоку не повинна перевищувати 24 морських милі.

Історичні затоки

Нині не існує міжнародно-правових джерел, що прямо визначають критерії для зарахування морських вод до історичних заток. Але у матеріалах III Конференції ООН з морського права наведено орієнтовні ознаки, за якими держава може правомірно визнати затоку історичною:

- виключне використання затоки тільки тією державою, що оголосила її такою;
- тривала історична практика такого використання;
- визнання даного статусу іншими державами.

Наприклад, у 1951 р. Міжнародний суд ООН розглянув справу Норвегія проти Великої Британії щодо визначення меж територіальних вод. Суд встановив, що норвезька система вихідних ліній для обмеження територіальних вод застосовувалася безперервно з 1869 р. та не викликала зауважень збоку інших держав. Великобританія протягом 60 років не заперечувала норвезькій системі вихідних ліній і тільки у 1933 р. надала меморандум із першим формальним протестом.

Міжнародний суд відхилив британські претензії як необґрунтовані.

Води портів та рейдів

Порт – район базування (стоянки) суден, призначений для обробки вантажів, посадки/висадки пасажирів. Розрізняють декілька видів портів: торговельні, промислові, рибні, порти-притулки, військово-морські бази. Постійні портові споруди, розташовані найбільш віддалено в бік моря (наприклад, захисні волнорізи), забезпечують безпеку морської акваторії порту.

Рейд – місце для завантаження/розвантаження та стоянки на якорі суден. Наявність рейду не впливає на встановлення прямих вихідних ліній, але впливає на визначення зовнішніх кордонів територіального моря. Наявність рейду дозволяє у конкретному районі максимально збільшити ширину територіального моря понад 12 морських миль.

1.3. Прилегла зона

Прилегла зона – смуга морських вод, що розташована від 12 до 24 морських миль від вихідних ліній за межами територіального моря. У цій зоні прибережна держава може здійснювати обмежений контроль для запобігання та припинення порушень своїх митних, фіскальних, імміграційних, санітарних правил. Прилегла зона дає можливість державам ефективніше захищати свої економічні, екологічні та національні інтереси від незаконної діяльності.

Митні правила. Держава здійснює контроль за товарами та вантажами, що переміщуються через її територіальні води або в межах прилеглої зони. До заходів належать: контроль вантажів; перевірка суден; інспекція товарів.

Фіскальні правила. Стосуються контролю за збором податків, митних платежів та інших фінансових зобов'язань, що можуть виникати в межах прилеглої зони.

Імміграційні правила. Прибережна держава контролює перетин кордону та попереджає незаконну імміграцію шляхом перевірки суден та літаків що наближаються до її кордонів для запобігання незаконній міграції. Прибережна держава у межах прилеглої зони може перевіряти морські та повітряні судна, що порушують імміграційні закони або підозрюються в нелегальному перевезенні осіб задля боротьби з контрабандою мігрантів або іншими незаконними діями на морі.

Санітарні правила. Спрямовані на забезпечення охорони здоров'я та запобігання поширенню хвороб і забруднення навколишнього середовища. Прибережна держава має право: запобігати та реагувати на забруднення навколишнього середовища, судами, що проходять через прилеглу зону; здійснювати контроль за санітарним станом суден, що наближаються до її території, особливо якщо є підозри на епідемії або інші загрози для здоров'я. Якщо є підозра, що судно може бути джерелом інфекції або іншої загрози, держава має право перевірити здоров'я пасажирів та екіпажу і накласти карантинні заходи.

Більшість держав співпрацюють у застосуванні митних, фіскальних, імміграційних та санітарних правил, зокрема для боротьби з міжнародною контрабандою, нелегальними мігрантами та попередженням і ліквідацією забруднення навколишнього середовища.

Морські держави, що мають великі морські території, активно використовують прилеглі зони для контролю за морськими ресурсами та запобігання порушенням. *Наприклад, Австралія активно використовує прилеглу зону для боротьби з незаконним рибальством у своїх водах. Держави Європейського Союзу застосовують правила щодо прилеглих зон для контролю за імміграцією, митним обігом та боротьбою з контрабандою. США використовують правила в своїх прилеглих зонах для боротьби з контрабандою наркотиків і незаконними мігрантами, особливо через контроль за суднами в Карибському морі та узбережжі Флориди.*

1.4. Виключна економічна зона (ВЕЗ)

Виключна економічна зона – морська зона, що розташована на відстані до 200 морських миль (370, 4 км) від вихідних ліній. Прибережна держава у цій зоні має суверенні права на розвідку, експлуатацію та управління природними ресурсами морського дна та водної товщі, а також на використання повітряного простору над ВЕЗ. Однак, в інших сферах, таких як судноплавство, іноземні держави можуть діяти відповідно до міжнародних норм.

Основні права прибережної держави у ВЕЗ

Економічні права – дослідження, розробку, збереження та управління живими та неживими ресурсами водної товщі, морського дна, а також іншу діяльність, пов'язану з економічною експлуатацією даної території.

Водночас, економічне право обмежене: 1) прибережна держава повинна здійснювати це право з повагою до прав інших держав (наприклад, право проходу) і 2) доступ до надлишкових рибних ресурсів повинен бути запропонований на справедливій основі.

Юрисдикційні права – контроль за штучними спорудами, регулювання морських досліджень та захист морського середовища.

1.5. Відкрите море

Відкрите море – всі води поза межами внутрішніх вод держави та її територіального моря, прилеглої зони, виключної економічної зони. Це частина Світового океану, доступна для всіх держав, що використовується для здійснення різних видів діяльності, таких як навігація, рибальство, наукові дослідження та інші.

Свобода відкритого моря включає:

а) свободу навігації (судноплавства і польотів) – морські та повітряні судна можуть вільно пересуватися, зупинятися і проходити через відкрите море без обмежень;

б) свободу прокладати підводні кабелі і трубопроводи – держави мають право прокладати підводні кабелів і трубопроводів у відкритому морі для комунікацій та енергетичних потреб;

в) свободу будувати штучні острови та інші установки, які допускаються відповідно до міжнародних прав;

г) свободу рибальства – дозволяється вільно рибалити у відкритому морі, хоча існують міжнародні угоди для забезпечення сталого використання морських ресурсів;

д) свободу наукових досліджень – право держав проводити наукові дослідження у відкритому морі, дотримуючись міжнародних норм та стандартів.

Відповідно до морського права судна, що ходять у міжнародних водах, зазвичай, підпадають під юрисдикцію держави реєстрації судна. Однак за певних обставин можуть застосовуватися морські правила найближчої держави. *Наприклад, Багамські Острови (столиця і головний порт – Нассау) мають одну з найбільших систем реєстрації суден у світі. Навіть якщо судно під їхнім прапором знаходиться в міжнародних водах, держава зобов'язана: надавати правову допомогу судну; розслідувати інциденти, пов'язані з його діяльністю. Отже, коли судно йде в міжнародних водах поблизу Багамських островів, у більшості випадків застосовуються морське законодавство Нассау. Проте, коли судно йде у водах США, тоді можуть застосовуватися морські закони США.*

1.6. Континентальний шельф

Континентальний шельф – частина морського дна та надр підводних районів, що простягаються за межі її територіального моря на всій довжині природного продовження її сухопутної території до зовнішніх меж

підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань (ст. 76 Конвенції ООН з морського права 1982 р.).

Права прибережної держави:

- виключне право на дослідження та розробку живих та неживих ресурсів, включаючи видобуток мінералів, нафти, молюсків, що живуть на дні моря;

- контроль за штучними спорудами та морськими дослідженнями;

- ексклюзивне право на ресурси морського дна на континентальному шельфі, тоді як ресурси в товщі води, що лежить вище, належать усім державам;

- інші держави мають право прокладати підводні кабелі та трубопроводи на континентальному шельфі прибережної держави, не порушуючи її права.

2. Міжнародна морська організація (ІМО)



Міжнародна морська організація (ІМО) – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, створена у 1948 р., котра відповідає за підтримання актуальності чинних міжнародних морських конвенцій, розробку нових морських угод, законів і правил для держав-членів.

Діяльність ІМО регламентується установчим документом – Конвенцією про міжнародну морську організацію, прийнятою у 1948 р. Первісна назва організації – Міжурядова морська консультативна організація (IMCO), у 1982 р. її було змінено на сучасну *International Maritime Organization* (ІМО). Депозитарієм Конвенції ІМО виступає Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй.

ІМО встановлює міжнародні стандарти безпеки морських перевезень та охорони навколишнього середовища. Прийняті ІМО конвенції є обов'язковими для виконання незалежно від держави-реєстрації судна. Їх дотримання контролюється уповноваженими органами під час перебування суден у міжнародних водах або проході територіальними водами держав-членів.

Одним з ключових завдань ІМО є розробка стратегій та заходів, спрямованих на запобігання забрудненню морського середовища з кораблів та підтримання чистоти морських шляхів.

Керівним органом ІМО є Асамблея, котра збирається раз на два роки (перше засідання відбулося у 1959 р.). ІМО не здійснює прямого контролю

за виконанням своєї політики: після ратифікації чи прийняття норм ІМО на національному рівні вони набувають сили національного законодавства, і держава-учасниця зобов'язана їх дотримуватися.

Станом на грудень 2024 рік ІМО об'єднує 176 держав-членів і трьох асоційованих членів: Гонконг, Китай (з 1967 р.); Макао, Китай (1990 р.); Фарерські острови з 2002 р. Україна є державою учасницею з 1994 р. [¹⁸⁶].

Членство в ІМО

Членство в Організації відкрите для всіх держав за умови дотримання положень Конвенції про Міжнародну морську організацію. Держава-учасниця ООН може стати членом ІМО, просто прийнявши (підписав чи ратифікувавши) Конвенцію ІМО.

Вимоги до держави-кандидата

1. Прийняти (підписати) Конвенцію про Міжнародну морську організацію;

2. До здачі на зберігання ратифікаційної грамоти доцільно отримати оцінку фінансових внесків, що підлягають сплаті: розрахунок внеску за поточний рік та авансового внеску до Фонду оборотних коштів.

3. Передати ратифікаційну грамоту про прийняття Конвенції на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Для держав, що не є учасниками ООН, можуть застосовуватися інші процедури. Після передачі документа про прийняття Конвенції ІМО зберігання Генеральному секретарю ООН, Організація офіційно визнає державу новим членом.

Бюджет ІМО на 2024–2025 рр.

Внески до бюджету ІМО розраховуються за формулою, що враховує тоннаж торговельного флоту кожної держави-члена.

У 2023 р. Асамблея ІМО затвердила бюджет і робочу програму на 2024–2025 рр. у розмірі 83 653 000 фунтів стерлінгів, включаючи на:

2024 р. – 40 923 000 фунтів стерлінгів;

2025 р. – 42 730 000 фунтів стерлінгів.

Основну частину бюджету (73 153 000 фунтів стерлінгів) становлять внески держав-членів [¹⁸⁷].

Структура ІМО

Асамблея – вищий керівний орган Організації, що складається з усіх держав-членів. Скликається на чергові сесії раз на два роки. Відповідає за затвердження програми роботи, ухвалення бюджету та визначення фінансових заходів Організації. Обирає членів Ради. У разі потреби може збиратися на позачергову сесію.

¹⁸⁶ International Maritime Organization. URL: <https://www.imo.org/en/OurWork/ERO/Pages/MemberStates.aspx>

¹⁸⁷ International Maritime Organization. Budget 2024–2025 URL: <https://www.imo.org/en/About/Pages/Structure.aspx>

Рада – виконавчий орган ІМО, котрий здійснює нагляд за діяльністю Організації у період між сесіями Асамблеї. Обирається Асамблеєю на дворічний термін. Виконує всі функції Асамблеї, окрім права надання урядам рекомендацій щодо безпеки на морі та запобігання забрудненню (ст. 15(j) Конвенції).

Основні функції Ради:

- координує діяльність органів Організації;
- розглядає проект програми роботи та кошторису Організації та подає їх на розгляд Асамблеї;
- отримує звіти і пропозиції комітетів та інших органів і подає їх Асамблеї та державам-членам разом із коментарями та рекомендаціями;
- призначає Генерального секретаря за умови схвалення Асамблеї;
- укладає угоди або домовленості з іншими організаціями (за умови затвердження Асамблеєю).

Склад Ради ІМО

Члени Ради ІМО обираються Асамблеєю на дворічний період та поділяються за трьома категоріями:

(а) держави, що найбільше зацікавлені у наданні послуг міжнародного судноплавства (Великобританія, Греція, Італія, Китай, Ліберія, Норвегія, Панама, Республіка Корея, Сполучені Штати та Японія);

(б) держави з найбільшим інтересом у міжнародній морській торгівлі (Австралія, Бразилія, Індія, Іспанія, Канада, Королівство Нідерландів, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати Франція, та Швеція);

(с) держави, не обрані за критеріями (а) або (б), що мають особливі інтереси у сфері морського транспорту або навігації та чия участь у Раді забезпечує представництво всіх основних географічних регіонів світу (Багамські Острови, Бангладеш, Данія, Єгипет, Індонезія, Катар, Кенія, Кіпр, Малайзія, Мальта, Марокко, Мексика, Перу, Саудівська Аравія, Сінгапур Туреччина, Філіппіни, Фінляндія, Чилі та Ямайка) [188].

Термін повноважень

Відповідно до чинних поправок, члени Ради залишаються на посадах до завершення двох наступних послідовних чергових сесій Асамблеї та можуть бути переобрані. Оскільки Асамблеї проводяться раз два роки, фактичний термін повноважень членів Ради чотири роки.

Основні комітети ІМО

Робота в ІМО організована через п'ять головних комітетів:

Комітет з безпеки на морі (Maritime Safety Committee) – найвищий технічний орган ІМО, до складу входять усі держави-члени. Розглядає питання навігації, будівництва та обладнання суден, комплектування екіпажу, правил безпеки, обробки небезпечних вантажів, гідрографічної інформації, розслідування аварій та порятунку. Готує рекомендації для Асамблеї та приймає поправки до конвенцій (зокрема SOLAS).

¹⁸⁸International Maritime Organization. Council members for the 2024–2025 biennium. URL: <https://www.imo.org/en/About/Pages/Structure.aspx>

Комітет з охорони морського середовища (Marine Environment Protection Committee) – складається з усіх держав-членів. Опікується запобіганням та контролем забруднення з суден, а також змінами до відповідних конвенцій.

Юридичний комітет (Legal Committee) – складається з усіх держав-членів ІМО. Створений у 1967 р. після катастрофи танкера Torrey Canyon. Розглядає всі юридичні питання у сфері діяльності ІМО та виконує покладені міжнародними документами обов'язки.

Комітет технічного співробітництва (Technical Cooperation Committee) – створений у 1969 р. Розглядає питання реалізації проєктів технічної допомоги, в яких ІМО виступає виконавчим чи партнерським агентством.

Комітет з питань сприяння (Facilitation Committee) – створений у 1972 р., інституційний з 2008 р. Усунення бюрократії та спрощення міжнародного судноплавства, забезпечення балансу між безпекою та торгівлею згідно з Конвенцією про спрощення морського руху 1965 р.

Діяльність комітетів підтримують чисельні підкомітети, що опрацьовують технічні та спеціалізовані питання.

Н.В. Танкер належав американській філії Union Oil Company of California, але ходив під прапором Ліберії. Він перевозив 121 000 т сирої нафти і сів на міліну між островами Сіллі та британським узбережжям. Незважаючи на мобілізацію всього наявного обладнання для реагування, кілька нафтових плям залишилися дрейфувати в Ла-Манші та досягли берегів Великобританії та Франції. Близько 4000 т відходів було зібрано на пляжах Гернсі та 4200 т на узбережжі Франції. Катастрофа сталася в розпал періоду міграції морських птахів. Приблизно 25 000 птахів загинули. Зусиллями з реабілітації вдалось врятувати лише 1 % забруднених маслом птахів. Для природного очищення забруднених нафтою берегів знадобилося від 5 до 8 років, тоді як для територій, уражених сумішшю нафти та диспергаторів, знадобилося 9–10 років.

Секретаріат ІМО складається з Генерального секретаря та близько 300 міжнародних співробітників, які базуються в штаб-квартирі Організації у Лондоні.

Генеральним секретарем Організації є пан Арсеніо Домінгес Веласко (Панама) який був призначений на цю посаду з 1 січня 2024 р. на перший чотирирічний термін.

Його попередником, у період з 2016 р. по 2023 р, був пан Кітак Лім (Республіка Корея).

Основні конвенції ІМО

1. *Конвенція з охорони людського життя на морі (SOLAS) (1974 р., чинна з 1980 р.)* – встановлює мінімальні стандарти безпеки конструкції, експлуатації та обладнання суден у міжнародних водах. Передбачає сертифікацію та вимоги до рятувальних засобів, тренувань і інспекцій.

2. *Конвенція про працю у морському суднопластві (MLC)* [¹⁸⁹] (2006 р., чинна з 2013 р.) – єдиний міжнародний стандарт праці моряків: оплата, відпустка, контракти, репатріація, відпочинок, медична допомога, умови життя, безпека праці. Україна готується до ратифікації.

3. *Конвенція про стандарти підготовки, сертифікації та несення вахти (STCW) для моряків* (1978 р., чинна з 1984 р.) – мінімальні стандарти підготовки та сертифікації екіпажу всіх рівнів. Україна приєдналась у 1997 р.

4. *Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню з суден (MARPOL)* (1973/1978 рр., чинна з 1983 р.) – запобігання та зменшення забруднення з суден, включно з аварійним та звичайним. Регулює поведінку з відходами та небезпечними матеріалами. В Україні з 1994 р.

Ці чотири конвенції були створені для підтримки мінімальних стандартів захисту навколишнього середовища та безпеки для суден та їх екіпажу. Крім того, конвенції можуть бути оновлені за потреби, щоб відобразити зміни в морській промисловості та морському середовищі.

3. Міжнародний трибунал з морського права

Міжнародний трибунал з морського права (англ. *International Tribunal for the Law of the Sea, ITLOS*) є постійно діючим судовим органом. Створений для вирішення спорів у межах застосування Конвенції ООН з морського права 1982 р. Початок діяльності 1 жовтня 1996 р. Місце перебування Гамбург, Німеччина.

Суд складається з 21 незалежного судді, які мають дипломатичний статус, обираються державами-учасниками шляхом таємного голосування, терміном на 9 років. При обранні повинна бути забезпечена географічна представленість і правова експертиза у сфері морського права (судді повинні представляти основні правові системи світу).

Компетенція суду – Суд має юрисдикцію вирішувати різні категорії спорів і питань, що стосуються використання морських просторів, як передбачено Конвенцією ООН з морського права.

Розгляд спорів у Міжнародному трибуналі з морського права здійснюється за позовами держав, міжнародних організацій або інших сторін, визначених Конвенцією. Учасники подають докази та аргументи, а рішення Трибуналу є обов'язковими для виконання.

Судді не розглядають справи, з якими вони були раніше пов'язані, але не зобов'язані брати самовідвід лише через громадянство. Розгляд зазвичай проводиться повним складом, але можливе засідання із п'яти суддів чи спрощений порядок за згодою сторін.

Суперечки вирішуються відповідно до міжнародного права, зокрема Конвенцію ООН з морського права, або, якщо сторони погодяться, на основі справедливості.

¹⁸⁹ Maritime Labour Convention, 2006, (MLC, 2006) URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:91:0::NO::P91_ILO_CODE:C186

Основні категорії справ

Спори між державами	встановлення морських кордонів
	вирішення суперечок щодо суверенітету над морськими просторами
Затримання суден	швидкий розгляд питань, пов'язаних із затриманням іноземних суден (наприклад, за риболовлю чи екологічні порушення)
Експлуатація ресурсів	питання, що стосуються використання ресурсів у виключній економічній зоні (ВЕЗ) чи на континентальному шельфі
Захист морського середовища	позови, пов'язані із забрудненням морів та океанів
Арбітраж у випадках використання міжнародного морського дна	розгляд спорів щодо діяльності у зоні, яка є «спільною спадщиною людства»

Рішення ухвалюється більшістю голосів, процедура оскарження не передбачена.

Відомі справи міжнародного трибуналу з морського права

Справа № 26 «Про затримання трьох кораблів ВМС України (Україна проти російської федерації)», тимчасові заходи (2019 р.) ^[190].

Україна звернулася до МТМП після затримання російськими військовими трьох українських кораблів та 24 моряків у Керченській протоці.

Трибунал постановив, що Росія повинна негайно звільнити кораблі та 24 моряків.

Справа № 22 «Arctic Sunrise» (Королівство Нідерландів проти російської федерації), тимчасові заходи (2013 р.) ^[191].

Суперечка виникла через затримання російською владою судна екологічної організації Greenpeace.

¹⁹⁰ CASE CONCERNING THE DETENTION OF THREE UKRAINIAN NAVAL VESSELS (UKRAINE V. RUSSIAN FEDERATION), PROVISIONAL MEASURES. ITLOS/Press 284 25 May 2019. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_284_En.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

¹⁹¹ THE «ARCTIC SUNRISE» CASE. (KINGDOM OF THE NETHERLANDS v. RUSSIAN FEDERATION) TRIBUNAL ORDERS THE RELEASE OF THE ARCTIC SUNRISE AND THE DETAINED PERSONS UPON THE POSTING OF A BOND. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_205_E.pdf

Трибунал постановив, що Росія повинна звільнити судно та його екіпаж.

Справа № 16. «Bangladesh/Myanmar» Суперечка щодо делімітації морського кордону між Бангладеш і М'янмою в Бенгальській затоці (Бангладеш/М'янма) (2012 р.) [¹⁹²].

Вирішення питання про делімітацію морських кордонів у Бенгальській затоці. Це стало прецедентним рішенням для подібних суперечок.

Інші справи Міжнародного трибуналу з морського права можна переглянути на офіційному сайті <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases>.

Питання для самоконтролю

1. Як Конвенція ООН з морського права 1982 р. вплинула на розвиток доктрини морських зон?
2. Які види морських просторів визначено міжнародним морським правом?
3. Які існують правила захисту морського середовища у відкритому морі?
4. Які органи та механізми передбачені для вирішення спорів у сфері міжнародного морського права?
5. Як Ви вважаєте, чи є ефективним міжнародне морське право в частині регулювання використання ресурсів Світового океану в контексті зростаючих економічних та екологічних потреб людства?

¹⁹² DISPUTE CONCERNING DELIMITATION OF THE MARITIME BOUNDARY BETWEEN BANGLADESH AND MYANMAR IN THE BAY OF BENGAL (BANGLADESH/MYANMAR) JUDGMENT DELIVERED ON 14 MARCH 2012. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/pr_175_engf_01.pdf

РОЗДІЛ 22

МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО

1. Поняття, принципи та джерела міжнародного повітряного права: теоретико-правовий аналіз

Міжнародне повітряне право – це галузь сучасного міжнародного публічного права, що являє собою цілісну систему універсальних і регіональних договірних та звичаєвих міжнародно-правових принципів і норм, спрямованих на врегулювання міжнародно-правових відносин, котрі виникають у процесі використання повітряного простору цивільною авіацією та забезпечують функціонування глобальної системи повітряного транспорту, сприяючи розвитку міжнародної мобільності, світової торгівлі та міжкультурної взаємодії.

Норми міжнародного повітряного права (МПП) визначають правовий режим повітряного простору, встановлюють межі та зміст здійснення державного суверенітету над ним, регламентують порядок експлуатації повітряних суден цивільної авіації, організацію міжнародної аеронавігації, здійснення повітряних перевезень, а також формують міжнародні стандарти забезпечення безпеки польотів, авіаційної безпеки та ефективного функціонування глобальної системи цивільної авіації.

Генезис цієї галузі нерозривно пов'язаний із технологічним проривом початку ХХ ст., коли літальний апарат перестав бути експериментальним об'єктом і став інструментом глобальної політики та економіки.

Інституційною основою сучасної системи МПП є діяльність Міжнародної організації цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, ICAO), створеної відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. Норми цієї Конвенції заклали засади правового регулювання міжнародної цивільної авіації та визначили основні принципи використання повітряного простору в міжнародних відносинах.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині МПП розглядається не лише як сукупність норм, що регулюють використання повітряного простору, але й як інституційно оформлена підсистема глобального управління мобільністю, яка забезпечує функціонування світових транспортних мереж, торгівлі та міжкультурної взаємодії. Як підкреслює В. F. Havel, розвиток авіації трансформував поняття територіальності у міжнародному праві, оскільки повітряний простір став простором постійного перетину юрисдикцій та економічних інтересів держав, що потребувало створення універсальних правил координації та безпеки ^[193]. Водночас Р. Mendes de Leon зазначає, що формування МПП відбувалося паралельно з

¹⁹³ Havel, B. F. *The Principles and Practice of International Aviation Law*. Cambridge, 2014. 462 p. URL: <https://www.scribd.com/document/796216368/Brian-F-Havel-Gabriel-S-Sanchez-The-Principles-and-Practice-of-International-Aviation-Law-Cambridge-University-Press-2014-2> (дата звернення: 10.03.2026).

інституціоналізацією міжнародних організацій, передусім ІКАО, що надало галузі рис наднаціонального технічного регулювання, нетипового для класичного міжнародного права [194]. Таким чином, історична еволюція МПП демонструє перехід від фрагментарних двосторонніх угод до комплексної багаторівневої системи глобального авіаційного врядування.

Сучасний етап розвитку МПП характеризується глибокою інтерференцією з нормами екологічного та космічного права. Важливим аспектом теоретичного аналізу є розмежування повітряної території за функціональним та висотним критеріями, що дозволяє чітко розмежувати сфери національної юрисдикції та зони міжнародного користування. Просторові параметри дії МПП обумовлені природними властивостями атмосфери як фізичного середовища, придатного для польотів літальних апаратів, які використовують аеродинамічну підйомну силу. Багаторічна практика експлуатації повітряних суден у поєднанні з розвитком космічних технологій та запуском штучних супутників сприяла формуванню звичаєвого міжнародно-правового підходу до делімітації повітряного і космічного простору. Відповідно до нього умовна межа між цими просторами часто визначається на висоті приблизно 100–110 км над рівнем моря [195, с. 166]. Наукова спільнота акцентує увагу на необхідності постійної адаптації джерел права до викликів цифрової трансформації авіаційної галузі.

Міждисциплінарний характер сучасного МПП зумовлений тим, що використання повітряного простору безпосередньо впливає на глобальні екологічні процеси, зокрема кліматичні зміни та транскордонне забруднення атмосфери. У цьому контексті R. Abeyratne підкреслює, що міжнародні стандарти ІКАО щодо шуму та викидів фактично інтегрують екологічне право у структуру МПП, формуючи новий напрям «sustainable aviation governance» [196]. Паралельно розвиток суборбітальних польотів і безпілотних систем стирає межу між повітряним і космічним правом, що породжує дискусію щодо висотної межі державного суверенітету та режиму near-space. Як зазначає P. S. Dempsey, саме технологічна конвергенція транспортних і космічних систем є ключовим викликом для класичної вертикальної моделі суверенітету, закріпленої Чиказькою конвенцією [197]. Отже, сучасний розвиток МПП характеризується переходом від галузевої ізольованості до інтегрованого регулювання глобального повітряного середовища.

¹⁹⁴ Mendes de Leon P. Introduction to Air Law. 10th ed. Wolters Kluwer, 2017.

¹⁹⁵ Міжнародне публічне право : підруч. : у 2 т. / С. М. Перепьолкін, Д. О. Трескін, В. В. Філатов, Л. А. Філяніна ; за ред. С. М. Перепьолкіна. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. Т. 1. : Основи теорії. 242 с.

¹⁹⁶ Abeyratne, R. Convention on International Civil Aviation: A Commentary. Springer, 2014. 737 p. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://news.ncac.mn/uploads/bookSubject/2022-02/621c2026c887b.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

¹⁹⁷ Dempsey, P. S. Public International Air Law. McGill University Press, 2008.

МПП функціонує як динамічна система, що адаптується до постійних змін у технологіях та геополітиці. Визначення МПП як комплексної галузі підкреслює її здатність інтегрувати норми публічного порядку з приватними інтересами авіаперевізників. Генезис галузі демонструє, як від перших експериментальних польотів правова думка перейшла до створення глобальних інституцій, таких як ІКАО. Сучасна інтерференція з екологічним правом змушує держави переглядати стандарти викидів, що стає новим викликом для традиційного розуміння аеронавігації. Цифрова трансформація, зокрема впровадження безпілотних систем, вимагає від наукової спільноти розробки нових регуляторних механізмів, що виходять за межі класичних конвенцій.

У доктринальному вимірі динамізм МПП пояснюється його функціональною спрямованістю на забезпечення безперервності глобальної авіаційної системи, яка є критичною інфраструктурою світової економіки. За оцінкою J. Huang, ефективність МПП полягає у здатності поєднувати публічно-правові механізми безпеки з приватноправовими інструментами відповідальності та страхування, що створює комплексний режим управління ризиками в авіації [¹⁹⁸]. Одночасно цифровізація авіації, включаючи дистанційне керування польотами, автоматизовані системи управління рухом та штучний інтелект у навігації, змінює саму природу суб'єктів авіаційних правовідносин, оскільки оператор може бути віддалений від фізичного повітряного судна. Це зумовлює появу нових концепцій відповідальності та юрисдикції, що, на думку R. Bartsch, вимагає перегляду традиційної моделі «держави реєстрації» як основного центру правового контролю [¹⁹⁹]. Таким чином, еволюція МПП відображає загальну тенденцію трансформації міжнародного права в умовах технологічної глобалізації.

Предмет МПП становлять міжнародні правовідносини, що виникають у процесі використання повітряного простору та здійснення міжнародних повітряних перевезень, спрямовані на забезпечення безпечного й упорядкованого функціонування міжнародної цивільної авіації. Насамперед ідеться про виконання міжнародних польотів у межах суверенного повітряного простору іноземних держав і за його межами, а також про міжнародні повітряні перевезення пасажирів, багажу, вантажів і пошти між державами.

Хоча міжнародні польоти та міжнародні перевезення здійснюються одночасно, їх правове регулювання має відносно самостійний характер. Використання повітряного простору пов'язане з питаннями допуску повітряних суден, режиму прольоту, аеронавігації та безпеки польотів відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька конвенція) 1944 р., тоді як міжнародні перевезення охоплюють комерційні

¹⁹⁸ Huang J. *Aviation Safety through the Rule of Law*. Kluwer Law International, 2009. 256 p.

¹⁹⁹ Bartsch R. *International Aviation Law: A Practical Guide*. Routledge, 2018.

аспекти діяльності перевізників і відповідальність за договором повітряного перевезення, що уніфіковано, зокрема, в Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень (Монреальська конвенція) 1999 р. [200].

Сучасна архітектура МПП базується на системі імперативних та галузевих принципів, кожен з яких має глибоке юридичне наповнення:

1. Принцип повного та виключного суверенітету держави над її повітряним простором. Це положення означає, що держава має абсолютну владу в межах свого повітряного стовпа, що піднімається над її сухопутною територією та територіальними водами. Його нормативне закріплення міститься у ст. 1 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію та ст. 2 Повітряного кодексу України. Суверенітет дає державі право самостійно встановлювати режим допуску іноземних повітряних суден, визначати маршрути польотів, встановлювати заборонені зони та здійснювати повну адміністративну і кримінальну юрисдикцію щодо будь-яких подій у своєму небі.

У сучасній теорії міжнародного права суверенітет держави над повітряним простором розглядається як функціональне продовження територіальної юрисдикції, що має одночасно оборонний, економічний та регуляторний виміри. Як зазначає М. N. Shaw, повітряний простір є невід'ємною частиною державної території, а тому будь-яке несанкціоноване проникнення повітряного судна розглядається як порушення територіальної недоторканності з усіма міжнародно-правовими наслідками [201]. Водночас у сучасній практиці цей принцип дедалі частіше обмежується міжнародними зобов'язаннями держав щодо забезпечення транзиту, безпеки польотів та недискримінаційного доступу до повітряних трас. R. Abeyratne підкреслює, що суверенітет у повітряному просторі трансформується з абсолютної прерогативи у форму відповідального управління глобальним ресурсом, оскільки авіаційні маршрути мають міжнародний характер і не можуть ефективно функціонувати без кооперації держав [202]. Таким чином, принцип суверенітету поєднує територіальну виключність із міжнародною координацією використання повітряного середовища.

2. Принцип забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації. Даний принцип є двовекторним: він охоплює технічну безпеку польотів (safety), що передбачає підтримання льотної придатності суден та кваліфікації екіпажів, а також захист авіації від актів незаконного втручання (security). У міжнародній доктрині це розглядається як спільний

²⁰⁰ Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text (дата звернення: 10.03.2026).

²⁰¹ Shaw M. N. International Law. 9th ed. Cambridge University Press, 2021. 1213 p.

²⁰² Abeyratne R. Convention on International Civil Aviation: A Commentary. Springer, 2019. 737 p. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://news.ncac.mn/uploads/bookSubject/2022-02/621c2026c887b.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

обов'язок держав: «Aviation safety is a global public good that requires states to harmonize their national regulations with ICAO standards to prevent accidents and mitigate operational risks» [203].

У сучасному міжнародному праві авіаційна безпека трактується як глобальне публічне благо, оскільки наслідки авіаційних катастроф або терористичних актів мають транснаціональний характер і впливають на довіру до світової транспортної системи. За оцінкою J. Huang, міжнародні стандарти ICAO створюють уніфікований рівень технічної та організаційної безпеки, який держави зобов'язані імплементувати у національні правові системи для забезпечення сумісності повітряних перевезень [204]. Водночас В. Ф. Havel наголошує, що безпека авіації включає не лише технічні параметри, але й інституційну спроможність держав здійснювати нагляд за авіакомпаніями, сертифікацію персоналу та контроль інфраструктури [205]. У цьому сенсі принцип безпеки набуває характеру обов'язку належної обачності (*due diligence*), відповідно до якого держава несе міжнародну відповідальність за системні недоліки регулювання авіації, що призвели до шкоди.

Авіаційна техніка за своїми характеристиками належить до об'єктів підвищеної небезпеки, що зумовлює необхідність встановлення уніфікованих і жорстких технічних стандартів її експлуатації. Забезпечення впорядкованого, безпечного та сталого розвитку міжнародної цивільної авіації є однією з ключових цілей ухвалення Конвенція про міжнародну цивільну авіацію та створення Міжнародна організація цивільної авіації. Відповідні уніфіковані вимоги щодо безпеки аеронавігації закріплені як у положеннях Конвенції, так і в Додатках до неї, що містять міжнародні стандарти та рекомендовану практику (SARPs).

3. Принцип свободи польотів у міжнародному повітряному просторі. Цей принцип діє у просторі, що знаходиться над відкритим морем, Антарктикою та іншими територіями з міжнародним режимом. Жодна держава не може претендувати на контроль над цими зонами, і всі судна мають право вільного прольоту за умови дотримання загальних правил навігації ICAO.

Юридична природа свободи польотів у міжнародному повітряному просторі ґрунтується на концепції *res communis*, відповідно до якої жодна держава не може встановлювати суверенний контроль над повітряним простором поза межами своєї території. Як підкреслює P. S. Dempsey, цей принцип є функціональним аналогом свободи відкритого моря у

²⁰³ Shaw M. N. International Law. 9th ed. Cambridge University Press, 2021. 1213 p.

²⁰⁴ Huang J. Aviation Safety through the Rule of Law. Kluwer Law International, 2009. 256 p.

²⁰⁵ Havel B. F. The Principles and Practice of International Aviation Law. Cambridge, 2014. URL: <https://www.scribd.com/document/796216368/Brian-F-Havel-Gabriel-S-Sanchez-The-Principles-and-Practice-of-International-Aviation-Law-Cambridge-University-Press-2014-2> (дата звернення: 10.03.2026).

морському праві й забезпечує безперервність глобальної авіаційної навігації [206]. Юрисдикція над повітряним судном належить державі його реєстрації і судно підпорядковується лише законам цієї держави. Воно має національні розпізнавальні знаки та реєстраційний номер; відсутність таких позначок позбавляє судно міжнародно-правового захисту. Водночас свобода польотів не є абсолютною, оскільки держави зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів маршрутизації, розподілу ешелонів польоту та управління повітряним рухом, встановлених ІКАО. Таким чином, свобода міжнародного повітряного простору поєднує відсутність суверенітету з колективним технічним регулюванням, що забезпечує безпечну експлуатацію авіації на глобальному рівні.

У межах реалізації свободи польотів держави володіють певними повноваженнями, які дозволяють:

- здійснювати юрисдикцію над повітряними суднами, зареєстрованими в таких державах;
- забезпечувати безпеку польотів військових і цивільних літальних апаратів;
- використовувати аеронавігаційні та радіотехнічні засоби для обслуговування повітряного руху;
- проводити наукові дослідження та спостереження за морською обстановкою;
- виконувати випробування ракетної техніки та навчальні стрільби;
- надавати допомогу морським і повітряним суднам, що зазнали лиха.

Водночас реалізація цих повноважень супроводжується зобов'язаннями держав дотримуватися міжнародно-правових норм, зокрема:

- виконувати правила польотів та стандарти, розроблені ІКАО;
- запобігати забрудненню атмосфери над відкритим морем;
- не допускати небезпечних інцидентів у міжнародному повітряному просторі;
- сприяти організації пошуково-рятувальних операцій;
- забороняти експлуатацію суден без національних розпізнавальних знаків;
- утримуватися від загрози силою або її застосування.

Теоретичне обґрунтування принципів МПП базується на доктрині сталого розвитку, де безпека польотів виступає як прерогатива над комерційною вигодою. Реалізація принципу суверенітету в сучасних умовах вимагає від держав прозорості у встановленні аеронавігаційних зборів та недопущення дискримінації іноземних перевізників. Еволюція цих принципів свідчить про поступовий перехід від закритої моделі національного неба до концепції глобальної інтеграції повітряних просторів.

У сучасній науковій літературі принципи МПП дедалі частіше інтерпретуються крізь призму концепції *sustainable aviation*, яка передбачає баланс між економічною ефективністю авіаперевезень, екологічною

²⁰⁶ Dempsey P. S. Public International Air Law. Montreal : McGill University, 2008.

відповідальністю та безпекою польотів. R. Abeyratne зазначає, що сталий розвиток авіації означає інтеграцію екологічних стандартів у систему SARPs, що трансформує традиційно технічну галузь у комплексний режим глобального екологічного управління повітряним простором [207]. У цьому контексті принципи МПП виконують роль нормативних орієнтирів, які забезпечують узгодженість між суверенітетом держав і міжнародними зобов'язаннями щодо захисту атмосфери та безпеки людського життя.

Джерельну основу МПП утворює низка універсальних міжнародних конвенцій. Однією з найбільш відомих серед них є Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька конвенція) 1944 р., яку інколи також називають «конституцією» світової авіації. Вона закріпила основоположні принципи аеронавігації, визначила правовий статус повітряного судна та створила Міжнародну організацію цивільної авіації (ICAO). Конвенція встановлює, що кожне судно повинно мати національну реєстрацію, а держави зобов'язані впроваджувати уніфіковані стандарти (SARPs), що містяться у 19 Додатках до неї. Вона також регулює питання митних процедур, допомоги суднам у разі аварії та принципи комерційних сполучень.

Варшавська конвенція про уніфікацію деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень 1929 р., стала першим актом, що врегулював приватні авіаційні відносини. Вона запровадила єдині вимоги до перевізних документів (квитків, багажних квитанцій, авіанакладних) та встановила межі цивільно-правової відповідальності перевізника за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю пасажирів або вантажу. Конвенція забезпечила правову передбачуваність для авіакомпаній на етапі становлення ринку, обмеживши максимальний розмір компенсацій, що було необхідно для виживання галузі в ті часи.

Монреальська конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999 р. прийшла на зміну Варшавській системі, радикально модернізувавши захист пасажирів. Вона запровадила концепцію «дворівневої відповідальності» перевізника: перший рівень передбачає безумовну відповідальність незалежно від вини (у межах встановлених лімітів), а другий – необмежену відповідальність, якщо перевізник не доведе свою невинність. Конвенція також легалізувала використання електронних квитків та цифрову документацію, що значно прискорило розвиток світового ринку авіаперевезень.

Чиказька конвенція 1944 р. виконує роль основи, на якій тримається вся архітектура цивільної авіації. Вона не просто створила ICAO, а запровадила механізм уніфікації технічних стандартів (SARPs), що дозволяє літакам різних країн безпечно взаємодіяти. Важливо розуміти, що без реєстрації судна та дотримання 19 додатків до Конвенції міжнародне

²⁰⁷ Abeyratne, R. *Convention on International Civil Aviation: A Commentary*. Springer, 2019. 737 p. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://news.ncac.mn/uploads/bookSubject/2022-02/621c2026c887b.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

сполучення було б хаотичним. Перехід від Варшавської до Монреальської системи 1999 р. став перемогою інтересів пасажирів над протекціонізмом авіакомпаній. Дворівнева відповідальність перевізника гарантує компенсацію навіть без доведення вини, що є значним кроком у гуманізації приватного повітряного права.

2. Правовий режим повітряного простору та комерційні права в міжнародній авіації

Режим повітряного простору та комерційні права в міжнародній авіації становить сукупність міжнародно-правових норм, що визначають права й обов'язки держав щодо здійснення суверенітету над повітряним простором, порядку його використання, умов виконання міжнародних повітряних перевезень, а також правового статусу повітряних суден, членів екіпажу, пасажирів і вантажу. Основоположні засади такого режиму закріплені, зокрема, у Конвенції про міжнародну цивільну авіацію.

Нижня межа повітряного простору проходить над сухопутною та водною поверхнею Землі, включаючи внутрішні води й територіальне море держави. Що ж до верхньої межі повітряного простору, то вона не отримала універсального нормативного закріплення в міжнародному праві. У доктрині міжнародного повітряного та космічного права це питання залишається дискусійним і пов'язується з проблемою делімітації повітряного та космічного простору.

Правовий режим повітряного простору безпосередньо залежить від статусу території, що лежить під ним. Державний повітряний простір перебуває під виключною юрисдикцією суверена, що означає повну заборону на вхід іноземних суден без спеціального дозволу (дозвільний порядок). Міжнародний повітряний простір, навпаки, відкритий для всіх на засадах рівності.

У міжнародному праві просторовий режим повітряного простору визначається територіальним принципом, відповідно до якого юридичний статус повітряного простору є похідним від статусу поверхні землі або води під ним. Як зазначає M. N. Shaw, вертикальна проєкція території означає, що суверенітет держави поширюється на атмосферний простір над її територією, тоді як простір над відкритим морем залишається поза національною юрисдикцією [208]. Водночас міжнародні авіаційні маршрути проходять через множинні юрисдикції, що зумовлює необхідність координації режимів доступу та транзиту. Таким чином, правовий режим повітряного простору є результатом поєднання територіального суверенітету та міжнародної свободи навігації.

Режим міжнародного повітряного простору базується на правовому статусі «*res communis*», що унеможливорює будь-яку форму суверенної апропріації. Держави зобов'язані здійснювати управління своїми частинами повітряного простору таким чином, щоб забезпечувати безперервність

²⁰⁸ Shaw M. N. International Law. 9th ed. Cambridge University Press, 2021. 1213 p.

міжнародних аерокоридорів. Важливим елементом цього режиму є координація роботи національних служб управління повітряним рухом (АТС) з метою запобігання конфліктним ситуаціям у завантажених зонах.

Концепція *res communis* у повітряному праві означає, що міжнародний повітряний простір є спільним ресурсом людства, доступ до якого не може бути обмежений односторонніми актами держав. За оцінкою Р. Mendes de Leon, саме ця концепція забезпечує правову основу для глобальної мережі повітряних трас, які функціонують як міжнародна інфраструктура, незалежна від політичних кордонів [209]. Водночас ефективність такого режиму можлива лише за умови координації управління повітряним рухом, що здійснюється через регіональні аеронавігаційні угоди ІКАО.

Юридичною основою для здійснення міжнародних польотів є норми МПП, насамперед положення Конвенції про міжнародну цивільну авіацію, а також інших міжнародних договорів та законодавства держав, зокрема, спеціальний дозвіл держави (деякі держави допускають на свою територію нерегулярні польоти, які в окремих випадках можуть виконуватися на підставі попереднього повідомлення (диспетчерського повідомлення)).

Під час перебування повітряного судна в повітряному просторі іноземної держави на нього поширюється юрисдикція цієї держави в межах, встановлених міжнародним правом. Вона охоплює, зокрема, здійснення прикордонного, митного, імміграційного та валютного контролю.

Після прибуття повітряного судна компетентні органи держави мають право перевіряти: свідоцтво про реєстрацію повітряного судна; сертифікат льотної придатності; свідоцтва про кваліфікацію членів екіпажу; бортові журнали, списки пасажирів, вантажні документи та інші передбачені міжнародними стандартами документи.

Польоти іноземних повітряних суден здійснюються визначеними маршрутами з використанням міжнародних аеропортів, відкритих для міжнародних польотів і визначених державою перебування.

Відповідно до Чиказької конвенції застосовується принцип недискримінації щодо повітряних суден усіх держав, які користуються «свободами повітря».

Повітряне судно, що перетнуло державний кордон без належного дозволу або порушило встановлені правила польотів, визнається судном-порушником і зобов'язане здійснити посадку на вимогу органів уповноважених здійснювати контроль за польотами.

З міркувань безпеки польотів та без шкоди для принципу недискримінації держава має право встановлювати зони обмеження польотів або повністю забороняти польоти над окремими районами своєї території.

Кожне повітряне судно повинно мати національні та реєстраційні знаки лише однієї держави. Водночас під час перебування в міжнародному повітряному просторі воно підпорядковується законам держави реєстрації (держави прапора), якщо інше не передбачено міжнародними договорами та нормами щодо юрисдикції держави перебування.

²⁰⁹ Mendes de Leon P. Introduction to Air Law. 10th ed. Wolters Kluwer, 2017.

Для організації регулярних рейсів держави обмінюються можливостями, які в науці отримали назву «дев'ять свобод повітря»:

1. Перша свобода – право на транзитний проліт через територію іноземної держави без здійснення посадки.

2. Друга свобода – право на посадку з нетехнічною метою (дозаправка, ремонт) без висадки або посадки пасажирів.

3. Третя свобода – право висаджувати на території іноземної держави пасажирів, взятих на борт у державі реєстрації судна.

4. Четверта свобода – право брати пасажирів на території іноземної держави для перевезення їх у державу реєстрації судна.

5. П'ята свобода – право брати пасажирів у одній іноземній державі та перевозити їх у іншу іноземну державу в межах рейсу, що починається або закінчується в державі реєстрації.

6. Наступні свободи (від шостої до дев'ятої) стосуються складних комерційних схем, включаючи каботаж (перевезення між пунктами всередині однієї іноземної держави), що зазвичай заборонено для захисту національних ринків.

У міжнародній авіаційній економіці «свободи повітря» розглядаються як правові інструменти доступу до ринків авіаперевезень, які визначають ступінь лібералізації міжнародного повітряного транспорту. В. F. Havel зазначає, що еволюція від двосторонніх угод до режиму «Open Skies» відображає глобалізацію авіаційної індустрії та зростання конкуренції між перевізниками [210]. Надання вищих свобод, зокрема сьомої–дев'ятої, фактично означає допуск іноземних авіакомпаній на внутрішній ринок держави, що традиційно розглядалося як обмеження економічного суверенітету. Таким чином, система свобод повітря є ключовим механізмом трансформації світового авіаційного ринку від національно орієнтованої до глобально інтегрованої моделі.

Комерційні права в авіації є предметом складних міждержавних перемовин, де кожна «свобода» виступає як економічний актив. Сучасні тенденції до лібералізації призводять до створення спільних авіаційних просторів, де свободи з 1-ї по 9-ту надаються автоматично на засадах взаємності. Це стимулює конкуренцію, знижує тарифи та розширює географію польотів для пасажирів.

Міжнародна угода про транзитні авіаперевезення 1944 р. (Договір про дві свободи) юридично закріпила перші дві технічні свободи. Вона встановила, що держави-учасниці надають одна одній право транзитного польоту та технічної посадки для регулярних рейсів без потреби в

²¹⁰ Havel, B. F. The Principles and Practice of International Aviation Law. Cambridge, 2014. URL: <https://www.scribd.com/document/796216368/Brian-F-Havel-Gabriel-S-Sanchez-The-Principles-and-Practice-of-International-Aviation-Law-Cambridge-University-Press-2014-2> (дата звернення: 10.03.2026).

додаткових політичних переговорах. Це стало основою для створення глобальної мережі повітряних трас, що дозволило літакам перетинати десятки країн на шляху до пункту призначення [211].

Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. (Договір про п'ять свобод) була спробою США лібералізувати комерційні права на глобальному рівні. Вона передбачала автоматичне надання не лише технічних, а й основних комерційних свобод (3, 4 та 5). Хоча вона не отримала широкої ратифікації через протекціонізм європейських держав, її положення стали моделлю для сучасних угод про «Відкрите небо», які сьогодні домінують у відносинах між ЄС та США, а також Україною та ЄС.

Види міжнародних польотів і правовий режим

Міжнародні польоти поділяються на регулярні та нерегулярні.

Регулярні польоти виконуються спеціально визначеними державами авіапідприємствами за узгодженими маршрутами та розкладом у рамках міжнародних договорів.

Нерегулярні (чартерні) польоти здійснюються поза розкладом і погоджуються у спрощеному порядку через органи обслуговування повітряного руху.

Кожна держава здійснює контроль доступу іноземних повітряних суден до свого простору на основі принципу повного і виключного суверенітету, встановлює порядок перетину кордону та застосовує адміністративну і кримінальну юрисдикцію. Перетин державного кордону України здійснюється спеціально визначеними повітряними коридорами.

У Чиказькій конвенції передбачено, що кожне повітряне судно договірної держави, яке здійснює міжнародні польоти, повинно мати в наявності такі документи: свідоцтво про реєстрацію, сертифікат льотної придатності, документи членів екіпажу, бортовий журнал, дозвіл на радіостанцію, список пасажирів і вантажні документи (ст. 29). Жодне військове спорядження або військові матеріали не можуть перевозитися на територію чи над територією держави на повітряних судах, зайнятих у міжнародній навігації без її спеціального дозволу (ст. 35) [212]. Держава може тимчасово обмежувати або забороняти польоти з міркувань безпеки або у разі надзвичайного стану, застосовуючи такі обмеження до всіх іноземних суден.

Правовий статус повітряного судна в МПП визначається сукупністю норм, що регулюють умови його використання в міжнародному повітряному просторі, встановлюють його національну належність, обсяг прав і обов'язків під час перебування у повітряному просторі іноземних держав, а також порядок здійснення міжнародних перевезень.

²¹¹ International Air Services Transit Agreement. 7 December 1944. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2084/volume-84-II-252-English.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

²¹² Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення: 10.03.2026).

Відповідно до положень Конвенції про міжнародну цивільну авіацію повітряні судна можуть здійснювати польоти над територією інших держав та використовувати їх аеропорти виключно за згодою таких держав і лише з мирною метою. Іноземним суднам забороняється без відповідного дозволу держави, у повітряному просторі якої виконується політ, перевозити небезпечні вантажі, зокрема зброю, боєприпаси, вибухові та радіоактивні матеріали. Обов'язковою умовою виконання міжнародного польоту є попереднє погодження плану польоту та дотримання встановлених аеронавігаційних правил.

Важливо зазначити, що правове регулювання міжнародних повітряних перевезень здійснюється як нормами міжнародного повітряного права, так і нормами національного законодавства держав. Норми внутрішнього права регламентують приватноправові та публічно-правові відносини між фізичними та юридичними особами, що виникають у процесі перевезення пасажирів, багажу, пошти та вантажів.

Специфіка суспільних відносин, пов'язаних із використанням повітряного простору, зумовила кодифікацію відповідних норм у єдиному законодавчому акті нашої держави – Повітряному кодексі України.

3. Міжнародно-правова боротьба з актами незаконного втручання в діяльність цивільної авіації

Захист цивільної авіації від актів тероризму та саботажу став одним із найпріоритетніших завдань МПП у другій половині ХХ ст. Оскільки авіаційні злочини зазвичай мають транскордонний характер (злочин починається в одній країні, а закінчується в іншій), держави виробили систему універсальної юрисдикції, засновану на принципі *aut dedere aut judicare* (видай або суди).

Транснаціональний характер авіаційних злочинів зумовив формування універсального кримінально-правового режиму, у межах якого держава не може уникнути переслідування правопорушника через прогалини юрисдикції. Як підкреслює J. Huang, принцип *aut dedere aut judicare* є основою міжнародного співробітництва у сфері авіаційної безпеки, оскільки гарантує, що особа, яка вчинила злочин проти авіації, буде або видана, або притягнута до відповідальності ^[213]. Це забезпечує безперервність кримінального переслідування незалежно від місця посадки літака чи громадянства злочинця.

Кримінально-правова охорона авіаційної сфери базується на принципі невідворотності покарання незалежно від місця вчинення злочину або національності злочинця. Держави зобов'язані включати авіаційні злочини до переліку правопорушень, що передбачають обов'язкову екстрадицію у своїх двосторонніх угодах. Важливим напрямком є також міжнародний обмін даними про підозрілих осіб через бази Interpol та спеціалізовані канали ICAO.

²¹³ Huang J. Aviation Safety through the Rule of Law. Kluwer Law International, 2009. 256 p.

У сучасній практиці боротьба з авіаційними злочинами дедалі більше спирається на механізми міжнародного поліцейського та інформаційного співробітництва. R. Bartsch зазначає, що ефективність авіаційної безпеки залежить від інтеграції баз даних пасажирів, систем попереднього контролю та міжнародних ордерів на арешт, що дозволяє виявляти загрози ще до посадки на борт [214]. Така превентивна модель відповідає загальній тенденції переходу міжнародного кримінального права від реактивного до ризик-орієнтованого регулювання.

Нормативне закріплення численні питання безпеки діяльності цивільної авіації отримали у ниці міжнародних конвенцій.

Токійська конвенція про злочини та деякі інші акти, вчинені на борту повітряних суден 1963 р., зосередила увагу на правопорядку під час польоту. Вона встановила, що основну юрисдикцію щодо злочинів має держава реєстрації судна. Найважливішим положенням став юридичний статус командира повітряного судна: конвенція надала йому право застосовувати заходи стримування до правопорушників, проводити обшук та висаджувати небезпечних осіб у будь-якій країні посадки без ризику подальшого судового переслідування за такі дії.

Гаазька конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р. була прийнята як відповідь на хвилю «повітряного піратства». Вона криміналізувала сам факт захоплення або здійснення контролю над літаком за допомогою сили чи погрози силою. Конвенція зобов'язала держави встановлювати суворі заходи покарання за такі діяння та впровадила обов'язок негайного затримання правопорушників для екстрадиції або суду, незалежно від політичних мотивів їхніх дій.

Монреальська конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 р., значно розширила перелік авіаційних злочинів. Вона криміналізувала не лише захоплення судна, а й акти саботажу: знищення літака, що перебуває в експлуатації, розміщення на борту вибухових пристроїв, напад на аеродромне обладнання та передачу завідомо неправдивої інформації, що загрожує безпеці польоту. Конвенція захищає авіацію як цілісну систему, включаючи її наземну інфраструктуру.

Пекінська конвенція про боротьбу з незаконними актами щодо міжнародної цивільної авіації 2010 р. стала відповіддю на загрози тероризму XXI ст. після подій 11 вересня. Вона вперше криміналізувала використання цивільного повітряного судна як зброї для заподіяння шкоди людям чи майну на землі. Крім того, вона охоплює загрози, пов'язані з транспортуванням зброї масового знищення та кібератаками на системи аеронавігації, що робить її найсучаснішим інструментом авіаційної безпеки.

²¹⁴ Bartsch R. International Aviation Law: A Practical Guide. Routledge, 2018.

У сукупності Токійська, Гаазька, Монреальська та Пекінська конвенції формують універсальну систему криміналізації актів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації. Як зазначає Р. S. Dempsey, ці договори створюють єдиний міжнародний стандарт визначення авіаційних злочинів і зобов'язують держави гармонізувати національне кримінальне законодавство з міжнародними вимогами [215]. Еволюція конвенцій демонструє розширення об'єкта захисту від окремого повітряного судна до всієї авіаційної системи, включаючи аеропорти, навігаційне обладнання та інформаційні мережі.

Еволюція безпекових конвенцій свідчить про зміщення акценту з реагування на факти захоплення суден до превентивного виявлення загроз на ранніх стадіях. Сучасне право вимагає від авіакомпаній та аеропортів впровадження систем інтелектуального відеоспостереження та біометричної ідентифікації. Окремий юридичний аналіз присвячується проблемі «недисциплінованих пасажирів», чия поведінка може поставити під загрозу безпеку польоту навіть без терористичного умислу.

Співпраця держав у межах ІКАО дозволяє створювати єдині протоколи огляду, що мінімізує час проходження формальностей без втрати якості контролю. Важливою складовою є навчання екіпажів методам психологічного профілювання та фізичного протистояння агресорам у замкненому просторі кабіни. Міжнародне співтовариство продовжує вдосконалювати норми щодо захисту критичної інформаційної інфраструктури авіації від хакерських втручань.

Правова регламентація боротьби з авіаційним тероризмом включає також питання відшкодування шкоди жертвам таких актів через спеціальні фонди. Це створює додатковий рівень соціального захисту та підкреслює гуманістичну спрямованість сучасного МПП. Держави-члени міжнародних конвенцій несуть відповідальність за неналежне забезпечення наземної охорони, що стимулює їх до інвестицій у безпеку.

Відповідальність за порушення норм МПП може покладатися як на держави, так і на авіаперевізників. Держава несе міжнародно-правову відповідальність, зокрема, у разі порушення суверенітету над повітряним простором іншої держави або невиконання міжнародних зобов'язань у сфері цивільної авіації.

Цивільно-правова відповідальність авіаперевізника пов'язана із заподіянням шкоди життю чи здоров'ю пасажирів, втратою, пошкодженням або затримкою багажу й вантажу, а також затримкою перевезення. Перевізник звільняється від відповідальності, якщо доведе, що вжив усіх необхідних заходів для запобігання шкоді або що їх вжиття було неможливим; відповідальність може бути зменшена у разі вини потерпілого.

²¹⁵ Dempsey P. S. Public International Air Law. Montreal : McGill University, 2008.

4. Міжнародні організації в галузі цивільної авіації

Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, (ICAO)) – одна з найбільш представницьких міжурядових організацій, що має статус спеціалізованої установи ООН (з 1947 р.). Заснована Конвенцією про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. (Чиказька конвенція).

Статутні положення Міжнародної організації цивільної авіації закріплені у Конвенції про міжнародну цивільну авіацію і становлять нормативну основу її інституційної побудови та діяльності. Саме ці норми визначають організаційно-правовий механізм функціонування ICAO: систему органів, їх компетенцію, взаємозв'язки та підпорядкованість, процедурні правила діяльності, врегулювання спорів між державами, надання технічної допомоги та адміністрування міжнародної цивільної авіації.

Цілі ICAO (ст. 44 Конвенції):

- забезпечення безпечного і впорядкованого розвитку міжнародної цивільної авіації;
- розвиток повітряних трас, аеропортів і засобів аеронавігації;
- забезпечення безпечного, регулярного та ефективного повітряного транспорту;
- запобігання економічним втратам від недобросовісної конкуренції;
- сприяння безпеці польотів.

ICAO виконує координаційні, регулятивні, контрольні, оперативні та арбітражні функції, має право ухвалювати рішення та брати участь у вирішенні питань міжнародної аеронавігації.

Держави набувають статусу членів ICAO шляхом підписання або приєднання до Чиказької конвенції 1944 р. Набуття членства стає чинним на 30-й день після отримання депозитарієм повідомлення урядом Сполучених Штатів Америки про підписання або ратифікацію, після чого депозитарій зобов'язаний поінформувати про це всі держави – учасниці Конвенції.

Європейська конференція цивільної авіації. Заснована в 1955 р. як міжурядова організація на установчій сесії Страсбурзької конференції [²¹⁶]. Основна мета гармонізувати політику та практику цивільної авіації серед своїх держав-членів і водночас сприяти взаєморозумінню з питань політики між своїми державами-членами та іншими частинами світу. До складу організації входить 44 держави. Україна долучилась до міжнародної конференції у грудні 1999 р. [²¹⁷].

²¹⁶ European Civil Aviation Conference URL: <https://www.ecac-ceac.org/about-ecac> (дата звернення: 10.03.2026).

²¹⁷ European Civil Aviation Conference. Member States URL: <https://www.ecac-ceac.org/about-ecac/member-states> (дата звернення: 10.03.2026).

Основним завданням конференції є розгляд і вирішення проблем, пов'язаних з діяльністю повітряного транспорту.

Членами конференції є держави – учасники Страсбурзької конференції 1954 р. Відповідно до ст. 2 Статуту, вступ інших європейських держав відбувається із загальної згоди всіх її членів.

EUROCONTROL (Європейська організація з безпеки аеронавігації) – це загальноєвропейська цивільно-військова організація, що займається підтримкою європейської авіації. Вона була створена у 1963 р. на підставі Конвенції про співпрацю у сфері аеронавігації, підписаної Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, Люксембургом, Францією та ФРН. Метою створення було вдосконалення управління повітряним рухом над територією Західної Європи. Сучасна місія полягає у вдосконаленні стандартів цивільної та військової авіації в усій пан'європейській мережі. На сьогодні до складу організації входить 42 держави. Україна долучилась до організації у 2004 р. [218]

Основні цілі Євроконтролю включають:

- визначення загальної політики щодо структури повітряного простору та засобів аеронавігації;
- уніфікація правил польотів та діяльності наземних аеронавігаційних служб;
- забезпечення безпечного й ефективного функціонування повітряного руху в регіоні.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між державною територією та державним повітряним простором?
2. Які повноваження має командир повітряного судна згідно з Токійською конвенцією 1963 р.?
3. Яка сутність п'ятої «свободи повітря» та її значення для авіакомпаній?
4. Які зміни до відповідальності перевізника внесла Монреальська конвенція 1999 р. порівняно з Варшавською 1929 р.?
5. Як реалізується принцип *aut dedere aut judicare* у справах про повітряне піратство?

²¹⁸ EUROCONTROL URL: <https://www.eurocontrol.int/about-us> (дата звернення: 10.03.2026).

РОЗДІЛ 23

МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО

1. Поняття міжнародного космічного права

Міжнародне космічне право – це комплекс принципів і норм міжнародного права, за допомогою яких забезпечується регулювання відносин між його суб'єктами з різноманітних питань, пов'язаних із здійсненням діяльності щодо космічного простору, Місяця та інших небесних тіл.

На сайті ООН **космічне право** запропоновано розуміти як сукупність правових норм, що регулюють діяльність, пов'язану з космосом. Космічне право, подібно до загального міжнародного права, складається з різноманітних міжнародних угод, договорів, конвенцій та резолюцій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН), а також правил і положень міжнародних організацій. Предмет правового регулювання космічного права складають різноманітні питання, зокрема: збереження космічного та земного середовища; відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами; врегулювання спорів; порятунок космонавтів; обмін інформацією про потенційні небезпеки у космічному просторі; використання космічних технологій; та міжнародне співробітництво ^[219].

ООН займається космічною діяльністю від самого початку космічної ери – запуску СРСР 4 жовтня 1957 р. першого у світі штучного супутника Землі ^[220], с. 543]. Майже одразу після цієї події ГА ООН у п. f) Резолюції № 1148 (XII) «Регулювання, обмеження та збалансоване скорочення всіх збройних сил і всіх озброєнь; укладення міжнародної конвенції (договору) про скорочення озброєнь та заборону атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення» від 14 листопада 1957 р. зазначила про необхідність забезпечення того, щоб запуск предметів у космічний простір проводився виключно для мирних та наукових цілей ^[221].

В подальшому ідея використання космічного простору виключно в мирних і наукових цілях отримала закріплення в окремій Резолюції ГА ООН № 1348 (XIII) «Питання мирного використання космічного простору» від 13 грудня 1958 р. Крім цього, відповідно до положень цієї Резолюції також засновувався Спеціальний комітет із використання космічного простору у мирних цілях ^[222].

²¹⁹ Space Law. United Nations. Office for Outer Space Affairs. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

²²⁰ Shaw M. N. International Law. 6nd ed. Cambridge University Press, 2008. clxvi, 1542 p.

²²¹ Regulation, limitation and balanced reduction of all armed forces and all armaments; conclusion of an international convention (treaty) on the reduction of armaments and the prohibition of atomic, hydrogen and other weapons of mass destruction. Resolution. № 1148. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/207243?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

²²² Question of the peaceful use of outer space. Resolution. № 1348. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/206866?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

У 1959 р. Комітет із використання космічного простору в мирних цілях (COPUOS) було створено як постійний орган із метою управління дослідженнями та використанням космосу на благо всього людства: заради миру, безпеки та розвитку. COPUOS було доручено: розглядати питання міжнародного співробітництва з питань мирного використання космічного простору; вивчати діяльність, пов'язану з космосом, яку могла б здійснювати ООН; заохочувати програми космічних досліджень та вивчати правові проблеми, що виникають у зв'язку з дослідженням космічного простору [223].

Відтоді COPUOS служить координаційним центром міжнародного співробітництва з питань мирного дослідження та використання космічного простору. В рамках цієї діяльності COPUOS підтримує відносини з урядовими та неурядовими організаціями, що займаються космічною діяльністю, забезпечує обмін інформацією, що стосується космічної діяльності, та допомагає у вивченні заходів щодо сприяння міжнародному співробітництву в цій діяльності.

У 1961 р. для забезпечення діяльності COPUOS було створено два допоміжні підкомітети: Науково-технічний підкомітет та Юридичний підкомітет. Вперше ці підкомітети зібралися у 1962 р. в Женеві. Відтоді вони збираються на регулярній основі щороку.

Членами COPUOS є держави. Їхня кількість із 1959 р. постійно зростає, що робить COPUOS одним з найбільших комітетів в ООН. Окрім держав, низка міжнародних міжурядових організацій та міжнародних неурядових організацій, мають статус спостерігача в COPUOS та його підкомітетах [224].

COPUOS звітує перед Четвертим комітетом ГА ООН, який щорічно приймає резолюцію про міжнародне співробітництво у сфері мирного використання космічного простору [225].

Вагомий внесок у розвиток міжнародного космічного права COPUOS зробив шляхом розробки та укладення п'яти міжнародних договорів і п'яти документів, що містять принципи діяльності, пов'язаної з космосом. Саме із закріпленими у цих документах принципами, нормами і стандартами міжнародного права найчастіше і асоціюється термін «космічне право» [226].

Договорами, які зазвичай називають «п'ятьма договорами ООН з космічного простору», є: Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та

²²³ Committee on the Peaceful Uses of Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

²²⁴ COPUOS History. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/history.html> (дата звернення: 10.03.2026).

²²⁵ Committee on the Peaceful Uses of Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

²²⁶ Space Law. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

інші небесні тіла 1967 р. (Договір про космос); Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір 1968 р. (Угода про порятунок); Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р. (Конвенція про відповідальність); Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір 1975 р. (Конвенція про реєстрацію); Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. (Угода про Місяць) [²²⁷, с. 36].

Станом на 1 січня 2025 р. договірними сторонами Договору про космос є 116 держав, Угоди про порятунок – 100 держав, Конвенції про відповідальність – 100 держав, Конвенції про реєстрацію – 76 державі, а Угоди про Місяць – 17 держав [²²⁸].

Положення цих міжнародних договорів стосуються таких питань, як заборона захоплення космічного простору жодною країною, контроль над озброєнням, свобода досліджень, відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, безпека та рятування космічних апаратів і космонавтів, запобігання шкідливому втручання у космічну діяльність та навколишнє середовище, повідомлення та реєстрація космічної діяльності, наукові дослідження та використання природних ресурсів у космічному просторі, а також врегулювання спорів. У кожному з цих договорів наголошується на тому, що космічний простір, діяльність, що здійснюється в ньому, та будь-які вигоди, які можуть бути отримані з космічного простору, повинні бути спрямовані на підвищення добробуту всіх країн і людства, з акцентом на сприянні міжнародному співробітництву.

Щодо п'яти документів, що містять принципи діяльності, пов'язаної з космосом, то ними є затверджені у формі резолюцій ГА ООН: Декларація правових принципів, що регулюють діяльність держав з дослідження та використання космічного простору 1963 р. (Резолюція 1962 (XVIII) від 13 грудня 1963 р.); Принципи, що регулюють використання державами штучних супутників Землі для міжнародного прямого телевізійного мовлення 1982 р. (Резолюція 37/92 від 10 грудня 1982 р.); Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космосу 1986 р. (Резолюція 41/65 від 3 грудня 1986 р.); Принципи, що стосуються використання ядерних джерел енергії в космічному просторі 1992 р. (Резолюція 47/68 від 14 грудня 1992 р.); Декларація про міжнародне співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору на благо та в інтересах усіх держав, з урахуванням, зокрема, потреб країн, що розвиваються 1996 р. (Резолюція 51/122 від 13 грудня 1996 р.) [²²⁹].

²²⁷ Lyall F., Larsen P. B. *Space Law: A Treatise*. 3 ed. Routledge, 2025. 532 p.

²²⁸ Status of International Agreements relating to Activities in Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/status/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

²²⁹ Space Law Treaties and Principles. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties.html> (дата звернення: 10.03.2026).

Ознайомитися з текстами наведених вище, а також інших, прийнятих ООН документів в галузі міжнародного космічного права, можна як у спеціально підготовлених із цією метою публікаціях ООН [230], так і безпосередньо на її офіційному сайті [231].

З огляду на це дослідники міжнародного космічного права часто зазначають, що джерельну базу міжнародного космічного права складають не лише наведені вище договори та резолюції. Так, Т. Л. Сироїд вважає, що відправною точкою для розвитку міжнародного космічного права слід вважати Резолюцію ГА ООН 1721 А і В (XVI) від 20 грудня 1961 р. [232] У її тексті було сформульовано два важливих принципи: 1) міжнародне право, включаючи Статут ООН, застосовується до космічного простору і небесних тіл; 2) космічний простір і небесні тіла доступні для дослідження та використання всіма державами відповідно до міжнародного права і не підлягають національному привласненню [233, с. 514–515].

Б. Ченг із цього приводу стверджує, що «першим розділом у книзі космічного права» часто називають Резолюцію ГА ООН 1721А (XVI) від 20 грудня 1961 р. та Резолюцію ГА ООН 1962 (XVIII) від 13 грудня 1963 р. [234].

При цьому важливо акцентувати увагу на тому, що згадуючи про окремі принципи міжнародного космічного права, поява яких у міжнародному праві відбулася на основі резолюцій ГА ООН, дослідники часто формою їхнього закріплення в сучасному міжнародному космічному праві називають міжнародне звичаєве право. Т. Л. Сироїд, наприклад, такими принципами вважає принципи дослідження й використання космічного простору, а також заборони національного привласнення цього простору. При цьому вчена також наголошує на тому, що в наш час велике значення має процес становлення звичаєвої норми, що визначає межу між повітряним і космічним простором на рівні нижчих перигеїв польоту супутників у надземному просторі, а також звичаєвої норми щодо законності дистанційного зондування території іноземної держави [235, с. 521].

Зазначимо, що виникнення міжнародного звичаю в міжнародному космічному праві є можливим не лише тоді, коли поява певних принципів або норм міжнародного космічного права у формі резолюцій і їхнє безпосереднє використання на практиці передували їхньому закріпленню у формі міжнародних договорів. Можливою така ситуація може бути також і тоді, коли прийняття таких принципів і норм від самого початку відбулося у

²³⁰ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²³¹ Documents and resolutions database. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/documents-and-resolutions/search.jsp?&view=resolutions>

²³² Resolution Adopted by the General Assembly 1721 (XVI). International co-operation in the peaceful uses of outer space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://surl.it/lqgxvq> (дата звернення: 10.03.2026).

²³³ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²³⁴ Cheng, Bin, United Nations Resolutions on Outer Space: 'Instant' International Customary Law? *Studies in International Space Law* (Oxford, 1997; online edn, Oxford Law Pro, 22 Mar. 2012). URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198257301.003.0007>

²³⁵ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

формі міжнародного договору. Щодо цього, наприклад, у ст. 38 «Норми, які містить договір і які стають обов'язковими для третіх держав у результаті виникнення міжнародного звичаю» Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., зазначено таке: «Статті 34–37 ніяким чином не перешкоджають якій-небудь нормі, яку містить договір, стати обов'язковою для третьої держави як звичаєва норма міжнародного права, що визначається як така» [236].

З урахуванням того, що міжнародне космічне право є галуззю міжнародного права, йому властиві також й інші форми зовнішнього вираження принципів, норм і стандартів останнього. Остаточне рішення щодо обрання зручної форми зовнішнього вираження принципів, норм і стандартів міжнародного космічного права приймають його суб'єкти.

Теоретично суб'єктами міжнародного космічного права можуть бути будь-які суб'єкти міжнародного права, які є учасниками міжнародно-правових відносин, що виникають з приводу різноманітних питань, пов'язаних із здійсненням діяльності щодо космічного простору, Місяця та інших небесних тіл.

Однак на практиці вчені дотепер не дійшли згоди щодо можливості визнання повноправними суб'єктами міжнародного космічного права поряд із державами та міжнародними міжурядовими організаціями й інших учасників міжнародних відносин, що складають предмет правового регулювання цієї галузі міжнародного права. Зокрема, це стосується міжнародної космічної правосуб'єктності неурядових організацій, окремих індивідів (фізичних осіб) та людства у цілому [237, с. 524].

Тому, враховуючи факт того, що у міжнародно-правовому дискурсі участь держав і міжнародних міжурядових організацій у здійсненні космічної діяльності не викликає заперечень, у навчальній і науковій літературі з міжнародного космічного права, саме про держави та міжнародні міжурядові організації зазвичай і йде мова як про його суб'єктів.

Важливо зазначити, що дослідники визнають вагому роль держав у розвитку міжнародного космічного права та здійсненні діяльності щодо космічного простору, Місяця та інших небесних тіл. Однак здебільшого основну увагу зосереджують саме на результатах діяльності у цій галузі ООН та інших міжнародних міжурядових організацій. Прикладами таких організацій є: Міжнародна організація супутникового зв'язку (INTELSAT); Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (INMARSAT); Міжнародний союз електрозв'язку (ITU); Європейське космічне агентство (ESA) [238, с. 342–343]; Європейська організація супутникового зв'язку (EUTELSAT); Арабська організація супутникового зв'язку (ARABSAT) [239, с. 471–472] тощо.

²³⁶ Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

²³⁷ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²³⁸ Aust A. *Handbook of International Law*. 2nd ed. 2010. Lxiii, 527 p.

²³⁹ Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

2. Міжнародно-правовий режим космічного простору і небесних тіл

У міжнародному космічному праві приділяється значної уваги регулюванню відносин з приводу різноманітних питань, пов'язаних із здійсненням діяльності щодо космічного простору, Місяця та інших небесних тіл.

При цьому загальновизнаного визначення космічного простору (космосу) та небесних тіл дотепер не існує. Так, що стосується космічного простору, то основною причиною такої невизначеності є відсутність у праві чіткого розрізнення між космосом і повітряним простором, який визнається територією держави. У міжнародно-правовій практиці низки держав і в доктрині космос нерідко визначають як простір, що знаходиться за межами повітряної сфери Землі, режим якого визначає міжнародне право [²⁴⁰, с. 138].

Тому через відсутність офіційно закріпленого в міжнародному космічному праві показника висоти, на якій закінчується земна атмосфера та починається космос, часто з цією метою використовують умовну лінію над поверхнею планети, яку називають «Лінія Кармана». Виникнення цієї лінії пов'язують із дослідженнями у 50-х рр. XX ст. Теодором фон Карманом межі між земною атмосферою та космічним простором, яка за приблизними розрахунками вченого розташована на відстані 84 км (52 милі) над рівнем моря.

Водночас згодом точна висота лінії Кармана неодноразово ставилася під сумнів. З огляду на це в практиці різних держав і в доктрині використовують й інші показники фактичного кордону між атмосферою Землі та космічним простором. Так, для NASA така межа проходить на висоті 80 км (50 миль) над рівнем моря, а Міжнародна авіаційна федерація (FAI) реєструє політ як космічний починаючи від висоти в 100 км (62 милі) тощо.

Зазначимо, що показники висоти в міжнародному космічному праві також можна використовувати і для класифікації космічного простору на ближній космос (висоти від 150 до 1000 км) і далекий (глибокий) космос (висоти понад 1000 км) [²⁴¹, с. 260].

Важливою частиною далекого космосу є геостаціонарна орбіта, яка розташована на висоті приблизно 35 900 км (22 300 миль) над екватором. Розміщенні в межах цієї орбіти супутники обертаються з тією ж швидкістю, що й Земля, що дозволяє їм залишатися над однією й тією ж точкою над поверхнею Землі. Це єдина орбіта, здатна забезпечувати безперервний контакт із наземними станціями більшості населених пунктів через один супутник [²⁴², с. 341]. Тому доступ до її використання, зокрема з урахуванням обмеженої можливості розташування в її межах певної кількості супутників,

²⁴⁰ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

²⁴¹ Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

²⁴² Aust A. Handbook of International Law. 2nd ed. Cambridge University Press, 2010. Lxiii, 527 p.

викликає значний інтерес з боку суб'єктів міжнародного космічного права. Так, у 1976 р. Бразилія, Колумбія, Конго, Еквадор, Індонезія, Кенія, Уганда та Заїр підписали Боготську декларацію, в якій заявили, що сектори геостационарної орбіти, що знаходяться на одній площині з екватором, є частиною території, над якою екваторіальні держави здійснюють свій суверенітет. Інші держави виступили проти цієї заяви [243, с. 552].

Невід'ємною складовою частиною космічного простору є численні небесні тіла, що мають природне походження. До таких небесних тіл крім Місяця та найближчих до Землі планет у Сонячній системі також належать кілька тисяч астероїдів, комет і безліч дрібних метеоритних тіл. Як і у випадку з космічним простором (космосом) у міжнародному космічному праві відсутнє офіційно закріплене визначення або тлумачення поняття «небесне тіло» [244, с. 525].

Небесні тіла природного походження слід відрізняти від штучно створених космічних об'єктів, що виходять самостійно або які виводять на орбіту навколо Землі або далі в космічний простір, призначених для діяльності в космічному просторі та на небесних тілах. До космічних об'єктів відносять штучні супутники, космічні апарати та їх носії, що пілотуються [245, с. 141].

У ст. 1 Конвенції про реєстрацію 1975 р., термін «космічний об'єкт» тлумачиться як такий, що охоплює складові частини космічного об'єкта, а також його ракету-носія та її частини [246, с. 25].

Дія міжнародного космічного права поширюється на діяльність його суб'єктів щодо космічних об'єктів з моменту їх запуску або з моменту їх створення в космосі або на небесному тілі. З цього моменту виникають пов'язані з ними міжнародні правовідносини, які продовжуються до їхнього приземлення на території держави запуску або згорання при входженні до атмосфери Землі [247, с. 260].

Під час реалізації міжнародного проєкту за участю декількох держав або за участю міжнародної організації міжнародним договором можуть бути врегульовані й інші процеси, наприклад пов'язані зі створенням об'єкта або підготовкою його до запуску. В інших випадках усі питання, пов'язані з космічним об'єктом, перебувають у компетенції держави. Держави самі встановлюють правовий режим своїх космічних об'єктів у період їх перебування в космосі, включно з можливістю їх відвідання будь-ким [248, с. 141].

²⁴³ Shaw M. N. International Law. 6nd ed. Cambridge University Press, 2008. clxvi, 1542 p.

²⁴⁴ Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підруч. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

²⁴⁵ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

²⁴⁶ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²⁴⁷ Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

²⁴⁸ Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

Відповідно до п. 1 ст. II Конвенції про реєстрацію 1975 р., усі космічні об'єкти, що запускаються до навколоземної орбіти чи за її межі, мають бути зареєстровані державою, що здійснює такі запуски у реєстрі, який вона веде. Крім цього така держава повинна повідомити Генерального секретаря ООН про створення такого реєстру [²⁴⁹, с. 25].

Основним міжнародно-правовим актом, у тексті якого закріплено засади (принципи) міжнародно-правового режиму дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла є Договір про космос 1967 р. Відповідно до його положень, всі дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла є надбанням всього людства та мають здійснюватися на благо всіх країн, незалежно від ступеня їх економічного або наукового розвитку та в інтересах підтримання міжнародного миру та безпеки і розвитку міжнародного співробітництва та взаєморозуміння.

Космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, відкрито для дослідження і використання всіма державами без будь-якої дискримінації на основі рівності та згідно з міжнародним правом, при вільному доступі у всі райони небесних тіл. Космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, вільний для наукових досліджень, і держави сприяють та заохочують міжнародне співробітництво в таких дослідженнях.

Космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, не підлягає національному привласненню ані шляхом проголошення на них суверенітету, ані шляхом використання або окупації, ані будь-якими іншими засобами.

В космічному просторі та на небесних тілах забороняється розміщувати будь-які об'єкти з ядерною зброєю або з будь-якими іншими видами зброї масового знищення. Місяць та інші небесні тіла мають використовуватися всіма державами-учасниками Договору виключно в мирних цілях. Забороняється створення на небесних тілах військових баз, споруд і укріплень, випробування будь-яких типів зброї і проведення військових маневрів. Однак використання військового персоналу для наукових досліджень або якихось інших мирних цілей не забороняється. Не забороняється також використання будь-якого обладнання або засобів, необхідних для мирного дослідження Місяця та інших небесних тіл.

Усі держави – учасниці Договору про космос 1967 р. мають розглядати космонавтів як посланців від усього людства в космосі та надавати їм всю необхідну допомогу в випадках аварії, лиха або вимушеної посадки на території іншої держави – учасниці цього Договору або у відкритому морі. Космонавти, які здійснюють таку вимушену посадку, мають бути в безпеці і негайно повернуті державі, до реєстру якої

²⁴⁹ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

занесено їх космічний корабель. При провадженні діяльності в космічному просторі, у тому числі і на небесних тілах, космонавти однієї держави – учасниці Договору мають надавати можливу допомогу космонавтам інших держав – учасниць Договору [²⁵⁰, с. 4–5].

22 квітня 1968 р. положення Договору про космос щодо обов'язку надавати всебічну допомогу космонавтам у разі аварії, лиха або вимушеної посадки та негайно повертати космонавтів і запуснені в космічний простір об'єкти, було розвинуто та конкретизовано в Угоді про порятунок [²⁵¹].

Щодо Договору про космос 1967 р., то його держави – учасниці також повинні негайно інформувати інші держави – учасниці Договору або Генерального секретаря ООН про встановлені ними явища в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, які могли б становити небезпеку для життя або здоров'я космонавтів.

Держава – учасниця Договору, до реєстру якої занесено об'єкт, запуснений у космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час їх знаходження в космічному просторі, у тому числі і на небесному тілі. Права власності на космічні об'єкти, запуснені в космічний простір, включаючи об'єкти, доставлені або споруджені на небесному тілі, і на їх складові частини залишаються непорушеними під час їх знаходження в космічному просторі або на небесному тілі, або після повернення на Землю. Такі об'єкти або їх складові частини, виявлені за межами території держави – учасниці Договору, до реєстру якої їх занесено, має бути повернено цій державі – учасниці Договору. При цьому така держава повинна на вимогу надати до повернення ідентифікаційні дані таких об'єктів.

Вивчення і дослідження космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, мають здійснюватися таким чином, щоб уникати їх шкідливого забруднення, а також несприятливих змін земного середовища внаслідок доставки позаземної речовини. Якщо будь-яка держава – учасниця Договору має підстави вважати, що діяльність або експеримент, заплановані цією державою – учасницею Договору або громадянами цієї держави – учасниці Договору в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, створять потенційно шкідливі перешкоди для діяльності інших держав – учасниць Договору у справі мирного дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, то вона повинна провести відповідні міжнародні консультації, перш ніж приступити до такої діяльності або експерименту. Держава – учасниця Договору, що має підстави вважати, що діяльність або експеримент, заплановані іншою

²⁵⁰ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²⁵¹ Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and the Return of Objects Launched into Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introrescueagreement.html> (дата звернення: 10.03.2026).

державою – учасницею Договору в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, створять потенційно шкідливі перешкоди діяльності у справі мирного дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, може запитати проведення консультації щодо такої діяльності або експерименту.

Для сприяння міжнародному співробітництву в дослідженні та використанні космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, згідно з цілями цього Договору його держави – учасниці розглядатимуть на рівних підставах прохання інших держав – учасниць Договору про надання їм можливості для спостереження за польотом космічних об'єктів, що запускаються цими державами. Характер і умови надання згаданої вище можливості визначаються за погодженням між заінтересованими державами. Крім цього, для сприяння міжнародному співробітництву в мирному дослідженні та використанні космічного простору держави – учасниці Договору, здійснюючи діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, погоджуються в максимально можливій і практично здійсненній мірі інформувати Генерального секретаря ООН, а також громадськість і міжнародну наукову спільноту про характер, хід, місця і результати такої діяльності. Після одержання вказаної вище інформації Генеральний секретар ООН має бути готовий до її негайного і ефективного розповсюдження.

Усі станції, споруди, обладнання та космічні апарати на Місяці та інших небесних тілах мають бути відкриті для представників інших держав – учасниць цього Договору на засадах взаємності. Такі представники повинні заздалегідь, у розумні строки, повідомляти про запланований візит, щоб можна було провести відповідні консультації та вжити максимальних запобіжних заходів для забезпечення безпеки та уникнення перешкод у нормальній роботі об'єкта, який планується відвідати тощо [252, с. 6–7].

Згодом міжнародно-правовий режим Місяця та інших небесних тіл було конкретизовано у положеннях Угоди про Місяць 1979 р. [253].

3. Відповідальність у міжнародному космічному праві

Правові підстави притягнення до відповідальності суб'єктів міжнародного космічного права за діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, привертають увагу як учених, так і практичних працівників. Для більш детальної їхньої характеристики слід звернутися до положень Договору про космос 1967 р. та Конвенції про відповідальність 1972 р.

²⁵² International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²⁵³ Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies. United Nations. Office for Outer Space Affairs. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/intromoon-agreement.html> (дата звернення: 10.03.2026).

У Договорі про космос 1967 р. питанням відповідальності за діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, приділяється увага у ст. VI та ст. VII. Відповідно до текстів цих статей, суб'єктами міжнародної відповідальності можуть бути держави – учасниці цього Договору та міжнародні організації. Так, держави – учасниці Договору про космос 1967 р. несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, провадиться вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами, і за забезпечення того, щоб національна діяльність провадилася згідно з положеннями, що містяться в цьому Договорі. При цьому, діяльність неурядових юридичних осіб у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, має провадитися з дозволу і під постійним спостереженням відповідної держави – учасниці Договору. Важливо зазначити, що нести міжнародну відповідальність може кожна держава – учасниця Договору, яка здійснює або організовує запуск об'єкта в космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, а також кожна держава – учасниця Договору, з території або установок якої здійснюється запуск такого об'єкта. Обов'язковою умовою для притягнення держав до міжнародної відповідальності є шкода, завдана такими об'єктами або їх складовими частинами на Землі, у повітряному або в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, іншій державі – учасниці Договору, її фізичним або юридичним особам. У випадку діяльності в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, міжнародної організації, відповідальність за виконання цього Договору несуть, разом з міжнародною організацією, також і держави, що беруть у ній участь [²⁵⁴, с. 5–6].

Згодом питання відповідальності суб'єктів міжнародного космічного права отримали більш деталізоване закріплення в тексті Конвенції про відповідальність 1972 р. Зокрема, для цілей цієї Конвенції, у п. а) її ст. I було зазначено, що термін «шкода» означає позбавлення життя, тілесне пошкодження або інше пошкодження здоров'я; або знищення чи пошкодження майна держав, або фізичних, або юридичних осіб, або майна міжнародних міжурядових організацій [²⁵⁵, с. 14].

Як і в наведених вище положеннях Договору про космос 1967 р., в Конвенції про відповідальність 1972 р. держави, що беруть участь у діяльності, пов'язаній із космосом, також класифіковано на два види, а саме на: держави, які здійснюють або організовують запуск космічного об'єкта; держави, з території або установок яких здійснюється запуск космічного об'єкта.

Держава, яка запускає космічний об'єкт несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті.

²⁵⁴ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²⁵⁵ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

Водночас важливо зазначити, що якщо в будь-якому місці, окрім поверхні Землі, космічному об'єкту однієї держави, яка запускає космічний об'єкт або особам або майну на борту такого космічного об'єкта завдано шкоди космічним об'єктом іншої держави, яка запускає космічний об'єкт то остання несе відповідальність тільки у випадку, коли шкоди завдано з її вини або з вини осіб, за яких вона відповідає.

Ще одним важливим моментом Конвенції про відповідальність 1972 р. є те, що міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами держави можуть нести як індивідуально, так і солідарно. Щодо цього у її ст. IV зазначено, що якщо в будь-якому місці, окрім поверхні Землі, космічному об'єкту однієї держави, яка запускає космічний об'єкт або особам чи майну на борту такого об'єкта завдано шкоди космічним об'єктом іншої держави, яка запускає космічний об'єкт і тим самим завдається шкода третій державі або її фізичним або юридичним особам, то дві перші держави несуть солідарну відповідальність перед цією третьою державою. При цьому, якщо шкоди завдано третій державі на поверхні Землі або повітряному судну в польоті, то їх відповідальність перед третьою державою є абсолютною. Якщо ж шкоди завдано космічному об'єкту третьої держави або особам чи майну на борту такого космічного об'єкта в будь-якому місці, крім поверхні Землі, то їх відповідальність перед третьою державою визначається на основі вини будь-якої з перших двох держав або на основі вини осіб, за яких відповідає будь-яка з цих двох держав [²⁵⁶, с. 15–16].

У всіх наведених вище випадках солідарної відповідальності тягар компенсації за шкоду має розподілятися між двома першими державами співрозмірно ступеню їх вини. Якщо ступінь вини кожної з цих держав встановити неможливо, то тягар компенсації за шкоду має розподілятися між ними порівну. Такий розподіл не позбавляє третю державу права вимагати всієї компенсації за шкоду на основі Конвенції про відповідальність 1972 р. від будь-якої держави, яка запускає космічний об'єкт або від всіх держав, які запускали космічний об'єкт, що несуть солідарну відповідальність.

Коли дві держави або більше спільно здійснюють запуск космічного об'єкта, вони несуть солідарну відповідальність за будь-яку завдану шкоду. За умови, якщо одна із держав, які запускали космічний об'єкт, виплатила компенсацію за завдану шкоду, то така держава отримує право регресної вимоги до інших учасників спільного запуску. Учасники спільного запуску можуть укласти угоди про розподіл між собою фінансових зобов'язань, за якими вони несуть солідарну відповідальність. Такі угоди не позбавляють державу, якій завдано шкоди, права вимагати всієї компенсації за шкоду на основі Конвенції про відповідальність 1972 р. від будь-якої з держав, які запускали космічний об'єкт або від усіх

²⁵⁶ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

держав, які запускали космічний об'єкт, що несуть солідарну відповідальність. При цьому, доречно зазначити, що держави, з території або установок яких здійснюється запуск космічного об'єкта, також розглядаються як учасники спільного запуску.

Важливо зазначити, що незважаючи на абсолютний характер відповідальності, за певних умов держава, яка запускає космічний об'єкт може бути від неї звільнена. Для цього така держава має довести, що завдання шкоди відбулося повністю або частково в результаті грубої недбалості, або дії, чи бездіяльності, вчинених із наміром завдати шкоди, з боку держави-позивача або фізичних чи юридичних осіб, яких вона представляє. Водночас про жодне звільнення не може йти мови, якщо шкода виникла в результаті діяльності держави, яка запускає космічний об'єкт, що суперечить міжнародному праву, зокрема, Статуту ООН і Договору про космос.

Важливо також зазначити, що відповідно до ст. VII Конвенції про відповідальність 1972 р., її положення не застосовуються до випадків завдання шкоди космічним об'єктом держави, яка його запускає: а) громадянам держави, що здійснює запуск; б) іноземним громадянам у той час, коли вони беруть участь в операціях, пов'язаних з цим космічним об'єктом, з часу його запуску або на будь-якій наступній стадії аж до його спуску, або в той час, коли вони знаходяться на запрошення держави, що здійснює запуск у безпосередній близькості від району запланованого запуску або повернення об'єкта [²⁵⁷, с. 16].

Крім наведеного вище, значної уваги в Конвенції про відповідальність 1972 р. приділяється питанням подання претензій про відшкодування завданої шкоди (статті VIII – XI), виплати компенсації за завдану шкоду (статті XII – XIII), а також питанням створення і діяльності Комісії з розгляду претензій, якщо задовільнити претензії шляхом дипломатичних переговорів не вдалося (статті XIV – XX). Проте, якщо шкода, завдана космічним об'єктом, становить у великих масштабах загрозу для життя людей або серйозно позначається на умовах життя населення або діяльності життєво важливих центрів, то держави-учасниці, і зокрема держава, яка запускала космічний об'єкт повинні обговорити можливість безвідкладного надання відповідної допомоги державі, якій завдано шкоди, якщо остання звертається з проханням про це.

Відповідно до ст. XXII Конвенції про відповідальність 1972 р., суб'єктами відповідальності визнаються також і міжнародні міжурядові організації. Водночас для цього такі організації мають здійснювати космічну діяльність, більшість їхніх держав-членів мають бути договірними сторонами цієї Конвенції та Договору про космос 1967 р., а також заявити про те, що вони приймають права і обов'язки передбачені цієї Конвенцією.

²⁵⁷ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

Держави – члени будь-якої міжнародної міжурядової організації – договірної сторони Конвенції про відповідальність 1972 р., вживають усіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб така організація зробила заяву, про яку йдеться вище.

Якщо буде встановлено, що міжнародна міжурядова організація відповідальна за шкоду згідно з положеннями цієї Конвенції, то така організація і ті з її держав-членів, які є договірними-сторонами цієї Конвенції, несуть солідарну відповідальність при дотриманні таких умов: а) будь-яка претензія щодо компенсації за таку шкоду подається насамперед цій організації; б) якщо організація протягом шести місяців не виплатила суми, узгодженої або встановленої як компенсація за таку шкоду, то тільки в цьому випадку держава-позивач може порушити питання про відповідальність держав-членів цієї організації, що є договірними-сторонами цієї Конвенції, за сплату цієї суми.

У тих випадках, коли шкоду завдано будь-якій міжнародній міжурядовій організації, яка зробила заяву про прийняття на себе прав і обов'язків, передбачених Конвенцією про відповідальність 1972 р., претензія щодо виплати компенсації за таку шкоду, подається державою – членом такої організації, що є договірною стороною цієї Конвенції [²⁵⁸, с. 17–20].

Станом на 1 січня 2025 р. декларації про прийняття прав та обов'язків, закріплених у Конвенції про відповідальність 1972 р., зробили такі міжнародні міжурядові організації: Європейська організація з експлуатації метеорологічних супутників (EUMETSAT); Європейське космічне агентство (ESA); Європейська організація супутникового зв'язку (Eutelsat); Міжнародна організація космічного зв'язку «Інтерсупутник» (Intersputnik) [²⁵⁹].

Питання для самоконтролю

1. Яка роль у розвитку міжнародного космічного права належить Комітету із використання космічного простору в мирних цілях?
2. Які п'ять міжнародних договорів становлять основний зміст міжнародного космічного права?
3. Що таке «Лінія Кармана»?
4. Що таке геостационарна орбіта?
5. Які держави та у зв'язку із чим підписали у 1976 р. Боготську декларацію?

²⁵⁸ International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.

²⁵⁹ Status of International Agreements relating to Activities in Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/status/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

РОЗДІЛ 24

МІЖНАРОДНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

1. Загальні засади та особливості міжнародно-правового регулювання інформаційних правовідносин

Глобальна діджиталізація та цифровізація актуалізували роль інформації в житті кожної людини, суспільства та держави. За таких умов спостерігається розширення змісту права на інформацію, яке стає основоположним правом людини і громадянина. Паралельно виникає необхідність міжнародно-правового регулювання сфери інформаційної діяльності з метою забезпечення глобальної інформаційної безпеки, а також створення умов для розвитку ринку інформаційної продукції. Вирішення означених завдань відбувається за допомогою норм *міжнародного інформаційного права*, яке представляє собою сукупність міжнародно-правових норм, які регламентують різні аспекти транснаціональної інформаційної діяльності суб'єктів. Йдеться про абсолютно різні сфери, зокрема: обмін інформацією на міжнародному рівні; забезпечення кібербезпеки; захист персональних даних в автоматизованих системах; охорона авторського права та права інтелектуальної власності; забезпечення гарантій журналістської діяльності тощо.

Отже, *предмет міжнародного інформаційного права* становлять правовідносини у сфері інформаційної діяльності, які формуються між міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, а також між окремими державами світу, зокрема на рівні суб'єктів господарювання та владних інституцій. Необхідно зазначити, що ці відносини є доволі специфічними, що обумовлене унікальністю самої інформації, яка стає об'єктом відповідних правовідносин. *Інформація*, відповідно до норм Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII, представляє собою будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді ^[260]. По суті інформація є відбитком об'єктивної реальності та невід'ємним атрибутом будь-якої матерії. Це уявлення є однією з вихідних ідей міжнародного інформаційного права.

У теорії інформаційної діяльності інформація виконує наступні *функції*: 1) відображає окремі події та явища, що відбуваються у світі; 2) відображає факти, що мають значення як на національному, так і на міжнародному рівнях; 3) забезпечує задоволення інформаційних потреб людини, суспільства та держави. При цьому слід відзначити, що розвиток міжнародної інформаційної діяльності залежить від наступних *чинників*: 1) рівень науково-технічного прогресу (визначає рівень розвитку інформаційних технологій); 2) рівень розвитку засобів передачі інформації

²⁶⁰ Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. *Голос України*. 1992.

(визначає актуальність відомостей, що передаються); 3) рівень розвитку міжнародного співробітництва в інформаційній сфері (зумовлює динаміку взаємодії суб'єктів міжнародного інформаційного права); 4) стан розвитку національного інформаційного законодавства (визначає перспективи інтеграції окремих держав в світовий інформаційний простір); 5) рівень імплементації міжнародних стандартів здійснення інформаційної діяльності (відображає динаміку уніфікації норм національного законодавства з міжнародно-правовими актами).

В основі міжнародного інформаційного права є ідея, що інформаційні права і свободи становлять основу міжнародного інформаційного правопорядку. Отже, **право на інформацію** в міжнародному інформаційному праві розглядається як елемент основоположних прав людини, який є підґрунтям реалізації усіх інших конституційних прав і свобод. З огляду на це, в міжнародному інформаційному праві вельми важливим є право на доступ до інформації, яке позиціонується як окрема правомочність. **Право на доступ до інформації** включає: 1) загальне право громадськості мати доступ до інформації, яка становить суспільний інтерес з різних джерел; 2) права засобів масової інформації на доступ до інформації; 3) права окремих осіб запитувати та отримувати інформацію, яка представляє суспільний інтерес [²⁶¹, с. 75]. Таким чином задоволення інформаційних потреб відбувається в процесі інформаційної діяльності через реалізацію права на інформацію. Останнє, в свою чергу, реалізується на основі регламентованих правових режимів доступу до інформації, які формуються в залежності від специфіки відомостей, які є об'єктом інформаційних правовідносин.

Структура міжнародного інформаційного права представляє собою внутрішню будову цієї галузі правового регулювання, яка включає правові норми і інститути базових і суміжних галузей міжнародного права, об'єднані загальним предметом правового регулювання – міжнародно-правовими інформаційними відносинами. Міжнародне інформаційне право необхідно розглядати як комплексну галузь міжнародного права, норми якої створюються для регулювання міжнародно-правових відносин у інформаційній сфері. Ці відносини включають в себе **три основні групи відносин** між суб'єктами міжнародного права, що умовно розподіляються за специфічними предметами регулювання: 1) відносини стосовно встановлення на міжнародно-правовому рівні рамок для національних правових режимів провадження інформаційної діяльності суб'єктів державного права щодо створення, використання, поширення та будь-якого іншого оброблення інформації; 2) відносини на міждержавному рівні стосовно використання інфокомунікаційних ресурсів; 3) міжнародно-правові відносини з приводу виконання державами охоронних та забезпечувальних функцій в інформаційній сфері [²⁶², с. 48].

²⁶¹ Гуйван П. Д. Міжнародне право про доступ до інформації. *Право та державне управління*. 2019. № 2. С. 73–79.

²⁶² Пазюк А. Питання міжнародного інформаційного права: предмет, завдання та принципи. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 46–49.

Загальні засади міжнародного інформаційного права слід розглядати як вихідні ідеї міжнародно-правового регулювання сфери міжнародної інформаційної діяльності. Їх доцільно визначити через положення окремих міжнародно-правових актів, в яких регламентовані окремі аспекти реалізації права на інформацію:

– право на свободу пошуку, одержання і поширення інформації та ідей будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів (Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.) [²⁶³];

– право кожного одержувати і передавати інформацію без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів (Конвенція Ради Європи «Про захист прав людини та основоположних свобод» від 4 листопада 1950 р.) [²⁶⁴];

– право доступу до інформації, задля сприяння розумінню кожною людиною політичних, соціальних, економічних і культурних проблем (Декларація Комітету Міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» від 29 квітня 1982 р.) [²⁶⁵].

Окрім вищезазначених, до **принципів міжнародного інформаційного права** слід зарахувати: 1) безперешкодне поширення інформації через кордони; 2) контроль держав над інформаційним змістом та обмеження поширення забороненої в міжнародному праві інформації; 3) санкціонування державами інформаційної діяльності; 4) раціональне та рівноправне використання інформаційних ресурсів; 5) поступовий розвиток інформаційного суспільства; 6) міжнародна взаємодопомога у питаннях забезпечення глобальної інформаційної безпеки [²⁶⁶, с. 312]. Отже, принципи міжнародного інформаційного права ґрунтуються на рівному доступі суб'єктів інформаційної діяльності до інформації, а також на основоположному характері права на інформацію, яке в правовому статусі людини та громадянина має системоутворюючу роль.

Слід зазначити, що інформація має свої унікальні властивості. Тому до **особливостей** міжнародно-правового регулювання сфери інформаційної діяльності слід віднести: 1) швидка втрата актуальності інформації (зумовлює необхідність розробки ефективних засобів її передачі); 2) широкі можливості знеособлення інформації (актуалізують потребу її захисту у відповідних системах та мережах); 3) можливість використання інформації у якості «зброї» (за допомогою інформації здійснюються акти інформаційного тероризму та відбувається управління поведінкою людей).

²⁶³ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. *Голос України*. 2008. № 236.

²⁶⁴ Про захист прав людини та основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 року. *Голос України*. 2001. № 3.

²⁶⁵ Декларація Комітету Міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» від 29 квітня 1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885#Text (дата звернення: 12.09.2025).

²⁶⁶ Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 447 с.

Усі зазначені особливості зумовили структуру міжнародного інформаційного права, а також окреслили засоби впливу на окремі сфери міжнародної інформаційної діяльності.

Як окрема галузь правового регулювання міжнародне інформаційне право виконує такі **функції**: 1) координуючу (полягає у виробленні єдиних правил поведінки в інформаційній сфері на міждержавному рівні); 2) регуляторну (забезпечує впорядкування міжнародних інформаційних обмінів між невладними учасниками транснаціональних інформаційних відносин); 3) забезпечувальну (сприяє дотриманню загальновизнаних правил поведінки в інформаційній сфері); 4) охоронну (забезпечує підтримання міжнародного правопорядку в інформаційній сфері та покарання порушників) [267, с. 311]. Наведені функції зумовлені специфікою тих правовідносин, які охоплюються предметом міжнародного інформаційного права. Варто вказати, що міжнародне інформаційне право, як галузь міжнародно-правового регулювання, є достатньо динамічною, що зумовлено появою нових загроз і викликів, а також системного розширення змісту права на інформацію.

2. Міжнародно-правове забезпечення глобальної інформаційної безпеки

Останні десятиліття спостерігається тотальна інформатизація різних сфер суспільного життя. Цей процес є достатньо неоднозначним, адже з одного боку він робить життя людини більш зручним. Доступ до інформаційно-телекомунікаційних мереж, спрощені державні сервіси, можливість оперативно передавати інформацію за межі країни тощо. З іншого боку, швидкі темпи інформатизації використовуються окремими суб'єктами для досягнення власних, протиправних цілей. Інформаційний тероризм, кіберзлочинність, поширення забороненого контенту, втручання в роботу банківських систем – ось не повний перелік тих правопорушень, які сьогодні набули значних масштабів, і давно вийшли за межі державних кордонів. Як наслідок, держави змушені формувати національні стратегії інформаційної безпеки. Однак цього не достатньо, оскільки інформаційні системи та мережі є глобальними, і тому шкода від інформаційних правопорушень також є транскордонною. До того ж слід врахувати, що ці системи і мережі дають змогу вчиняти, наприклад, кіберзлочини в одній країні, перебуваючи на території іншої.

Ураховуючи ці обставини, в міжнародному інформаційному праві пріоритетним завданням є забезпечення **глобальної інформаційної безпеки**, яка представляє собою комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захисту інформації в системах і мережах, попередження випадків несанкціонованого доступу, а також створення умов реалізації

²⁶⁷ Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 447 с.

права на інформацію на міжнародному рівні. Інакше кажучи, міжнародно-правове забезпечення глобальної інформаційної безпеки спрямоване на попередження тих загроз та викликів у сфері міжнародної інформаційної діяльності, які виникають в сучасних умовах розвитку людства. Слід зазначити, що міжнародний рівень інформаційної безпеки пов'язаний з відповідним національним рівнем, тобто тими нормативно-правовими актами, які прийняті на рівні окремих держав світу.

Інформаційна загроза в міжнародному інформаційному праві розглядається як потенційно або реально негативні явища, тенденції і чинники інформаційного впливу на людину, суспільство і державу, що застосовуються в інформаційній сфері з метою унеможливлення чи ускладнення реалізації міжнародних інтересів і можуть прямо чи опосередковано завдати шкоди глобальному інформаційному простору [268]. Сучасні виклики глобальної інформаційної безпеки є наслідком стрімкого розвитку технологій і їхнього проникнення в усі сфери життя [269, с. 250]. Зазначимо, що стан безпеки в міжнародному інформаційному праві є достатньо умовним, адже загрози та виклики постійно з'являються та змушують міжнародну спільноту переглядати підходи до захисту інформації. Тобто, глобальна інформаційна безпека, як рівень захисту і гарантування права на інформацію, є дуже динамічною категорією та вимагає комплексної міжнародної співпраці.

Остання є невід'ємною формою забезпечення глобальної інформаційної безпеки, оскільки транскордонний характер інформаційно-комунікаційних мереж вимагає консолідації зусиль урядів країн світу та міжнародних урядових і неурядових організацій. Основними **формами співробітництва** в сфері забезпечення глобальної інформаційної безпеки є: 1) розробка нормативно-правових актів, положення яких регулюють інформаційні відносини між державами та їхню взаємодію в галузі інформаційної безпеки; 2) розбудова системи двосторонніх і багатосторонніх структур, діяльність яких спрямована на спільне вирішення проблем інформаційної безпеки; 3) участь у роботі керівних підрозділів цих структур, спільне проведення планових та оперативних заходів; 4) моделювання глобальних інформаційних загроз з метою вивчення їхніх ймовірних наслідків; 5) розробка глобальних систем кіберзахисту [270, с. 84]. Наведені форми співробітництва дають змогу комплексно впливати на потенційні та реальні загрози і виклики, мінімізуючи їхній негативний вплив на глобальну інформаційну безпеку.

²⁶⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 251.

²⁶⁹ Буряченко А. Сучасні виклики глобальної інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету*. 2024. № 55. С. 247–254.

²⁷⁰ Подоляка С. Міжнародні аспекти інформаційної безпеки в умовах глобалізації. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 82–86.

Забезпечення глобальної інформаційної безпеки в міжнародному інформаційному праві відбувається в рамках наступних **напрямів**: 1) регламентація питань захисту інформації; 2) забезпечення захисту інформаційної інфраструктури країн світу; 3) забезпечення захисту інформаційного ринку; 4) створення безпечних умов розвитку інформаційних процесів [²⁷¹, с. 85]. Тобто система глобальної інформаційної безпеки охоплює різні компоненти інформаційної діяльності, які потенційно можуть бути об'єктом впливу та яким може бути завдана шкода. Означені напрями відповідають окремим сферам міжнародно-правового регулювання, тобто вони регламентовані окремими міжнародно-правовими актами. Це документи, в яких деталізовані вищенаведені форми, з урахуванням наявних і потенційних інформаційних загроз. Основними міжнародно-правовими актами в сфері забезпечення глобальної інформаційної безпеки є:

– **Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р.** В документі зазначено, що зусилля міжнародного співтовариства мають бути скоординованими, аби забезпечити безпечний та вільний від злочинності кіберпростір. Держави мають гарантувати, що буде вжито ефективних заходів у боротьбі зі злочинністю у комп'ютерному середовищі [²⁷²];

– **Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій від 7 травня 1999 р.** Документ окреслює право на інформацію, окремо виділяючи аспект інформаційної безпеки, яка повинна забезпечуватися усіма доступними законними засобами, у тому числі і кримінальним переслідуванням винних в кіберзлочинах [²⁷³];

– **Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р.** Документ регламентує такі принципи протидії кіберзлочинності: міжнародна співпраця в сфері протидії кіберзлочинам; укладання угод з метою розслідування кіберзлочинів; кримінальне переслідування та екстрадиція винних в кіберзлочинах; збирання та обмін доказами у електронній формі, які стосуються кримінальних правопорушень [²⁷⁴].

Наведений перелік показує, що здебільшого система глобальної інформаційної безпеки покликати протидіяти злочинам у сфері комп'ютерної інформації, оскільки вони є найбільш поширеними та небезпечними з огляду на масштабність наслідків та ступінь негативного впливу на національні інформаційні системи. Актуальність таких видів

²⁷¹ Подоляка С. Міжнародні аспекти інформаційної безпеки в умовах глобалізації. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 82–86.

²⁷² Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00269> (дата звернення: 13.09.2025).

²⁷³ Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій від 07 травня 1999 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU99181> (дата звернення: 13.09.2025).

²⁷⁴ Про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23 листопада 2001 року. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 65. Ст. 2535.

правопорушень також зумовлена інформатизацією ключових сфер суспільного життя (банківські послуги, електронний документообіг, діджиталізація сфер державного управління тощо). До числа **кіберзлочинів** міжнародне інформаційне право зараховує: 1) правопорушення проти конфіденційності (незаконний доступ до інформації, незаконне перехоплення даних, втручання у дані або систему, зловживання пристроєм); 2) правопорушення пов'язані з комп'ютерами (підробка даних, шахрайські дії); 3) правопорушення пов'язані зі змістом інформації (дитяча порнографія, пропаганда війни, пропаганда тероризму, пропаганда геноциду, пропаганда расової або релігійної ненависті); 4) правопорушення пов'язані з порушенням авторського і суміжних прав (незаконне переміщення об'єкта права інтелектуальної власності, порушення умов використання об'єкта права інтелектуальної власності) [275].

Протидія вищенаведеним кіберзлочинам забезпечується через формування відповідної культури кібербезпеки. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2002 р. «Створення глобальної культури кібербезпеки» формалізовані наступні **елементи створення глобальної культури кібербезпеки**: обізнаність; відповідальність; реагування; етика; демократія; оцінка ризику; проектування та впровадження засобів забезпечення інформаційної безпеки; управління засобами забезпеченням інформаційної безпеки; перегляд доктрин інформаційної безпеки [276]. Слід зауважити, що забезпечення глобальної інформаційної безпеки відбувається з урахуванням **інформаційного суверенітету** окремих країн, яке представляє собою здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації, які виходять поза межі держави з метою додержання законів, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави [277, с. 181]. На сьогодні інформаційний суверенітет держави, як окрема міжнародно-правова категорія, набуває особливого значення, оскільки розвиток інформаційних технологій робить національні інформаційні системи більш вразливими до зовнішніх втручань та впливів.

Основним **викликом** для забезпечення глобальної інформаційної безпеки є транснаціональний характер інформаційних правопорушень, який значно підвищує їхню суспільну небезпеку та ускладнює розробку ефективних засобів міжнародно-правового регулювання. Також має місце розшарування країн світу за рівнем розвитку інформаційних технологій та законодавства про інформацію. Воно ускладнює налагодження ефективного міжнародного співробітництва у сфері протидії

²⁷⁵ Про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23 листопада 2001 року. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 65. Ст. 2535.

²⁷⁶ Створення глобальної культури кібербезпеки: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2002 року. URL: http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_57_239.pdf (дата звернення: 14.09.2025).

²⁷⁷ Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 447 с.

інформаційному тероризму, дезінформації та кіберзлочинам. Слід згадати і про розширення змісту права на інформацією, що впливає на структуру глобальної інформаційної безпеки та методологію її забезпечення. Зокрема, як самостійне сформувалося право на захист персональних даних, а також право на доступ до мережі Інтернет. Вони мають значну безпекову складову, що вимагає динамічних змін в системі міжнародно-правових джерел, на основі яких відбувається забезпечення глобальної інформаційної безпеки. На сьогодні світова спільнота активно працює у напрямі удосконалення означених міжнародно-правових актів.

3. Система міжнародно-правового захисту права на інформацію та інформаційну діяльність

Міжнародно-правовий захист права на інформацію представляє собою складну систему, в основі якої є поділ на окремі сфери інформаційної діяльності. Цей підхід є об'єктивною необхідністю, оскільки окремі види інформаційної діяльності кардинально відрізняються змістом діяльності, видами інформації, а також правовими режимами доступу до неї. Тобто, в основі існуючої міжнародної системи є регламентація порядку одержання, використання, поширення та зберігання інформації в процесі задоволення суб'єктами інформаційних потреб. Подібний підхід узгоджується з інформаційним законодавством країн світу, в якому також індивідуалізовані окремі сфери інформаційної діяльності.

У цьому контексті ***інформаційні потреби*** виступають у якості запитів суб'єктів інформаційної діяльності на інформацію, необхідну їм для розширення світогляду або здійснення інших видів діяльності. Інформаційні потреби це достатньо суб'єктивна категорія, яка залежить від конкретної особистості, тому засоби міжнародно-правового захисту права на інформацію мають ґрунтуватися на диспозитивності реалізації права на доступ до інформації. Отже, система міжнародно-правового захисту права на інформацію сконцентрована на окремих сферах інформаційної діяльності, які формуються в процесі задоволення суб'єктами власних інформаційних потреб шляхом реалізації права на інформацію. На сьогодні можна виділити наступні складові системи міжнародно-правового захисту права на інформацію:

1. Захист суб'єктів персональних даних. Ця сфера є дуже важливою, особливо в умовах діджиталізації та цифровізації, які вимагають активного використання персональної інформації у відповідних автоматизованих системах. Основним документом в цій сфері є Конвенція Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 р. Документ встановлює принципи та механізми захисту персональних даних, а також містить наступні гарантії для суб'єкта даних: 1) право на інформацію про мету та цілі обробки персональних даних про особу; 2) право на отримання даних про обробку

персональної інформації, яка безпосередньо стосується особи; 3) право на знеособлення та зміну переліку персональних даних у відповідних базах; 4) право на захист у разі незаконного поширення персональних даних суб'єкта, зокрема надання їх третім особам без дозволу [278]. Більшість норм вказаного документа спрямовані на забезпечення права на конфіденційність та приватність, яке регламентовано міжнародно-правовими актами у сфері прав людини. У якості прикладу також можна навести Директиву 97/66/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС від 15 грудня 1997 р. «Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі». В документі регламентовано обов'язок постачальників телекомунікаційних послуг вживати технічних та організаційних заходів для гарантування безпеки персональних даних, а у разі виникнення загрози – своєчасно повідомляти про неї суб'єкта персональних даних [279]. Отже, міжнародно-правовий захист суб'єктів персональних даних включає систему заходів, заборон та обов'язків, спрямованих на максимальний захист персональної інформації та обмеження неправовірного втручання у відповідні бази персональних даних.

2. Захист інтелектуальної власності. Актуальність цієї сфери міжнародно-правового захисту права на інформацію обумовлена необхідністю гарантувати авторське та суміжні права усім правовласникам. Також важливим завданням є попередження неправомірного використання та переміщення об'єктів права інтелектуальної власності через державні кордони. Тобто, значна увага приділяється саме транскордонним аспектам захисту права інтелектуальної власності. Одним з основних міжнародно-правових актів в цій сфері є Всесвітня конвенція ООН від 6 вересня 1952 р. «Про авторське право». Документ передбачає потребу вжити всіх заходів, необхідних для забезпечення достатньої і ефективної охорони прав авторів і всіх інших власників авторських прав на літературні, наукові і художні твори [280]. На виконання норм конвенції було створено Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 р. У договорі наголошується, що охорона авторських прав поширюється на форму вираження, а не на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції як такі. Тобто захисту підлягають: комп'ютерні програми, бази даних, літературні та художні твори,

²⁷⁸ Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28 січня 1981 року. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 58. Ст. 85.

²⁷⁹ Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі: Директива 97/66/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС від 15 грудня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_243#Text (дата звернення 15.09.2025).

²⁸⁰ Про авторське право : Всесвітня конвенція ООН від 06 вересня 1952 року. *Офіц. вісн. України*. 2006. № 46. Ст. 3104.

кінематографічні твори, фотографічні твори [281]. Отже, міжнародно-правовий захист інтелектуальної власності здійснюється через систему гарантій авторського та суміжних прав, які обов'язково мають бути імплементовані в національне законодавство країн.

3. Захист свободи слова. Ця сфера переважно пов'язана з інформаційною діяльністю медіа та окремих журналістів. Останні дуже часто переслідуються за свої журналістські розслідування або незаконно позбавляються свободи окупаційною адміністрацією в умовах збройних конфліктів. При цьому свобода слова має важливе значення для демократичного розвитку окремих держав світу. Саме тому на рівні міжнародно-правових актів передбачені особливі гарантії та механізми забезпечення свободи слова. Одним з ключових документів в цій сфері є Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (96) 4 «Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску» від 3 травня 1996 р. Рекомендації містять наступні принципи захисту журналістів: 1) запобігання порушення прав журналістів; 2) страхування ризиків з урахуванням умов роботи; 3) забезпечення права на інформування про пересування та місце перебування; 4) забезпечення усіма необхідними засобами зв'язку; 5) контроль обмежень журналістської діяльності; 6) надання захисту та допомоги; 7) забезпечення доступу до території держави; 8) застосування систем акредитації; 9) розслідування злочинів проти журналістів [282]. Елементом міжнародно-правового захисту свободи слова є міжнародне право спростування, гарантоване відповідною Конвенцією ООН від 16 грудня 1952 р. Документ передбачає право на спростування повідомлень інформаційних агенств, які є недостовірними та вимагають спростування [283]. У даному випадку право на спростування є своєрідною гарантією відповідальності учасників інформаційної діяльності.

4. Захист права на доступ до публічної інформації. У цій сфері за допомогою засобів міжнародно-правового захисту відбувається гарантування права людини на доступ до публічних відомостей, які необхідні їй для задоволення окремої групи інформаційних потреб, пов'язаних з публічно-правовою діяльністю. Захист права на доступ до публічної інформації в міжнародному інформаційному праві відбувається через регламентацію механізмів доступу до різних видів публічної інформації. Наприклад, норми Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. визначає обов'язки держави щодо: 1) інформування громадськості про заходи, які можуть

²⁸¹ Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text (дата звернення: 15.09.2025).

²⁸² Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску : Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 03 травня 1996 р. № R (96) 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_734#Text (дата звернення: 11.09.2025).

²⁸³ Про міжнародне право спростування : Конвенція ООН від 16 грудня 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text (дата звернення: 11.09.2025).

істотно впливати на довкілля; 2) системного публікування та оновлення екологічної інформації; 3) надання громадськості інформації про надзвичайні природні та техногенні катастрофи [284]. В умовах тотальної інформатизації державних сервісів, виникла необхідність на рівні Директиви Європейського Парламенту і Ради Європи 2018/1972 від 11 грудня 2018 р. запровадити кодекс електронних комунікацій. Документ деталізує особливості отримання публічної інформації через відповідні комунікаційні послуги, а також встановлює відповідні обов'язки для органів влади [285]. Отже, право на доступ до публічної інформації беззаперечно є окремою сферою міжнародно-правового захисту права на інформацію.

Перелік сфер міжнародно-правового захисту права на інформацію є динамічним і залежить від чинників: 1) розширення змісту права на інформацію; 2) збільшення інформаційних потреб учасників правовідносин; 3) розвиток електронних комунікацій та інформаційно-телекомунікаційних систем; 4) зростання ролі цифрових сервісів в державі; 5) інтеграція окремих держав до світового інформаційного простору. Таким чином система міжнародного захисту права на інформацію поєднує наступні **ключові аспекти**: 1) міжнародно-правові акти глобального та регіонального рівнів; 2) міжнародні організації, які забезпечують окремі сфери інформаційної діяльності; 3) механізми захисту права на інформацію у разі його порушення, незаконного обмеження або невизнання. Серед міжнародно-правових актів більшість є договорами, в яких формалізовані зобов'язання держав, що їх підписали та імплементували в національне законодавство.

4. Правові аспекти міжнародного співробітництва в інформаційній сфері

Забезпечення глобальної інформаційної безпеки не можливе без розбудови на міжнародному рівні співробітництва країн світу в інформаційній сфері. Це обумовлене тим характером викликів та загроз, які існують в означеній сфері і характеризуються своєю транснаціональністю. За таких умов попередження та протидія загрозам і викликам можлива лише при консолідації зусиль різних країн. Отже, **міжнародне співробітництво в інформаційній сфері** – це сукупність окремих організаційно-правових та інформаційно-технічних форм міждержавної, міжурядової та міжгалузевої співпраці, завданням яких є попередження та протидія впливу окремих загроз на глобальну інформаційну систему та національні інформаційні системи. Тобто міжнародне співробітництво в інформаційній сфері забезпечує стійкість національних інформаційних систем, яка є передумовою забезпечення глобальної інформаційної безпеки. Його мета здебільшого

²⁸⁴ Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Конвенція ООН від 25 червня 1998 року. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 33. Ст. 1191.

²⁸⁵ Про запровадження кодексу електронних комунікацій: Директива Європейського Парламенту і Ради Європи 2018/1972 від 11 грудня 2018 року. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2018. L 321. стор. 36.

обумовлена характером та властивостями інформації, на основі яких відбувається напрацювання конкретних організаційно-правових або інформаційно-технічних форм.

Мета міжнародного співробітництва в інформаційній сфері поєднує декілька окремих, відносно самостійних аспектів: 1) забезпечення стабільного рівня інформатизації суспільства окремих держав; 2) гарантування належного рівня національної інформаційної безпеки; 3) протидія глобальним загрозам в інформаційній сфері, зокрема в мережі Інтернет. Якщо більш детально розглянути наведені елементи мети, то можна дійти висновку, що **основним фактором розвитку** міжнародного співробітництва в інформаційній сфері є рівень інформатизації окремих країн світу. Тобто, розвиток інформаційних технологій впливає на процес інтеграцію держави в глобальний інформаційний простір. Наразі у світі спостерігається розшарування країн за рівнем розвитку їхніх інформаційних систем. Це позначається на ступені їхньої залученості до міжнародного співробітництва в інформаційній сфері [²⁸⁶, с. 73].

Отже, менш розвинені в інформаційній сфері держави є більш вразливими до загроз, адже їм складно адаптуватися до загальноприйнятих стандартів захисту інформації. Під **формами міжнародного співробітництва в інформаційній сфері** необхідно розглядати нормативно врегульовані напрями взаємодії країн світу в галузі інформації, які реалізуються в форматі співпраці міжнародних урядових та неурядових структур. До числа таких **форм** слід зарахувати:

- реалізація спільних проєктів у різних сферах інформаційної діяльності (кібербезпека, захист прав журналістів, захист персональних даних, захист авторського та суміжних прав тощо). В рамках цієї форми відбувається впровадження ініціатив, які відповідають колективним та національним інтересам і спрямовані на підвищення темпів інформаційного розвитку та поступову цифрову трансформацію ключових сфер урядування;

- створення систем інформаційного обміну в різних галузях діяльності (захист інтелектуальної власності, протидія міжнародній злочинності та контрабанді, протидія фінансуванню міжнародного тероризму тощо). Обмін інформацією забезпечує оперативне реагування на виклики та загрози, які потенційно можуть завдати шкоди національним інтересам;

- укладання міжнародних угод в різних сферах інформаційної діяльності (захист інформації в телекомунікаційних системах, кібербезпека, обмін розвідувальними даними тощо). Подібні двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди сприяють розвитку міжнародного інформаційного співробітництва та забезпечують обопільну відповідальність сторін цих угод за реалізацію заходів зі створення умов для реалізації права на інформацію та його захисту;

- робота в міжнародних організаціях, які опікуються питаннями інформації (Глобальна рада Інтернету, Комітет Міністрів Ради Європи,

²⁸⁶ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

ООН). У рамках спільних ініціатив відбувається напрацювання принципів та засобів захисту прав людини в інформаційному середовищі, а також розробка механізмів захисту інформації;

– створення та імплементація міжнародних стандартів у галузі інформаційних технологій (Декларація про принципи управління Інтернетом, Женевські принципи інформаційного суспільства). Створення міжнародних стандартів це системна робота на рівні урядів країн світу, яка забезпечує уніфікацію механізмів реалізації права на інформацію та захисту інформаційних ресурсів;

– гармонізація інформаційного законодавства з нормами міжнародно-правових актів (адаптація, узгодження, приведення у відповідність тощо). Означена форма забезпечує зростання темпів інформаційного розвитку та цифровізації, що, в свою чергу, зменшує рівень розшарування країн світу за показниками інформаційного розвитку;

– проведення спільних наукових досліджень у галузі інформаційних технологій та систем (реалізація інноваційних проєктів, дослідження окремих загроз та розробка універсальних засобів протидії). Ця форма дозволяє інтегрувати науковців окремих країн світу в глобальні процеси, які відбуваються в інформаційному просторі. Як наслідок, відбувається об'єднання зусиль з метою наукового обґрунтування концепцій та стратегій інформаційного розвитку як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Принципами міжнародного співробітництва в інформаційній сфері є вихідні засади взаємодії країн світу, які регламентовані міжнародно-правовими актами та визначають основні ідеї і цінності співпраці в інформаційній сфері з урахуванням непорушності права на інформацію. В Женевських принципах інформаційного суспільства від 12 грудня 2003 р. зазначені такі ***принципи***: 1) забезпечення вільного доступу до інформації для усіх країн, незалежно від рівня їхнього розвитку; 2) забезпечення компетентності в питаннях захисту інформації; 3) довіра та безпека при застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій; 4) розвиток усіх сфер застосування інформаційно-комунікаційних технологій; 5) культурне різноманіття і повага до нього; 6) визнання ролі засобів масової інформації в суспільстві; 7) врахування етичної сторони інформаційного суспільства; 8) заохочення до міжнародного і регіонального співробітництва [287]. Наведені принципи можуть бути візуалізовані в окремих прикладах міжнародного інформаційного співробітництва.

Так, на основі двосторонніх угод між прикордонними відомствами Польщі, Угорщини, Словаччини, Румунії про співробітництво щодо протидії корупції здійснюється обмін інформацією та вживаються спільні заходи щодо протидії протиправній діяльності на кордоні [288, с. 285]. Ще одним яскравим прикладом міжнародного співробітництва в

²⁸⁷ Женевські принципи інформаційного суспільства від 12 грудня 2003 року. URL: <https://old.apitu.org.ua/wsis/dp> (дата звернення: 20.09.2025).

²⁸⁸ Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 447 с.

інформаційній сфері є участь України в проєкті CyberEast+ (2024–2027) – спільна ініціатива ЄС та Ради Європи, яка сприяє вдосконаленню в Україні політики та законодавства проти кіберзлочинності згідно з європейськими стандартами [²⁸⁹, с. 158]. Варто також згадати про *міжнародні інституції*, які створені з метою співробітництва в окремих сферах інформаційної діяльності. Наведемо декілька прикладів:

- Всесвітня організація інтелектуальної власності (міжнародна міжурядова організація, яка у 1974 р. набула статусу спеціалізованої установи ООН) [²⁹⁰];

- Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю (Підрозділ Європолу офіційно відкритий 11 січня 2013 р., який координує міждержавні операції правоохоронних органів країн ЄС, спрямовані на протидію кіберзлочинам) [²⁹¹];

- Міжнародна асоціація із захисту свободи слова (міжнародна мережа організацій та окремих осіб, що працюють над просуванням та захистом свободи слова) [²⁹²].

Таким чином, міжнародне співробітництво в інформаційній сфері здійснюється з метою розвитку права на інформацію, забезпечення умов для його реалізації та утвердження інструментів його захисту. В умовах стрімкої інформатизації усіх сфер суспільного життя, подібне співробітництво відіграє важливу роль у забезпеченні глобальної інформаційної безпеки та становлення принципів інформаційної діяльності. Міжнародне співробітництво в інформаційній сфері індивідуалізовано в рамках окремих сфер інформаційної діяльності, що забезпечує комплексний підхід та його результативність.

Питання для самоконтролю

1. В яких міжнародно-правових актах регламентовано право людини на інформацію?
2. Яку роль відіграє інформація в житті людини, суспільства і держави?
3. Що таке глобальна інформаційна безпека?
4. Які особливості правового статусу міжнародних інформаційних агентств?
5. Які гарантії захисту персональних даних передбачені в міжнародному інформаційному праві?

²⁸⁹ Костюченко Я. М. Співпраця України та ЄС у сфері кібербезпеки: механізми боротьби з кіберзлочинністю. *Проблема сучасних трансформацій*. 2025. № 15. С. 147–156.

²⁹⁰ Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2610-wipo> (дата звернення: 20.09.2025).

²⁹¹ The European Cybercrime Centre. URL: <https://www.ema.com.ua/about/international-cooperation/ec3> (дата звернення: 20.09.2025).

²⁹² International Association for the Protection of Freedom of Speech. URL: <https://ifex.org> (дата звернення: 20.09.2025).

РОЗДІЛ 25

МІЖНАРОДНЕ ТРУДОВЕ ПРАВО

1. Поняття і генеза міжнародно-правового регулювання праці

Міжнародно-правове регулювання праці розглядається вченими як особливий механізм впливу міжнародного права на трудові відносини. В науці трудового права немає особливих розбіжностей у поглядах на визначення міжнародно-правового регулювання праці, під яким зазвичай пропонують розуміти регулювання умов праці й охорони законних прав працівників за допомогою міжнародних угод, а різноманіття міжнародних відносин в сфері праці призводить до існування різноманітних міжнародно-правових норм [²⁹³, с. 29].

Міжнародно-правове регулювання праці історично виникає у ХІХ ст. з ідей демократії та соціальної справедливості, як реакція на несправедливість та тяжкі, часто небезпечні умови праці капіталістичного суспільства, в яких доводилося існувати робочому класу. Міжнародне трудове право (МТП) історично почало формуватися у робітничих рухах того часу.

Ранній період (1830–1890 рр.). Ідею міжнародного врегулювання умов праці висловлював Роберт Оуен (1818 р., Велика Британія) – соціаліст-утопіст, котрий запропонував розробити міжнародне законодавство про працю і звернувся з цього питання до урядів окремих держав.

Наукове обґрунтування необхідності міжнародно-правової регламентації праці стало з'являтися в Європі ще в 30–40-і рр. ХІХ ст., головним чином, у рамках політекономії. Так, майже одночасно, в кінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. це зробили французький економіст Жером Адольф Бланкі та підприємець з Ельзасу Даніель Легран. Перший виклав ідею міжнародно-правової регламентації праці у своїй книжці «Курс промислової економіки», а другий – у своїх зверненнях до урядів Німеччина та Швейцарії [²⁹⁴, с. 156].

ХІХ ст. характеризується, в цілому, розвитком робочих рухів та об'єднанням робітників у професійні союзи. Робітники проводять страйки, збираються на з'їздах робітничих організацій, де обговорюють необхідність координації законодавства про працю.

Початковий період (1890–1919 рр.) характеризується першими спробами міжнародного впорядкування умов праці та вироблення єдиних підходів до регулювання відносин у сфері праці. У цей період у Європі (Франція, Німеччина, Швейцарія) проходить ряд міжнародних конференцій з

²⁹³ Лукаш С. С. Міжнародно-правове регулювання в сфері праці. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 28–34.

²⁹⁴ Крижевський А. В., Дерій О. О. Становлення та розвиток міжнародних стандартів щодо правового регулювання праці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 154–161.

проблем трудового законодавства. Представники робітничих рухів ставили за мету регулювання та узгодження захисту прав працівників. Ідея міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці активно обговорювалася на міжнародних з'їздах робітничих організацій Франції, Німеччини, Англії, Бельгії та інших країн. Однак конкретні кроки щодо підписання угоди про міжнародно-правове регулювання праці були зроблені лише в кінці XIX ст. [²⁹⁵, с. 156].

Першими важливими здобутками стало прийняття на таких з'їздах ряду рекомендацій, які не були загальнообов'язковими для урядів країн, але містили загальні орієнтири стандартів регулювання трудових відносин, що використовувалися робітничими рухами європейських країн для боротьби за внесення їх у національне законодавство. Ці рекомендації стосувалися поліпшення умов праці шахтарів, встановлення вікових обмежень прийому на роботу дітей (з 12 до 13 років) та жінок, встановлення неділі обов'язковим вихідним днем, заборони нічної праці жінок на промислових підприємствах, заборони використання білого фосфору²⁹⁶ у виробництві сірників та інше. В подальшому, ряд країн під тиском робітничих рухів закріпили ці пропозиції в національних законодавствах.

У 1897 р. у Брюсселі зібрався конгрес із так званого міжнародного законодавства про працю. Відповідно до рішень конгресу в 1901 р. було створено Міжнародну асоціацію із законодавчої охорони робітників, яка функціонувала до 30-х років XX ст. і складалася з 16 національних секцій і центральної служби – Міжнародного бюро праці, розташованого у Базелі.

Становлення міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці (1919–1946 рр.). Завершення першої світової війни та підписання Версальського договору стало відправною точкою у спробі міжнародного співтовариства створити міждержавну організацію, яка б займалася питаннями підтримки миру та врегулювання найбільш гострих питань між державами. Протягом 1919–1920 рр. створюється Ліга Націй, до якої приєднуються держави Європи, Північної та Південної Америки, Африки та Азії. В рамках Ліги Націй створюється спеціалізована установа – Міжнародна організація праці (МОП), метою якої був захист трудових прав, посилення соціального захисту робітників шляхом розроблення міжнародних стандартів у сфері праці та нагляду за їх дотриманням. Виникнення МТП як галузі права пов'язане саме зі створенням цієї міжнародної організації, яка об'єднала багато країн світу. МОП стала першим постійним міжурядовим органом, покликаним формувати

²⁹⁵ Крижевський А. В., Дерій О. О. Становлення та розвиток міжнародних стандартів щодо правового регулювання праці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 154–161.

²⁹⁶ Білий фосфор – дуже токсична, легкозаймиста речовина, яка викликає сильні хімічні та термічні опіки (до кісток) та спричиняє серйозні ураження внутрішніх органів.

міжнародні стандарти праці. МОП забезпечила суттєвий вплив на національні законодавства щодо захисту прав працівників, встановлення задовільних умов праці, соціального страхування, охорони здоров'я тощо.

У цей період сформувався загальний *трипартитний устрій* МОП, який передбачає наявність у її представницьких органах МОП представників трьох груп інтересів від кожної країни: представників уряду країни; представників роботодавців країни; та представників працівників країни. Трипартитний устрій МОП зберігається і дотепер.

Сучасний етап (1948 р. – дотепер). Цей етап характеризується бурхливим розвитком міжнародного гуманітарного та трудового права. Створення ООН та діяльність МОП у її складі сприяло органічному поєднанню та сплетінню загальних прав людини з її трудовими правами. Адже право на працю людини було визнано її невід'ємним правом.

Розвиток МТП відбувався паралельно з розвитком міжнародного захисту прав людини. Саме в цьому аспекті було прийнято основоположні міжнародно-правові акти на всесвітньому і регіональному, зокрема європейському, рівнях.

Отже, факторами, що сприяли розвитку МТП є:

- боротьба робітників за свої права і профспілкова активність;
- політичні ідеї демократії та соціальної справедливості;
- міжнародні політичні процеси (глибоке усвідомлення тяжких наслідків війни, міжнародні договори);
- інституційна діяльність МОП, яка дала практичний інструментарій (конвенції/рекомендації, трипартитний процес);
- інтеграція з міжнародним правом прав людини та з регіональними механізмами (Європейська соціальна хартія тощо).

Міжнародним актом, який має універсальне значення для всіх держав у справі захисту прав людини, є *Міжнародний білль про права*, який складається із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Факультативних протоколів до цих Пактів. Трудові права закріплено головним чином у двох документах – Загальній декларації прав людини і Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права.

Друга половина ХХ ст. і дотепер характеризується зростанням міжнародної трудової міграції працівників, що стало поштовхом до міжнародно-правового врегулювання прав трудових мігрантів. Основним підходом до правового регулювання ООН трудових відносин мігрантів стала позиція щодо необхідності прирівнювання їх у трудових правах до громадян країни, де вони працюють. Цей принцип був закріплений через прямий припис Конвенції ООН про захист прав трудящих – мігрантів та членів їхніх сімей 1990 р. (ст. 25).

Цей період характеризуються прийняттям основоположних конвенцій МОП (про заборону примусової та дитячої праці, свободу асоціацій, про основоположні принципи й права щодо реалізації права на працю, права трудових мігрантів тощо).

З огляду на це, сучасне міжнародне правове регулювання праці характеризується такими тенденціями.

По-перше, захист права людини на працю та інших трудових прав людини відбувається узгоджено у комплексі інших соціально-економічних прав. Свідченням цього є наявність міжнародних актів комплексного характеру, де вміщено перелік соціальних прав, серед яких трудовим правам відведено належне місце. Міжнародні правові акти передбачають соціальний захист людини в різних ланках суспільного життя. Вони містять перелік соціальних прав, принципи, гарантії та зобов'язання держав, контрольний механізм у справі їхнього забезпечення. Прикладами таких актів на всесвітньому рівні є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.), а на регіональному – Європейська соціальна хартія (Рада Європи, Турин, 1961 р.; переглянута – 1996 р., Брюссель), Хартія основних соціальних прав працівників (Європейський Союз, 1989 р.). У змісті цих актів визначено зобов'язання держав щодо захисту всього комплексу соціально-економічних прав людини. Саме такий підхід застосовано в міжнародних актах, прийнятих наприкінці ХХ ст. – Декларації тисячоліття (ООН, 2000 р.) і Хартії основних прав Європейського Союзу (ЄС, 2000 р.).

По-друге, міжнародне регулювання праці полягає у встановленні соціальних стандартів праці. Реалізація прав людини вимагає встановлення на державному рівні певних мінімальних стандартів як відправних показників для визначення рівня їх забезпеченості.

По-третє, вивчаючи тенденції розвитку міжнародного ринку праці, дослідники відмічають, що поряд з високим рівнем трудової міграції, сьогодні активно поширюються нестандартні форми зайнятості, що сприяє посиленню гнучкості правового регулювання трудових відносин, розвитку нетипових форм зайнятості, розширенню сфери індивідуально-договірного регулювання [²⁹⁷, с. 42].

До нестандартних форм зайнятості зараховують: 1) роботу на умовах неповної зайнятості (неповний робочий день); 2) термінову або короткострокову роботу; 3) роботу на дому; 4) віддалену (дистанційну, електронну) роботу; 5) самозайнятість; 6) псевдосамозайнятість; 7) тимчасову агентську роботу [²⁹⁸, с. 23], а також позикову зайнятість (лізинг персоналу, аутстафінг, аутсорсинг) [²⁹⁹, с. 31] та ін.

²⁹⁷ Прогонюк Л. Ю. Сучасні тенденції розвитку трудових прав в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 6. С. 42–51.

²⁹⁸ Лучик С. Д., Лучик М. В. Нетипові форми зайнятості населення: види та перспективи розвитку в Україні. *Людина і праця в економіці регіону* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 31 жовтня 2016 року. Кропивницький, 2016. Ч. 1 : Актуальні проблеми соціально-трудова відносин. С. 22–25.

²⁹⁹ Давидюк Л. П. Нестандартні форми зайнятості в системі трансформації міжнародного ринку праці. *Економічний аналіз*. 2015. Т. 20. С. 30–34.

Зазначені види нестандартних форм зайнятості набули свого поширення ще у 70-х рр. XX ст. у країнах Європи та США. На міжнародному рівні про можливі загрози від використання таких форм зайнятості почали говорити наприкінці 90-х рр. XX ст., унаслідок чого була прийнята Конвенція МОП № 181, а згодом – Директива ЄС про працю в агентствах тимчасової зайнятості № 2008/104/ЄС, якою здійснили спробу вирівняти становище працівників, що працюють в умовах стандартної та нестандартної зайнятості [³⁰⁰, с. 43].

2. Міжнародне трудове право як галузь міжнародного права

Міжнародне трудове право – галузь міжнародного права, спрямована на встановлення системи стандартів та підходів до регулювання суспільних відносин в державі пов'язаних з реалізацією людиною невід'ємного права на працю.

До предмета регулювання МТП входить:

- встановлення загальних стандартів умов праці (тривалість робочого часу, оплата, відпустки тощо);
- норми охорони праці та гігієни;
- соціальне забезпечення і страхування;
- заборона примусової праці та дитячої праці;
- свобода асоціацій, право на колективні переговори та страйк;
- захист трудових мігрантів;
- співвідношення міжнародних стандартів із національним законодавством і практикою.

Джерелами МТП є як рекомендаційні акти міжнародних організацій, так і конвенції (міжнародні договори), підписані та ратифіковані країнами-учасниками міжнародних організацій у сфері праці.

Конвенції МОП – обов'язкові для держав, що ратифікували; містять конкретні норми (наприклад, Конвенція № 29 про примусову працю, № 87 про свободу асоціацій, № 98 про організацію та колективні переговори, № 138 про мінімальний вік, № 182 про найгірші форми дитячої праці).

Рекомендації МОП – не мають обов'язкової сили, але визначають стандарти й інтерпретацію конвенцій. (Рекомендація МОП 151 1975 р.).

Декларації та резолюції (наприклад, Декларація щодо цілей і задач МОП 1944 р. (Філадельфійська декларація 1944 р.), Декларація МОП про основоположні принципи та права у світі праці 1998 р.) – політично-правові орієнтири.

Універсальні акти з прав людини – Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р. тощо.

³⁰⁰ Прогонюк Л. Ю. Сучасні тенденції розвитку трудових прав в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 6. С. 42–51.

Регіональні акти – Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р., переглянута у травні 1996 р., регіональні угоди й стандарти.

Двосторонні та багатосторонні договори (угоди про працевлаштування, про трудову міграцію. Наприклад, Угода між Урядом Чеської Республіки та Урядом України про взаємне працевлаштування громадян Чеської Республіки і громадян України 1996 р., Договір між Україною і Чеською Республікою про соціальне забезпечення 2001 р., Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення 2012 р.).

Міжнародні звичаї і загальні принципи права, яким належить важливе місце у випадку відсутності договірної норми (принцип сумлінного виконання трудових обов'язків, принцип заборони примусової праці).

Ключовими принципами МТП є заборона дискримінації у сфері праці; заборона примусової праці; захист дітей та заборона найгірших форм дитячої праці; свобода асоціацій та право на колективні переговори; пріоритет міжнародних стандартів у частині зобов'язань, які держава визнала обов'язковими; гідна праця (decent work) як комплексна мета (зайнятість, права, безпека, рівність, соціальний захист, діалог).

Суб'єктами МТП є держави, об'єднання держав та міжнародні організації (зокрема, ООН та МОП як її спеціалізована установа).

Механізм регулювання МТП відносин праці робітників у державі включає в себе ратифікацію міжнародних конвенцій і рекомендацій та процес подальшої імплементації положень цих правових актів на національному рівні. Україна також використовує цей механізм для внесення принципів і норм МТП до національного законодавства.

Основними тенденціями розвитку трудових прав, що безпосередньо впливають на розвиток МТП на початку ХХІ ст., є: єдність приватних і публічних засад; посилення значення міжнародних стандартів трудових прав; новий комплексний підхід до трудових прав та їх правового регулювання, створення умов для всебічного розвитку людської особистості; недопущення погіршення становища працівників порівняно з рівнем, передбаченим чинним законодавством, і заборона зловживання трудовими правами; визнання соціального діалогу працівників і роботодавців (їх представників) основним принципом реалізації трудових прав та свобод.

Значний вплив на трудові права та МТП здійснюють процеси глобалізації світової економіки, у зв'язку з чим особливу значимість у глобальній економіці набуває повага прав працівників і правових норм на підставі справедливості, солідарності та гендерної рівності.

Також дослідники підкреслюють зростання ролі транснаціональних корпорацій, активізацію трудової міграції, посилення значення міжнародних трудових стандартів. В умовах глобалізації, вважає Є. В. Краснов, особливу

увагу слід приділяти забезпеченню основних трудових прав, проголошених у Декларації МОП про основоположні принципи та права у світі праці від 18 червня 1998 р. [³⁰¹, с. 16].

Політичними викликами належного правового регулювання відносин у сфері праці загалом у світі є нерівномірна ратифікація конвенцій, політичний опір або неготовність суспільства до реформ, слабка інспекція праці, обмежені санкції на міжнародному рівні, економічні обмеження (особливо в країнах із високим рівнем «сірого» сектору).

3. Всесвітні (універсальні) міжнародні стандарти праці

Категорія «*міжнародні стандарти праці*» є похідною від категорії «*міжнародні стандарти прав і свобод людини*», і, своєю чергою, походить від поняття «*міжнародні стандарти*» взагалі.

Міжнародно-правові стандарти у галузі праці – це система міжнародних норм, розроблених на основі взаємних угод між державами щодо питань, пов'язаних із визнанням та закріпленням основних прав людини у сфері праці.

Стандарти міжнародного трудового права – це певний взірець (еталон, модель), який прийнятий компетентним органом міжнародної спільноти та зафіксований належним правовим способом у загальнодоступному документі та слугує базовою нормою-принципом для порівняння з нею інших подібних об'єктів чи явищ.

Міжнародні стандарти праці є нормативною субстанцією МТП, є досягненням сучасної цивілізації, яке відобразило результати погодженої діяльності держав щодо внесення в ринкову економіку соціальних цінностей, формування зусиллями світового співтовариства інструментів соціальної політики, прийнятної для держав, які є його складовими.

Це мінімальні вимоги, які цивілізована держава та цивілізований, соціально відповідальний бізнес зобов'язані забезпечити своїм громадянам у сфері реалізації права людини на працю в процесі імплементації міжнародних принципів і норм взаємодії праці й бізнесу на національному рівні.

У міжнародно-правових актах закріплюються найбільш доцільні та ефективні форми та види поведінки його суб'єктів, звичайно, із відповідним рівнем узагальнення, що має на меті зробити відповідні приписи доволі універсальними для застосування в країнах із різними правовими системами.

Основною метою міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці є поступове поліпшення умов праці та життя найманих працівників, членів їх сімей, розширення та гарантування їх трудових прав.

³⁰¹ Краснов Є. В. Основні трудові права : міжнародні стандарти і законодавство України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 22 с.

Для досягнення цієї мети Статутом МОП передбачено використання таких засобів: регулювання робочого часу, встановлення максимальної тривалості робочого тижня та робочого дня; регулювання ринку праці; запобігання безробіттю; забезпечення відповідного умовам життя рівня заробітної плати; захист працівників від професійних захворювань та нещасних випадків на виробництві; охорона праці дітей, підлітків та жінок; забезпечення працівників похилого віку та інвалідів; захист працівників-мігрантів; визнання принципу рівної заробітної плати за однакову працю; визнання свободи асоціацій, організація професійного та технічного навчання тощо.

Окрім загальних прав людини у сфері праці, міжнародно-правові стандарти у сфері праці стосуються регламентування найманої праці та її окремих умов, захисту індивідуальних та колективних інтересів працівників, визначення основ правового статусу трудівників-мігрантів, регулювання праці окремих категорій працівників, формування соціальної політики.

Створення цієї системи, підтримання її цілісності та працездатності є результатом нормотворчої діяльності, яку здійснюють ООН, МОП, регіональні об'єднання держав, а також учасники двосторонніх і багатосторонніх угод. Ця діяльність носить впорядкований і системний характер завдяки чіткому розподілу завдань, функцій та повноважень між міжнародними організаціями, узгодженню інтересів держав та дотриманню загальновизнаних міжнародно-правових принципів і норм.

Міжнародні стандарти праці становлять своєрідну нормативну основу МТП. Вони відображають результати співпраці держав і покликані інтегрувати соціальні цінності у ринкову економіку. Такі стандарти узагальнюють досвід багатьох країн, містять найважливіші та універсальні норми національних систем трудового права, а також включають спеціально вироблені правила за участю правників, що представляють різні правові системи. Вони є результатом зіставлення різних поглядів, політичних інтересів та ідеологічних позицій і досягнення компромісних формул, які оформлені у вигляді міжнародних норм.

У правових документах, прийнятих ООН, закріплено ключові трудові права людини. Саме її правові акти, що мають загальносвітовий характер, стали основою для створення моделі міжнародних трудових стандартів. До їх числа належать: *Загальна декларація прав людини 1948 р.*, *Міжнародні пакти 1966 р.*, *Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р.*, *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.*, *Конвенція про права дитини 1989 р.*, *Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудових мігрантів та членів їхніх сімей 1990 р.* Ці документи утворили правові передумови для системного розвитку нормотворчої діяльності МОП у другій половині XX ст.

Основні трудові права людини, сформульовані в документах ООН, були деталізовані МОП, яка розробляє спеціальні конвенції та рекомендації з різних аспектів праці. *Норми МОП* умовно поділяються на дві групи.

1. Норми, які регламентують загальні питання праці.

- закріплення основних трудових прав і гарантій їх захисту;
- забезпечення зайнятості та профілактика безробіття;
- основи соціальної політики, соціального забезпечення та страхування;
- організація умов праці та відпочинку;
- правила щодо колективних договорів і захисту колективних прав працівників.

2. Норми, спрямовані на регулювання праці окремих категорій працівників:

- жінок;
- дітей та підлітків;
- осіб похилого віку;
- трудових мігрантів;
- працівників окремих галузей (промисловість, транспорт, шахти, торгівля, сільське господарство, моряки та рибалки, корінні народи, працівники плантацій, медичний персонал та інші).

Загальні міжнародно-правові стандарти праці, по суті, є загальними правами людини, що передбачені *Загальною декларацією прав людини*:

- кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях (ст. 21);

- кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці й на захист від безробіття (п. 1 ст. 22);

- кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за однакову працю (п. 2 ст. 23);

- кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування її самої та її сім'ї і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення (п. 3 ст. 23);

- кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів (п. 4 ст. 23);

- кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку (ст. 24);

- кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини (п. 1 ст. 25).

Трудові права, які закріплені в *Пакті про економічні, соціальні і культурні права*, закріплюють: визнання права на працю та елементів, які є його складовими (ст. 6); визнання права кожного на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), а саме: справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої дискримінації, безпечні умови праці та її гігієну, однакову можливість просування по роботі виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації, відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні; створення для захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійних спілок, безперешкодний вступ та участь у них, право у визначених законом межах на страйк (ст. 8); право на соціальне забезпечення (ст. 9); охорону материнства шляхом надання пільг працюючим матерям та здійснення особливих заходів щодо охорони праці дітей та підлітків (ст. 10).

Держави, що ратифікували цей Пакт, зобов'язані періодично представляти доповіді про дотримання взятих зобов'язань. Доповіді розглядаються Комітетом незалежних експертів та Економічною і Соціальною Радою ООН.

Пакт про громадянські і політичні права, містить норми про заборону примусової праці (ст. 8) та свободу об'єднань, включно з правом створювати профспілки для захисту своїх інтересів (ст. 22).

Факультативний протокол до цього пакту передбачає механізм контролю за дотриманням зобов'язань. Згідно з цим Протоколом Комітет з прав людини, заснований відповідно до ст. 28 Пакту, має право приймати і розглядати повідомлення (скарги) окремих осіб про порушення державою-учасницею будь-якого з прав, зафіксованих у Пакті. Передбачається, що такі скарги розглядаються лише після того, як було вичерпано всі наявні внутрішні засоби правового захисту.

У ст. 6 *Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації* від 7 березня 1966 р., держави зобов'язуються повністю усунути расову дискримінацію та забезпечити рівність усіх людей перед законом незалежно від раси, кольору шкіри чи походження. Стосовно трудових прав гарантуються: вільний вибір роботи, справедливі умови праці, захист від безробіття, рівна оплата, створення профспілок, доступ до професійної підготовки та соціального забезпечення.

Подібні положення, але більш розгорнуті, містить ст. 11 *Конвенції про ліквідацію дискримінації щодо жінок* від 18 грудня 1979 р. Держави повинні забезпечувати рівні можливості чоловіків і жінок у зайнятості, включно з правом на вибір професії, просування по службі, навчання, перепідготовку, рівну оплату, соціальний захист і оплачувану відпустку. Також закріплений обов'язок держави вживати заходи для запобігання дискримінації за ознакою одруження чи материнства та гарантувати їм право на працю.

У Конвенції про права дитини 1989 р. закріплено обов'язок держав забезпечити професійну підготовку дітей, право на соціальне забезпечення та захист від економічної експлуатації. Держави повинні встановлювати мінімальний вік для працевлаштування, регулювати тривалість робочого часу та умови праці дітей, а також визначати відповідальність за порушення цих вимог.

Конвенція ООН *Про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей* гарантує важливі трудові права мігрантів: доступ до інформації про майбутню роботу, захист від дискримінації, свободу пересування та вибору місця проживання, право на об'єднання в профспілки, можливість переказу заробітку на батьківщину та інші гарантії.

Встановленням міжнародних стандартів у галузі праці, поступово досягається у глобальному контексті мета МТП. Прийняття норм та стандартів у сфері трудових прав громадян не означає, що права громадян враз зміняться і не будуть порушуватися. Суспільства різних країн, роботодавці по-різному можуть відноситися до тих чи інших норм міжнародних конвенцій МОП. Але якщо певна країна ставить собі за мету сталий розвиток суспільства, економіки та держави, то положення норм МТП є інструментами та орієнтирами для її досягнення.

4. Міжнародна організація праці та її нормотворча діяльність

МОП заснували уряди ряду країн згідно з рішенням Паризької конференції 11 квітня 1919 р. з метою міжнародного співробітництва для усунення соціальної несправедливості шляхом поліпшення умов праці. Нині МОП – одна зі спеціалізованих установ ООН.

МОП покликана вирішувати такі завдання:

- розробка узгодженої політики та програм, спрямованих на вирішення соціально-трудова проблем;
- розробка та прийняття міжнародних трудових норм (конвенцій та рекомендацій) для проведення прийнятої політики в життя;
- допомога країнам – членам МОП у вирішенні проблем зайнятості та скороченні безробіття;
- розробка програм щодо поліпшення умов праці;
- розвиток соціального забезпечення;
- розробка заходів щодо захисту прав таких соціально вразливих груп працівників, як жінки, молодь, особи похилого віку, працівники-мігранти;
- сприяння організаціям найманих працівників і підприємців у їхній роботі спільно з урядами щодо врегулювання соціально-трудова відносин.

Станом на 2025 р. членами МОП є 187 держав. Відповідно до Статуту МОП її членом може бути кожна держава – член ООН. Україна є членом МОП з 1954 р.

Головний принцип побудови роботи МОП є *трипартизм*, що означає, що формування майже всіх органів МОП базується на основі тристороннього представництва – від урядів, представників працівників і підприємців (роботодавців). Отже, кожна держава представлена чотирма делегатами: два – від уряду, по одному – від підприємців і працівників.

Вищий орган МОП – Міжнародна конференція праці, яка скликається щорічно і складається з делегатів усіх держав – членів МОП.

До її компетенції належить:

- прийняття міжнародних конвенцій і рекомендацій;
- визначення завдань і напрямів діяльності МОП;
- внесення змін до її Статуту;
- прийняття у члени МОП окремих держав;
- спостереження за застосуванням державами ратифікованих ними конвенцій, а також рекомендацій МОП.

Виконавчим органом МОП є Адміністративна рада, яка обирається на Міжнародній конференції праці й складається з 40 осіб: 20 делегатів представляють уряди, 10 – підприємців і 10 – працівників. Адміністративна рада призначає Генерального директора Міжнародного бюро праці.

Міжнародне бюро праці – постійний орган МОП, виконує функції секретаріату, він не є суб'єктом міжнародно-правового регулювання праці, але займається підготовкою конвенцій і рекомендацій МОП і спостереженням за їх застосуванням, збиранням і поширенням інформації щодо міжнародно-правового регулювання умов праці найманих працівників. Міжнародне бюро праці:

- займається підготовкою матеріалів до конференцій МОП;
- надає допомогу державам у виробленні законів на основі рішень Міжнародної конференції праці;
- видає публікації щодо міжнародно-правового регулювання праці.

Згідно зі Статутом МОП одним з *головних напрямків діяльності* цієї організації є *нормотворення*, тобто створення міжнародних трудових стандартів.

В умовах глобалізації посилюється значення міжнародних стандартів трудових прав, проголошених в актах ООН, МОП та регіональних організацій. Стурбованість світового співтовариства процесом глобалізації світової економіки та її несприятливими соціальними наслідками обумовила необхідність перегляду МОП своїх цілей, завдань і методів роботи.

Декларація МОП про основоположні принципи та права у світі праці 1998 р., з'явилась певною мірою як відповідь МОП на виклик глобалізації та її несприятливих соціальних наслідків для працівників в усьому світі. Ухвалення Декларації мало на меті підтвердити незмінність основних принципів і прав, проголошених у Статуті МОП та *Філадельфійській декларації 1944 р.*, та сприяти їх дотриманню та зміцненню [³⁰², с. 17].

³⁰² Краснов Є. В. Основні трудові права : міжнародні стандарти і законодавство України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 22 с.

Декларація привертає увагу світового співтовариства до чотирьох основних принципів і прав, оскільки вони є передумовою розвитку усіх інших прав працівників у сфері праці в кожній країні. Міжнародна конференція праці заявила, що всі члени Організації, навіть ті з них, які не ратифікували основоположні конвенції МОП, мають зобов'язання, що впливають вже з самого факту їхнього членства в Організації, дотримуватися, зміцнювати та реалізовувати добросовісно та відповідно до Статуту *принципи, що стосуються основних прав*, які є предметом цих Конвенцій, а саме:

1) свобода асоціації та реальне визнання права на ведення колективних переговорів;

2) скасування усіх форм примусової чи обов'язкової праці;

3) реальна заборона дитячої праці;

4) недопущення дискримінації в області праці та занять.

Основні принципи і права отримали вираження і розвиток у формі конкретних прав і зобов'язань у 8 конвенціях, які визнані основоположними як у самій МОП, так і за її межами, а саме:

- *свобода асоціації та захист права на організацію* (Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р.; Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію та на ведення колективних переговорів 1949 р.);

- *скасування примусової праці* (Конвенція № 29 про примусову чи обов'язкову працю 1930 р.; Конвенція № 105 про скасування примусової праці 1957 р.);

- *скасування дитячої праці* (Конвенція № 138 про мінімальний вік для прийому на роботу 1973 р.; Конвенція № 182 про найгірші форми дитячої праці 1999 р.);

- *рівність у сфері оплати праці* (Конвенція № 100 про рівну винагороду 1951 р.; Конвенція № 111 про дискримінацію в галузі праці та зайняття 1958 р.).

Станом на 2025 р. МОП прийняла 189 конвенцій і більш ніж 200 рекомендацій.

Більшість конвенцій МОП стосується міжнародного публічного права, оскільки предметом їх регулювання є не цивільно-правові, а адміністративно-правові відносини. Беручи до уваги те, що трудові відносини мають комплексний характер, містять елементи як цивільного, так і адміністративного права, то часто в одних і тих же конвенціях МОП фіксуються норми кількох галузей права.

Конвенції МОП підлягають ратифікації країнами-членами. Рекомендації МОП публікуються з того ж кола питань, що і конвенції.

Основні положення МОП щодо регулювання прав трудових мігрантів. Генеральна асамблея ООН 18 грудня 1990 р. прийняла Міжнародну конвенцію про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (Україна не є її Договірною стороною), де визначила, що *трудоий*

мігрант – це особа, яка буде займатися, займається або займалося оплачуваною діяльністю у державі, громадянином якої він або вона не є. Не всі категорії мігрантів підпадають під дію цієї Конвенції, наприклад, прикордонні робітники, сезонні робітники або артисти, що приїхали на короткий строк.

Конвенція зобов'язує держави, що беруть у ній участь, надавати трудовим мігрантам *національний режим*, тобто ставитися до них не гірше, ніж до своїх національних найманих працівників, з питань винагороди та інших умов праці (робочий час, понадурочний час, щотижневий відпочинок, оплачувана відпустка, безпека, охорона здоров'я, припинення трудових відносин та будь-яких інших умов праці, а також умов зайнятості (мінімальний вік зайнятості, обмеження надомної праці), а також інші питання, які відповідно до національних законів і практики їх застосування вважаються умовами зайнятості.

Дискримінація прав трудящих-мігрантів у сфері трудових відносин заборонена.

Трудящим-мігрантам та членам їх сімей, зокрема, надається право створювати профспілки і асоціації у державі, де вони працюють, з метою захисту своїх економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Працівники-мігранти мають право переказувати зароблені кошти і заощадження з держави праці до держави свого походження або до будь-якої іншої держави.

Конвенція також передбачає, що у тих країнах, де існують обмеження у прийнятті на роботу робітників-мігрантів, відповідні обмеження не застосовуються до тих трудових мігрантів, які прожили у країні перебування понад 5 років.

Трудовий мігрант та члени його сім'ї мають право у будь-який момент виїхати до країни свого походження і залишитися у ній. Після закінчення терміну свого перебування у країні працевлаштування трудовий мігрант і члени його сім'ї мають право переказати весь свій заробіток і збереження на батьківщину та вивезти своє особисте майно.

Трудовий мігрант не повинен позбавлятися права на проживання або одержання роботи чи висилатися з країни працевлаштування лише на підставі невиконання зобов'язань за трудовим договором (контрактом). Зазначених прав мігрант позбавляється, якщо невиконання зобов'язань було однією з умов одержання дозволу на роботу.

Конвенції і рекомендації МОП захищають трудових мігрантів на всіх стадіях трудової діяльності.

У *Рекомендації № 151 (1975 р.)* зафіксовано, що мігранти мають право оскаржувати рішення про дострокове припинення їх зайнятості. Вони не сплачують витрати на здійснення адміністративних та юридичних процедур, якщо їх вигнано з країни.

Конвенція № 143 (1975 р.) містить вимогу про недопущення дискримінації і забезпечення працівникам-мігрантам рівних шансів у

працевлаштуванні і захисті прав. Конвенція передбачає заходи щодо боротьби з нелегальною міграцією, містить зобов'язання про забезпечення прав мігрантів-транзитників.

Конвенція № 118 (1982 р.) передбачає координацію національних систем соціального забезпечення, зобов'язує працедавців завчасно попереджувати працівників про звільнення. Працедавці мають доводити наявність підстав для звільнення. Заборонена дискримінація при звільненні за ознаками статі, раси, етнічного походження, членства у профспілках.

У *Конвенції № 97 (1949 р.)* зафіксовано національний режим щодо іноземних працівників. Вона передбачає заходи у сфері контролю за міграцією робочої сили. Ця Конвенція зобов'язує надавати безплатну допомогу мігрантам у наданні їм необхідної інформації через служби працевлаштування, вживати заходів, спрямованих проти пропаганди з питань імміграції і еміграції, що вводять в оману, полегшувати всі стадії міграції – від'їзд, пересування, прийом, організацію медичного обслуговування, а також дозволяти переказ на батьківщину зароблених грошей, заощаджень.

Моніторингова діяльність МОП у сфері дотримання МТП. МОП контролює дотримання МТП через спеціально створену систему нагляду. Її суть полягає в поєднанні регулярного моніторингу та реагування на випадки порушень. Основні елементи цієї системи такі:

1. Регулярна звітність держав

Країни, які ратифікували конвенції МОП, зобов'язані *регулярно подавати звіти* про їх виконання. У звітах держави зазначають:

- стан національного трудового законодавства (зокрема, про ратифікацію міжнародних договорів);
- фактичну практику застосування норм;
- зміни та реформи у сфері праці.

2. Комітет експертів з питань застосування конвенцій і рекомендацій (CEACR) – це незалежний орган, який оцінює звіти держав. Комітет:

- видає зауваження та рекомендації країнам;
- звертає увагу на недоліки у правозастосуванні;
- може вимагати додаткову інформацію або реформування законодавства.

Щороку Комітет готує звіт, що розглядається на Міжнародній конференції праці.

3. Комітет із застосування стандартів (CAS) МОП. Після аналізу Комітету експертів з питань застосування конвенцій і рекомендацій питання про найбільш серйозні або проблемні випадки розглядаються на засіданнях цього комітету, де присутні урядові делегації, представники профспілок та представники роботодавців. Комітет може робити *публічні висновки та вимоги до держави-порушника*, що має значний моральний і політичний вплив.

4. *Спеціальні процедури скарг про порушення трудових прав* включає в себе *процедуру представлень* (ст. 24 Статуту МОП), за якою профспілки чи організації роботодавців можуть подати скаргу на державу, яка не виконує ратифіковані конвенції та процедуру скарг (ст. 26 Статуту МОП), яка є більш суворою формою контролю. МОП може створити комісію з розслідування, щоб перевірити наскільки серйозні чи системні порушення.

5. *Комітет зі свободи асоціацій (CFA)* – спеціальний орган, що розглядає скарги, пов'язані з порушенням свободи об'єднання, права на колективні переговори.

Як у випадку з іншими механізмами МОП, скарги можуть подавати профспілкові та організації роботодавців, навіть якщо країна не ратифікувала відповідні конвенції.

6. *Технічна допомога і консультативна підтримка*. МОП не лише фіксує порушення, а й допомагає країнам виправити ситуацію, пропонуючи експертні консультації, програми навчання або розробку проєктів реформ трудового законодавства.

7. *Публічний вплив і міжнародний авторитет*. Звіти та висновки МОП мають значний моральний і політичний вплив. Для багатьох держав важливо уникати потрапляння до списків системних порушників, оскільки це впливає на міжнародну репутацію, інвестиційний клімат, відносини з іншими організаціями.

5. Європейські стандарти праці

Досвід європейської інтеграції засвідчив дієвість та ефективність основних постулатів європейської соціальної політики. Від самого початку європейської інтеграції в установчих документах Ради Європи (РЄ) та Європейського Союзу (ЄС) були закладені ідеї побудови не просто ринкової економіки, а соціально орієнтованої ринкової економіки.

Країни ЄС мають одну з найбільш розвинених у світі систем соціального забезпечення. Її основи були закладені ще у першій половині ХХ ст., а перші законодавчі акти про охорону соціальних і трудових прав працівників були прийняті у Німеччині у 1870-х рр. за часів канцлерства О. Бісмарка.

Правові основи нинішньої соціальної політики ЄС закладені у його установчих договорах. Велику роль відіграє *Угода про соціальну політику 1992 р.* У 1980-х рр. були створені спеціальні інформаційні та документаційні системи у соціальній сфері. Функціонують також спеціалізовані бази даних. Аналітичні огляди соціальної сфери відображаються у «Зелених книгах». Пріоритетні напрями діяльності ЄС фіксуються у «Білих книгах». Наприклад, у 1994 р. була опублікована «Біла книга» щодо Європейської соціальної політики.

Нормативне регулювання соціальної сфери у ЄС відбувається, як правило, за допомогою директив. На усунення дискримінації спрямовувались директиви Ради ЄС 75/117 (1975 р.) та 76/207 (1976 р.). На

їхній основі Співтовариство вжило заходів щодо охорони здоров'я вагітних жінок, які працюють, жінок-матерів малолітніх дітей. Зокрема, було передбачено, що тривалість відпустки у зв'язку з вагітністю і родами має становити щонайменше 14 місяців.

Незважаючи на певні національні особливості кожної країни або групи європейських країн, у міжнародних документах, в наукових та публіцистичних працях економістів, юристів, політологів, соціологів, психологів засвідчено існування такого суспільного феномену як «європейська соціальна модель». Цей термін був використаний у *Переглянутій стратегії соціальної згуртованості* – нормативно-правовому документі, прийнятому Комітетом Міністрів РЄ 27 квітня 2004 р. у Страсбурзі. У цьому акті зазначається: «незважаючи на значні відмінності між державами, європейський підхід можна охарактеризувати, якщо порівняти його з іншими регіонами світу як «європейську соціальну модель».

На засіданні Європейської Ради у Барселоні у 2002 р. було сформульовано *головні засади європейської соціальної моделі*:

- добрі економічні досягнення;
- високий рівень соціальної захищеності;
- високий рівень освіти;
- соціальний діалог.

Основні засади європейської соціальної моделі й напрямки соціальної політики закріплені в основних документах РЄ, а саме:

- *Європейській конвенції про права людини та основоположні свободи 1950 р.;*
 - *Європейській конвенції про правовий статус трудящих мігрантів 1977 р.;*
 - *Європейській конвенції про соціальне забезпечення 1972 р.;*
 - *Європейській соціальній хартії 1961 р. (переглянутій у 1996 р.);*
- а також у документах ЄС, а саме в:
- *Договорі про Європейський Союз 1992 р.;*
 - *Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 р.;*
 - *Хартії основоположних прав ЄС 2000 р.;*
 - у директивах та регламентах ЄС.

Визначне місце серед актів, прийнятих РЄ, належить *Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.* У справі захисту прав людини ця Конвенція має загальновизнаний авторитет не лише на європейському, а й на світовому рівні.

Для захисту прав, передбачених Конвенцією, створено *Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)*, діяльність якого регламентується розділом II цієї Конвенції. Рішення ЄСПЛ мають важливе значення. Саме Суд відстояв принцип рівності чоловіків і жінок з питань оплати праці. Згодом ЄСПЛ переніс принцип про заборону дискримінації за ознакою статі і на питання пенсійного забезпечення.

Європейські стандарти трудових прав, передбачені *Хартією основних соціальних прав працівників* (Страсбург, 9 грудня 1989 р.), *Хартією основних прав ЄС* (Ніцца, 7 грудня 2000 р.)

Основними принципами європейського трудового права *Хартія основних соціальних прав працівників* визнає рівне ставлення до чоловіків і жінок у сфері трудових відносин, свободу об'єднань і право соціальних партнерів вести переговори і укласти колективні договори. Хартія закріплює основні соціальні права, які згруповані за наступними напрямками: свобода пересування; зайнятість і оплата праці; покращення умов життя і праці; соціальний захист; свобода асоціації та право на колективні переговори; професійне навчання; рівне ставлення до чоловіка і жінки; інформація, консультації і участь працівників в управлінні виробництвом; безпека і гігієна праці; охорона праці дітей та підлітків; працівників похилого віку. Хартія проголошує індивідуальні та колективні трудові права. Зокрема, до колективних трудових прав належать: право роботодавців і працівників у країнах ЄС на об'єднання; право вести колективні переговори і укласти колективні договори; право на проведення колективних дій у разі виникнення конфлікту інтересів, включаючи право на страйк. Хартія також містить розділ про інформацію, консультації та участь працівників в управлінні виробництвом. Деякі положення Хартії є більш демократичними порівняно з актами ООН.

Хартія основоположних прав ЄС закріплює такі індивідуальні та колективні трудові права: право на працю і свободу професійної діяльності; право працівників підприємства на інформацію та консультацію; право на колективні переговори та колективні дії; право на звернення до служб зайнятості; захист від необґрунтованого звільнення; право на справедливі та належні умови праці, яке включає право працівників на гідні умови праці, що відповідають вимогам безпеки і охорони здоров'я та право на відпочинок; заборона дитячої праці та захист молоді на робочому місці; право на захист працівників із сімейними обов'язками.

Європейська конвенція про соціальне забезпечення містить такі основні положення: рівність у ставленні до громадян сторін, біженців, осіб без громадянства, на яких поширюється її дія; єдність застосування законодавства; збереження набутих та тих, що набуваються, прав для того, щоб жоден аспект трудового життя працівника-мігранта не залишився неврахованим у зв'язку з його пересуванням; виплата допомоги за межами компетентної держави. Ця Конвенція є своєрідним «гібридом». Вона поєднує у собі ознаки рамкової конвенції та модельного закону. Сфера застосування Конвенції включає питання виплати допомоги у зв'язку з материнством, хворобою, інвалідністю, старістю, каліцтвом, професійним захворюванням, смертю, безробіттям, сімейними обставинами. Розв'язання цих питань поставлено у залежність від укладення у майбутньому відповідних угод між сторонами.

У цій Конвенції також зафіксовано, що допомога, надана на підставі законодавства про соціальне забезпечення, зберігається незалежно від зміни місця проживання відповідних осіб на територіях сторін. Щоб уникнути дублювання у страхуванні, конвенція передбачає застосування лише одного законодавства до вирішення цього питання. Для уникнення можливих колізій правових норм передбачено, що законодавство, яке застосовується – це переважно законодавство договірної сторони, на території якої здійснюється оплачувана трудова діяльність.

Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів, що застосовується до працівників-мігрантів, які є громадянами держав – членів РЄ, що її ратифікували. Конвенція не поширюється на працівників-мігрантів прикордонних районів та сезонних працівників. Основні питання, що їх регламентує конвенція, стосуються процедури одержання дозволу на проживання і роботу, набору на роботу та переїзду до неї, соціального забезпечення, возз'єднання сімей.

Європейська угода про влаштування на роботу на умовах повного пансіону за послуги у домі 1969 р. стосується тимчасового працевлаштування молодих людей за кордон у сім'ї в обмін на виконання ними певної роботи у домі. Ці особи розглядаються як спеціальна категорія, що не підпадає під категорію студентів або працівників, але причетна до них.

Свобода руху робочої сили належить до визначальних принципів спільного ринку ЄС. Найголовнішими її складовими є:

- 1) право вільно пересуватися територією держав-членів інтеграційного об'єднання;
- 2) право працівника приймати роботу, що йому пропонують;
- 3) право перебувати в одній з країн-членів та займатися в ній трудовою діяльністю відповідно до законодавства, що регулює працевлаштування громадян даної країни;
- 4) право залишитися на території однієї з країн-членів після закінчення в ній трудової діяльності;
- 5) право на складання до купи всіх періодів роботи, що враховуються законодавством різних країн з метою соціального забезпечення;
- 6) право на одержання соціальної допомоги на території держав-учасниць.

Суд ЄС визнав вільне пересування робочої сили одним із основоположних прав людини. Ст. 48 Договору про ЄС містить основні положення, що регулюють вільний рух робочої сили. Деякі з них названо вище. Свобода пересування працівників має певні винятки. Наприклад, вона не поширюється на державних службовців, тобто держави мають право передбачати, що місця державних службовців можуть посідати лише громадяни їх країн.

Слід нагадати, що згідно з Маастрихтським договором 1992 р. у ЄС запроваджене громадянство ЄС – громадяни держав-членів одержали також статус громадян ЄС.

Робітником за законодавством ЄС є особа, яка виконує обов'язки певного економічного значення заради і під керівництвом іншої особи, за що отримує оплату. Щоб бути робітником, особа мусить виконувати роботу, яка здійснюється задля економічної мети або походить від неї.

Робота може бути з неповним робочим днем, якщо лише вона не настільки незначна, щоб нею можна було знехтувати, навіть, якщо грошова компенсація нижче мінімально гарантованої заробітної плати або зовсім відсутня.

У ст. 7 *Маастрихтського договору* передбачено, що будь-який *робітник, що є громадянином однієї з країн ЄС і перебуває на території іншої країни співтовариства, не повинен обмежуватися у правах порівняно з робітниками, що є її громадянами, на підставі громадянства щодо будь-яких умов працевлаштування і роботи, зокрема оплати праці та звільнення з роботи, а безробітний – під час відновлення у правах і повторного працевлаштування.*

Працівники-мігранти мають однакові права з робітниками відповідної країни на навчання у професійних училищах і центрах перепідготовки.

Робітники-мігранти мають право на членство у профспілках та супутні права без дискримінації.

Робітники-мігранти мають право як на муніципальне, так і на приватне житло на тих же умовах, що і громадяни країни працевлаштування. Це право поширюється і на власність на будинок. Члени сім'ї робітника мають право мігрувати разом з робітником до іншої країни.

Передбачає ЄС і вільне пересування непрацюючих. Існують нормативні акти щодо студентів, пенсіонерів та інших осіб, які не вважаються економічно активними.

Гармонізація стандартів безпеки на підприємствах особливо активно здійснювалася наприкінці 1980-х рр. Були директиви про персональний захист особи, ознаки безпеки на робочому місці, максимальну вагу вантажів, що переносяться вручну, емісію канцерогенних речовин тощо.

Соціальна політика ЄС спрямована на зменшення негативних наслідків безробіття, а не на його ліквідацію.

Має ЄС і правові акти, що регулюють трудові правовідносини у випадках *банкрутства підприємства, скорочення штатів, зміни власника.*

Спеціальні резолюції Ради з питань зайнятості та соціальної підтримки безробітних мають рекомендаційний характер, але формулюють єдиний підхід країн ЄС до розв'язання зазначених проблем.

ЄС разом з державами-членами з 1971 р. здійснюють заходи щодо підвищення соціального захисту пенсіонерів, інвалідів та інших непрацездатних громадян.

Рада прийняла у 1991 р. директиву про обов'язок роботодавця надавати працівнику письмову *декларацію з детальним описом умов трудового контракту.*

Директива про тривалість робочого часу, затверджена у 1993 р., встановила:

- тривалість робочого тижня – не більше 48 годин;
- щоденний відпочинок – не менше, ніж 11 годин;
- тривалість відпустки – не менше, ніж 4 тижні.

У ЄС є і нормативні акти, що регулюють участь працівників в управлінні підприємством і розподілі прибутків. Соціальне партнерство формується на тристоронніх консультаціях, у яких беруть участь Комісія ЄС та Європейські об'єднання професійних спілок і підприємців. Діє допоміжний орган ЄС – Комітет з соціального діалогу.

6. Сучасні тенденції трудових процесів у світі та завдання Міжнародної організації праці щодо їх урегулювання

Нині, у ХХІ ст., перед МОП постали нові виклики, що обумовлені розвитком суспільства. Глобалізація, технологічні зміни, політичні конфлікти та екологічні кризи формують нові ризики для працівників і роботодавців. У цих умовах МОП має відповідно реагувати, зберігаючи при цьому свою ключову місію – забезпечення гідної праці для всіх.

Стрімкі зміни у світі обумовлюють існування ряду проблем у трудових відносинах, що потребують сучасного міжнародно-правового врегулювання.

Технологічна трансформація та цифровізація

Стрімке впровадження автоматизації, роботизації та штучного інтелекту кардинально змінює структуру зайнятості. Виникають нові професії, але водночас зникають традиційні, особливо у виробничих секторах. Важливим викликом для МОП є визначення правового статусу працівників, зайнятих у цифровій економіці, зокрема в платформній та дистанційній роботі. Потреба у формуванні нових міжнародних стандартів щодо захисту цифрових прав, норм робочого часу, доступу до соціального забезпечення та гарантій охорони праці стає дедалі актуальнішою. Платформна робота (Платформна праця – нестандартна форма зайнятості, коли доступ до послуги здійснюється через онлайн-платформу (віртуальний майданчик, на якому відбувається зведення попиту і пропозиції певних послуг), де працівники шукають клієнтів, а останні – виконавців певної послуги.) є однією з центральних тем сучасних дискусій у МОП, зокрема щодо соціального захисту, правового статусу та прозорості діяльності [³⁰³, с. 71–72].

³⁰³ Перегудова Т. В. Зайнятість у сфері цифрових платформ у контексті гідної праці. *Економіка України*. 2025 № 2 (759). С. 71–85.

Поглиблення глобальної нерівності

Зростання економічної та соціальної нерівності між державами й усередині них залишається суттєвим бар'єром для забезпечення гідної праці. У країнах, що розвиваються, значна частина населення зайнята в неформальній економіці, де немає елементарних гарантій безпеки праці, мінімальної оплати і соціального захисту. Гендерна нерівність, дискримінація жінок у сфері зайнятості, також потребує посиленої уваги МОП.

Міграційні процеси та глобальна мобільність робочої сили

Зростання масштабів трудової міграції пов'язане як із економічними диспропорціями, так і з політичними та воєнними конфліктами. Це створює серйозні виклики щодо захисту прав працівників-мігрантів, запобігання торгівлі людьми та трудовій експлуатації.

Кліматичні зміни та «зелений перехід»

Глобальні екологічні процеси впливають на ринки праці й структуру промисловості. Скорочення виробництва на базі викопного палива та розвиток «зеленої» економіки потребують переорієнтації трудових ресурсів і масштабних програм перекваліфікації. МОП відіграє важливу роль у концепції «справедливого переходу», яка передбачає створення нових робочих місць у природоохоронних секторах, водночас пом'якшуючи соціальні наслідки трансформації для працівників традиційних галузей.

Поширення нестандартних форм зайнятості

У багатьох країнах дедалі більше працівників залучено до короткострокових контрактів, гіг-роботи (Гіг-робота – нестандартний вид найманої праці, зокрема, через цифрові платформи і мобільні додатки, яка характеризується короткостроковістю трудових договорів, що по суті стали альтернативою довгострокових трудових відносин.) [304, с. 319], фрілансу чи іншої часткової зайнятості. Такі форми роботи часто не гарантують доступу до соціальної страховки, оплачуваної відпустки чи захисту від звільнення. Для МОП це означає необхідність модернізувати існуючі міжнародні трудові стандарти, які були розроблені передусім для класичної моделі найманої праці.

Слабкість інспекцій праці та зростання порушень

В окремих країнах інспекції праці залишаються недостатньо ресурсними чи політично незалежними. Це ускладнює контроль за дотриманням трудових стандартів і збільшує масштаби порушень – від затримок заробітної плати до небезпечних умов праці. МОП зосереджує

³⁰⁴ Лета А. В., Савка К. М., Белова М. В. Особливості трудових відносин у гіг есопому : сучасні виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 317–321.

зусилля на підтримці інституційного розвитку інспекцій, однак глобальні обмеження фінансування та політичні інтереси держав іноді знижують ефективність цих ініціатив.

Порушення основоположних прав у сфері праці

Попри міжнародний консенсус щодо важливості свободи об'єднання, колективних переговорів, ліквідації примусової та дитячої праці, значні порушення цих прав тривають. У деяких країнах спостерігається тиск на профспілки, криміналізація страйків чи застосування примусової праці в окремих секторах економіки. МОП змушена регулярно залучати спеціальні механізми контролю, зокрема Комітет зі свободи асоціацій та комісії з розслідування за скаргами.

Демографічні зміни та старіння населення

У багатьох країнах швидко збільшується частка працівників старшого покоління, що створює потребу у нових моделях зайнятості та соціального захисту. МОП має реагувати на виклики, пов'язані з підвищенням пенсійного віку, зміною умов праці для літніх працівників та підтримкою продуктивного довголіття.

Сучасні виклики вимагають від МОП гнучкості, інноваційності та здатності адаптуватися до швидко змінюваних глобальних умов. Організація стоїть перед необхідністю модернізації міжнародних трудових стандартів, зміцнення механізмів контролю та розширення програм технічної допомоги. Її спроможність ефективно відповідати на нові реалії визначатиме не лише майбутнє світового ринку праці, а й якість життя мільйонів працівників у всьому світі.

Питання для самоконтролю

1. Що таке договірні джерела міжнародного трудового права?
2. Яку роль відіграють стандарти міжнародного трудового права у правовому регулюванні трудових відносин?
3. Яку роль виконують рекомендації МОП?
4. Якими є найголовніші акти Ради Європи в галузі міжнародного трудового права?
5. Що означає свобода руху робочої сили в Європейському Союзі?

РОЗДІЛ 26

МІЖНАРОДНЕ АТОМНЕ ПРАВО

1. Поняття, принципи та тенденції розвитку міжнародного атомного права

Розвиток окремих галузей міжнародно-правового регулювання визначається рівнем науково-технічного прогресу, тобто темпами розвитку відповідних технологій, які змінюють світ. Однією з таких галузей є міжнародне атомне право. Сучасний світ важко уявити без атомної енергетики та ядерної зброї, які стали частиною нашої реальності. Перша, це так званий «мирний атом», який дав людству атомні електростанції, які надпотужні та здатні забезпечити електроенергією цілі держави. Друга ж, стала чи не основною загрозою у XX ст. І навіть зараз, на початку XXI ст., загроза застосування ядерної зброї у міжнародних конфліктах залишається цілком реальною. Питання ядерної зброї завжди було дискусійним, оскільки її застосування проти іншої сторони конфлікту призводить до катастрофічних наслідків та численних людських втрат. Наприклад, у 1945 р. США застосували ядерну зброю проти японських міст Хіросіма і Нагасакі, внаслідок чого загинули понад 200 тисяч осіб. Ядерна зброя була розроблена США в рамках так званого «Манхеттенського проекту», в реалізації якого прийняли участь понад 130 тисяч осіб, серед яких значна частка – це науковці-дослідники [³⁰⁵, с. 128].

Опанування ядерної енергії назавжди змінило світ та поставило міжнародну спільноту перед необхідністю врегулювання за допомогою міжнародно-правових джерел ключових питань використання атомної енергії. З урахуванням напрямів її використання можна зазначити, що **предмет міжнародного атомного права** включає дві групи міжнародно-правових відносин:

- відносини у сфері використання так званого «мирного атому», тобто атомної енергії для забезпечення енергетичної безпеки держав;
- відносини щодо нерозповсюдження та застосування ядерної зброї в міжнародних збройних конфліктах.

Перша група відносин спрямована на врегулювання на міжнародному рівні усіх питань щодо введення в експлуатацію, експлуатування та забезпечення захисту ядерних об'єктів. Переважно мова йде про атомні електростанції, які є особливими об'єктами з позиції колективної безпеки. Друга група відносин охоплює питання створення ядерної зброї, її нерозповсюдження, а також застосування. Окреме місце в предметі міжнародного атомного права належить питанням роззброєння задля забезпечення ядерної безпеки. Отже, предмет міжнародного атомного права є

³⁰⁵ Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю : монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, І. Р. Пташник, І. І. Петровська, В. І. Розвадовський. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

достатньо широким за колом відносин, що входять до його складу. Також слід зауважити, що означені відносини напряду пов'язані з безпековим виміром, оскільки атомна енергія – це сила, яка наділена руйнівним ефектом, і у разі порушення правил експлуатації ядерних об'єктів або застосування ядерної зброї здатна просто знищити людство. Саме тому, ця галузь міжнародно-правового регулювання має важливе значення та є відособленою з позиції предмета та методології. Вона поєднує окремі сфери безпекового, економічного, гуманітарного співробітництва між державами та пов'язана зі сферою міжнародного кримінального права в частині покарання за міжнародні злочини. Подібна багатовекторність міжнародного атомного права вказує на складність його предмета та механізмів нормативно-правового забезпечення [³⁰⁶, с. 132–135].

Отже, **міжнародне атомне право** – це сукупність міжнародно-правових норм, які регламентують співробітництво суб'єктів міжнародного права у сфері мирного використання атомної енергії, запобігання ядерних катастроф і ядерної війни, роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї. Слід зазначити, що міжнародне атомне право є достатньо новою галуззю міжнародного публічного права, і наразі перебуває на етапі розвитку. Глобалізаційні процеси та поточна геополітична ситуація в світі сприяє актуалізації цієї галузі міжнародного публічного права та змушує міжнародну спільноту шукати нові методи та форми забезпечення ядерної безпеки. Важливою категорією **принципи міжнародного атомного права**, які представляють собою загальні засади міжнародно-правового забезпечення співробітництва країн світу у сфері забезпечення ядерної безпеки та мирного використання атомної енергії. Ці принципи деталізовані в численних джерелах міжнародного атомного права та демонструють підходи до регулювання тих відносин, які утворюють предмет міжнародного атомного права. Отже, до числа **принципів міжнародного атомного права** слід зарахувати:

1) пріоритет колективної ядерної безпеки (ядерні програми країн світу не повинні ставити під загрозу глобальну ядерну безпеку, яка виступає у якості системоутворюючої категорії галузі міжнародного атомного права);

2) сприяння розвитку мирного використання атомної енергії (міжнародна спільнота спрямовує зусилля виключно на застосування атомної енергії в мирних цілях);

3) нерозповсюдження ядерної зброї у світі (максимальне обмеження трансферу технологій виробництва ядерної зброї як на глобальному, так і на регіональному рівнях);

4) стандартизація усіх етапів роботи з ядерними матеріалами та об'єктами (міжнародно-правова регламентація стандартів та нормативів безпечного використання атомної енергії);

³⁰⁶ Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю : монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, І. Р. Пташник, І. І. Петровська, В. І. Розвадовський. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

5) забезпечення поетапного роззброєння країн світу (політика системної відмови країн світу від виробництва ядерної зброї через надання міжнародних безпекових гарантій);

6) забезпечення глобальної екологічної безпеки та права людини на безпечне довкілля (недопущення радіаційного забруднення територій та створення умов, небезпечних для життя і здоров'я людини);

7) застосування міжнародно-правової відповідальності за прояви ядерного тероризму та порушення стандартів використання атомної енергії (однозначне засудження будь-яких протиправних дій, які порушують загальноприйняті стандарти поведінки з ядерною зброєю та відповідними технологіями мирного використання атомної енергії) [³⁰⁷, с. 321].

Слід виокремити такі **напрями розвитку міжнародного атомного права**: 1) удосконалення методології та нормативно-правового забезпечення ядерного роззброєння; 2) розвиток міжнародно-правових механізмів забезпечення ядерної безпеки; 3) забезпечення фізичного захисту ядерних речовин та матеріалів; 4) детальна регламентація експорту та транспортування ядерних речовин; 5) удосконалення міжнародно-правового регулювання атомного судноплавства; 6) створення стандартів використання ядерних джерел енергії в космосі; 7) встановлення міжнародно-правової відповідальності за шкоду, завдану країнам неправомірним використанням атомної енергії та ядерної зброї; 8) удосконалення системи охорони довкілля від радіоактивного забруднення [³⁰⁸, с. 245].

Таким чином, міжнародне атомне право є комплексною галуззю міжнародно-правового регулювання, яка має власний предмет, особливі принципи та методи. Поєднання в цій галузі різних аспектів (економічний, гуманітарний, технологічний, політичний) дає змогу говорити про міжнародне атомне право як самостійну галузь міжнародного публічного права, розвиток якої залежить від розвитку технологій використання атомної енергії та частково зумовлений геополітичними процесами у світі. Ключовим **завданням міжнародного атомного права** є забезпечення глобальної ядерної та екологічної безпеки через систему стандартів, нормативів та стримувань, а також гарантування права людини на безпечне довкілля.

2. Міжнародно-правове регулювання мирного використання атомної енергії

Мирне використання атомної енергії є основоположним пріоритетом ядерної безпеки світу та забезпечується через відповідну систему міжнародно-правових джерел, в яких деталізовані усі необхідні умови та правила. Такі міжнародно-правові джерела мають обов'язково регламентувати два важливі **напрями співробітництва** країн світу:

³⁰⁷ Кориневич А. О. Міжнародне енергетичне право як нове явище у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 320–324.

³⁰⁸ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

1) встановлення повної заборони застосування ядерної зброї, включаючи поширення відповідних технологій її виробництва; 2) забезпечення рівноправного та широкого мирного використання атомної енергії [³⁰⁹, с. 247–250]. Тобто мирне використання атомної енергії вимагає комплексного підходу, який передбачає вжиття взаємопов'язаних заходів регламентації правовідносин, які охоплюються предметом міжнародного атомного права. Подібний підхід є об'єктивно необхідним, адже за допомогою засобів міжнародно-правового регулювання необхідно вирішувати різнополярні проблеми. Окремо розглянемо два вищенаведені напрями.

1. Установлення повної заборони застосування ядерної зброї, включаючи поширення відповідних технологій її виробництва. Цей напрям передбачає співробітництво держав у сфері роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї. Ця співпраця також спрямована на протидію незаконному обороту ядерних матеріалів (несанкціонованій навмисній діяльності щодо отримання, постачання, володіння, використання, транспортування або утилізації радіоактивних матеріалів, включаючи ядерні, які можуть бути використані для виробництва ядерної зброї. Для цього сформована система міжнародних договорів у галузі нерозповсюдження, а також нормативно-правових актів щодо безпечного використання ядерної енергії [³¹⁰, с. 107]. Наведемо декілька прикладів означених *міжнародно-правових джерел*:

– Договір ООН про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. (забороняє державам, які володіють ядерною зброєю передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також передбачає контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями, і гарантії для країн, які не мають ядерної зброї) [³¹¹];

– Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. (закріплює низку зобов'язань гарантів безпеки України, зокрема в частині визнання незалежності, суверенітету та територіальної цілісності, заборони економічного тиску) [³¹²];

– Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27 вересня 1996 р. (встановлює заборону на проведення будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів) [³¹³].

³⁰⁹ Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

³¹⁰ Мануїлова К. В. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 35. С. 106–109.

³¹¹ Договір ООН про нерозповсюдження ядерної зброї від 01 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 22.06.2025).

³¹² Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05 грудня 1994 року. *Голос України*. 2014. № 39.

³¹³ Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27 вересня 1996 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU96338> (дата звернення: 09.07.2025).

Міжнародне співробітництво у сфері нерозповсюдження ядерної зброї здійснюється за такими **напрямами**: 1) обмін інформацією щодо обороту ядерних матеріалів і боротьба з таким оборотом; 2) запобігання і припинення обороту ядерних матеріалів; 3) запобігання використанню території окремих країн для підготовки ядерної зброї; 4) запобігання фінансуванню діяльності щодо обороту ядерних матеріалів; 5) укладення спеціальних міжнародних договорів у сфері ядерної безпеки; 6) приведення національного законодавства країн світу у відповідність до міжнародних договорів у сфері боротьби з обігом ядерних матеріалів; 7) всебічне сприяння в зв'язку з кримінальними розслідуваннями чи кримінальним переслідуванням у разі незаконного обороту ядерних матеріалів [³¹⁴, с. 108].

Ефективним інструментом міжнародно-правового регулювання мирного використання атомної енергії є створення так званих «без'ядерних зон», тобто певного простору міжнародної юрисдикції, вільного від ядерної зброї. Концепція зон, вільних від ядерної зброї, була вперше запропонована в 1950-х рр. як регіональний підхід до ядерного нерозповсюдження. На сьогодні існують наступні без'ядерні зони: 1) Антарктика; 2) космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла; 3) дно морів та океанів і їх надра; 4) Латинська Америка; 5) південна частина Тихого океану; 6) Південно-Східна Азія; 7) Африка; 8) архіпелаг Шпіцберген; 9) Аландські острови. По суті без'ядерні зони виступають у якості своєрідних гарантій того, що держави-сусіди не будуть створювати і у подальшому застосовувати ядерну зброю [³¹⁵, с. 338]. Отже, встановлення повної заборони застосування ядерної зброї, включаючи поширення відповідних технологій її виробництва є вагомим напрямом забезпечення мирного використання атомної енергії, оскільки нерозповсюдження та роззброєння сприяють покращенню безпекового середовища та відіграють значну роль у попередженні незаконного обороту ядерних матеріалів.

2. Забезпечення рівноправного та широкого мирного використання атомної енергії. В основі цього напряму є концепт «мирного атому», тобто можливості використання ядерної енергії для мирних цілей. В рамках цього напряму міжнародно-правового регулювання здійснюється регламентація порядку використання атомної енергії, а також визначаються відповідні стандарти і нормативи. Сфера використання атомної енергії охоплюється **міжнародним енергетичним правом**, яке представляє собою сукупність принципів та норм, які регулюють міждержавні відносини щодо використання, торгівлі, постачання та транзиту енергетичних ресурсів [³¹⁶].

³¹⁴ Мануїлова К. В. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 35. С. 106–109.

³¹⁵ Лесь О. І. Нормативно-правове забезпечення галузі міжнародного ядерного права. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 334–340.

³¹⁶ Кориневич А. О. Міжнародне енергетичне право як нове явище у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 320–324.

Сутність цього напрямку розкривається в окремих міжнародно-правових актах, які містять норми щодо мирного використання атомної енергії. Наведемо декілька прикладів *міжнародно-правових джерел*:

– Конвенція МАГАТЕ про фізичний захист ядерного матеріалу від 26 жовтня 1979 р. (документ містить норми щодо ефективного захисту ядерного матеріалу, який використовується в мирних цілях, зокрема на етапі його перевезення) [³¹⁷];

– Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації від 26 вересня 1986 р. (деталізує окремі аспекти надання допомоги у разі ядерної аварії або радіаційного зараження) [³¹⁸];

– Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від 21 травня 1963 р. (визначає механізми відшкодування ядерної шкоди, тобто шкоди, яка пов'язана з ядерними інцидентами) [³¹⁹];

– Конвенція Міжнародної організації праці про захист працівників від іонізуючої радіації від 22 червня 1960 р. (деталізує заходи захисту працівників, які задіяні в діяльності, яка передбачає вплив іонізуючої радіації) [³²⁰].

Таким чином, забезпечення рівноправного та широкого мирного використання атомної енергії відбувається шляхом визначення окремих аспектів, які мають важливе значення з точки зору технічного та технологічного захисту ядерних матеріалів. Отже, розвиток міжнародного атомного права передусім спрямований на забезпечення гарантій мирного використання атомної енергії всіма державами [³²¹, с. 339]. Сфера мирного використання атомної енергії належить до числа тих важливих сфер, які регулює міжнародне право, і які зачіпають істотні інтереси держав або міжнародної спільноти в цілому. На сьогодні перспективними *формами міжнародно-правового регулювання* мирного використання атомної енергії є: 1) створення механізмів попередження забруднення довкілля та моніторингу його стану; 2) запровадження природоохоронних стандартів; 3) проведення оцінки впливу радіації на оточуюче середовище; 4) перегляд

³¹⁷ Конвенція МАГАТЕ про фізичний захист ядерного матеріалу від 26 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_024#Text (дата звернення: 25.06.2025).

³¹⁸ Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації від 26 вересня 1986 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU86002K> (дата звернення: 27.06.2025).

³¹⁹ Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від 21 травня 1963 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mu63k05u?an=37557> (дата звернення: 20.06.2025).

³²⁰ Конвенція Міжнародної організації праці про захист працівників від іонізуючої радіації від 22 червня 1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_116#Text (дата звернення: 15.06.2025).

³²¹ Лесь О. І. Нормативно-правове забезпечення галузі міжнародного ядерного права. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 334–340.

конвенційних механізмів, які залишаються неефективними. В цілому міжнародне атомне право чітко стоїть на позиції детальної регламентації усіх аспектів мирного використання людством атомної енергії, як запоруки глобальної ядерної та екологічної безпеки.

3. Правове регулювання заборони застосування ядерної зброї в міжнародному праві

Важливим завданням міжнародного атомного права є забезпечення правового регулювання заборони застосування ядерної зброї. На сьогодні спостерігається тенденція до роззброєння, однак у світі існує чимало країн, які мають ядерну зброю. У зв'язку з цим, міжнародна спільнота змушена регламентувати різні аспекти її виробництва, зберігання, обслуговування та застосування. В сучасному міжнародному праві немає документів, які містять пряму заборону застосування ядерної зброї. На сьогодні це є проблемою, оскільки окремі держави можуть трактувати відсутність прямої заборони як певний аргумент на користь існування випадків правомірного застосування ядерної зброї. Хоча насправді міжнародне право засуджує її застосування, однак через систему непрямих заборон, які стосуються і ядерної зброї. Переважно мова йде про норми міжнародного гуманітарного права, які передбачають заборону застосування ядерної зброї через катастрофічні наслідки та невибіркові страждання [³²², с. 336].

До числа міжнародно-правових джерел, у змісті яких можна вважати було закладено засади непрямой **заборони застосування ядерної зброї**, слід зарахувати:

- Протокол про заборону застосування задушливих, отруйних або інших газів, а також бактеріологічних методів ведення війни від 17 червня 1925 р. (містить заборону використання отруйних чи інших газів і всіх інших пов'язаних речовин під час ведення війни, що охоплює вплив радіації або радіоактивних опадів на людину внаслідок застосування ядерної зброї) [³²³];

- Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. про застосування гуманітарного права, що застосовується під час збройного конфлікту від 8 червня 1977 р. (передбачає дозвіл атакувати лише військові цілі, і то тільки якщо їх можливо атакувати без вибірковості, що також унеможливорює застосування ядерної зброї) [³²⁴];

³²² Лесь О. І. Правомірність застосування ядерної зброї у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. № 79. С. 334–340.

³²³ Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/bio/1925-geneva-protocol/> (дата звернення 12.07.2025).

³²⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 12.07.2025).

– IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї від 18 жовтня 1907 р. (встановлює, що воюючі сторони не можуть поширювати сферу бойових дій на територію нейтральних держав, що достатньо складно враховуючи особливості застосування ядерної зброї у міжнародних конфліктах) [325].

Отже, попри те, що не існує в міжнародному праві конвенції, яка б містила пряму заборону застосування ядерної зброї слід розуміти, що застосування останньої порушує норми матеріального звичаєвого міжнародного право. Передусім йдеться про норми, які декларують гуманність ведення війни, територіальну цілісність інших держав, які не є сторонами конфлікту, а також неприпустимість збільшення жертв конфлікту. Необхідно зазначити, що заборона використання ядерної зброї постійно декларується різними міжнародними інституціями. Так, 8 липня 1996 р. Міжнародний Суд ООН у своєму консультативному висновку щодо законності загрози ядерної зброї та її застосування зазначив, що застосування ядерної зброї будь-якого виду порушує норми міжнародного гуманітарного права, оскільки ця зброя має високу руйнівну силу, зокрема розсіює радіоактивне випромінювання, яке безконтрольно і без розбору знищує як комбатантів, так і цивільних осіб [326, с. 126]. Встановлення заборон щодо застосування ядерної зброї також здійснюється через інститут *міжнародно-правових договорів*. Наведемо декілька прикладів:

– Договір ООН про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. (передбачає заборону передачі ядерної зброї іншим країнам, а також запроваджує систему контролю над цією зброєю) [327];

– Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою від 5 серпня 1963 р. (запроваджує обмежений режим заборони випробувань ядерної зброї) [328];

– Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27 вересня 1996 р. (встановлює зобов'язання держав-учасниць не проводити випробувань ядерної зброї, а також запобігання такому випробуванню іншими державами світу) [329].

Частково заборона застосування ядерної зброї в міжнародному праві позиціонується через засудження тероризму. Основним документом у цій

³²⁵ Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 12.07.2025).

³²⁶ Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

³²⁷ Договір ООН про нерозповсюдження ядерної зброї від 01 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 22.06.2025).

³²⁸ Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою від 05 серпня 1963 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU63003> (дата звернення: 14.07.2025).

³²⁹ Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27 вересня 1996 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU96338> (дата звернення: 02.07.2025).

сфері є Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 р. Документ відносить до числа **актів ядерного тероризму**:

- незаконне володіння радіоактивним матеріалом або пристроєм з метою спричинити смерть чи серйозне каліцтво іншим особам, а також нанести істотну шкоду власності чи навколишньому середовищу;

- використання радіоактивного пристрою способом, який призводить до вивільнення радіоактивного матеріалу з наміром завдати шкоду або змусити фізичну чи юридичну особу, міжнародну організацію або державу вчинити будь-яку дію чи утриматися від неї;

- незаконне вимагання радіоактивного матеріалу або пристрою або доступу до ядерного об'єкту, удаючися при цьому до погрози чи до застосування сили;

- співучасть у зазначених вище актах ядерного тероризму для підтримки загального характеру злочинної діяльності, або мети групи, або з усвідомленням умислу групи [³³⁰].

Отже, протидія актам ядерного тероризму є частиною заборони застосування ядерної зброї. Ще одним проявом заборони застосування ядерної зброї на міжнародному рівні є регламентація окремих питань, пов'язаних з ядерною безпекою. В теорії **міжнародна ядерна безпека** розглядається як стан суспільних відносин, який характеризується відсутністю будь-якого роду ядерної небезпеки, починаючи від можливості радіоактивного забруднення навколишнього середовища та закінчуючи вірогідністю здійснення агресії із застосуванням ядерної зброї. Необхідно зазначити, що в аспекті використання ядерної енергії у військових цілях ядерна безпека формувалася як складова міжнародної безпеки, що досягалася шляхом створення системи гарантій подальшого нерозповсюдження ядерної зброї у світі [³³¹, с. 25]. Безпековий вимір є свідченням того, що міжнародна спільнота розглядає факт агресії із застосуванням ядерної зброї як вкрай небезпечний для колективної безпеки. Це зайвий аргумент на користь того, що в міжнародному праві передбачені певні запобіжники у вигляді заборони застосування ядерної зброї.

Заборона актів ядерного тероризму напряму пов'язана із забезпечення **права людини на ядерну безпеку**, яке поряд з правом на життя, здоров'я та безпечне довкілля розглядається у якості основоположних прав людини. На сьогодні право людини на ядерну безпеку здебільшого позиціонується в

³³⁰ Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68#Text (дата звернення: 18.06.2025).

³³¹ Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю : монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, І. Р. Пташник, І. І. Петровська, В. І. Розвадовський. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

міжнародному праві. Натомість в національному воно не регламентовано, адже цьому процесу має передувати встановлення конституційних принципів використання ядерної енергії. Таким чином, в сучасному міжнародному праві містяться заборони застосування ядерної зброї, які зумовлені необхідністю забезпечення глобальної ядерної безпеки та захисту відповідного права людини. Заборони позиціонуються через нормотворчість, встановлення міжнародних зобов'язань, а також засудження міжнародними інституціями актів ядерного тероризму. Актуальним питанням сьогодення є створення комплексного міжнародно-правового акта, який би містив пряму заборону випробувань ядерної зброї та її будь-якого застосування в умовах збройних конфліктів.

4. Міжнародно-правовий статус суб'єктів забезпечення ядерної безпеки

Забезпечення ядерної безпеки є складним завданням, в реалізації якого мають бути задіяні різні міжнародні інституції. Вони повинні мати належний міжнародно-правовий статус та правові інструменти впливу на країни світу з метою спонукання їх до виконання своїх міжнародних зобов'язань нерозповсюдження та незастосування ядерної зброї. Ці інституції індивідуалізовані на рівні окремих сфер використання атомної енергії, які у сукупності відображають рівень ядерної безпеки. Отже, під *суб'єктами забезпечення ядерної безпеки* слід розуміти міжнародні інституції, які створені та функціонують на основі міжнародно-правових актів і опікуються питаннями дотримання країнами світу правил та стандартів мирного використання атомної енергії. Схарактеризуємо особливості міжнародно-правового статусу означених суб'єктів.

1. Організація Об'єднаних Націй. ООН має в основному нормотворчі повноваження у сфері забезпечення ядерної безпеки, а також опікується питаннями організаційно-розпорядчого характеру. Згідно норм Конвенції ООН про ядерну безпеку від 17 червня 1994 р. її повноваження спрямовані на: 1) досягнення високого рівня ядерної безпеки в усьому світі на основі міжнародного співробітництва; 2) створення і підтримку на ядерних установках ефективних засобів захисту від потенційної радіаційної небезпеки; 3) попередження аварій з радіологічними наслідками з подальшим пом'якшенням цих наслідків ^[332]. В цілому діяльність ООН у сфері забезпечення ядерної безпеки здійснюється за наступними *напрямами*: 1) попередження розповсюдження ядерної, радіологічної та інших видів зброї масового знищення; 2) обмеження обігу ядерної зброї; 3) систематизація та аналіз інформації про ядерні проекти окремих країн світу; 4) впровадження міжнародних засобів в сфері цивільної оборони і

³³² Конвенція ООН про ядерну безпеку від 17 червня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_023 (дата звернення: 17.07.2025).

охорони здоров'я. Окремо слід відзначити ініціативу ООН щодо тотальної заборони розповсюдження ядерної зброї, яка пов'язана з прийняттям 27 жовтня 2016 р. Резолюції щодо початку переговорів в 2017 р. стосовно укладення договору, який буде забороняти ядерну зброю [³³³, с. 176].

2. Науковий комітет ООН з дії атомної радіації (UNSCEAR). Був створений 3 грудня 1955 р. відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 913 (X) для збору та аналізу інформації, а також інформування щодо короткострокового та довгострокового впливу атомної радіації на стан людини та навколишнього середовища. Метою його діяльності є напрацювання науково-експертних висновків у галузі дії атомної радіації, а основні завдання полягають у встановленні ефектів дії іонізуючого опромінення на фізіологічні функції людини і довкілля та вироблення на їхній основі рекомендацій щодо поведінки людей в умовах дії природної та техногенної радіації. Особливістю діяльності Комітету є те, що будучи формально органом ООН, він фактично діє як самостійна наукова та дослідницька інституція, яка групує провідних національних фахівців та експертів для розробки об'єктивних наукових рішень у сфері дії атомної радіації та її впливу на людей та навколишнє середовище. З моменту свого створення Комітет оприлюднив 20 основних наукових доповідей у сфері ефектів атомної радіації та її впливу на здоров'я людей. Серед останніх наукових досліджень можна відзначити доповідь щодо впливу низьких доз радіації на здоров'я людей, доповідь щодо джерел та впливів іонізуючої радіації [³³⁴]. Отже, вказана інституція переважно забезпечує науково-аналітичний супровід суб'єктів ядерної безпеки та виконує окремі консультативні функції.

3. Північноатлантичний Альянс (НАТО). Ключові цілі НАТО сформульовані у статтях 1–4 Північноатлантичного договору від 4 квітня 1949 р. Зокрема, йдеться про: врегулювання суперечок мирними засобами; сприяння розвитку мирних і дружніх відносин шляхом «укріплення своїх вільних установ»; розвиток власних засобів для підтримання і розвитку індивідуальної і колективної здатності опору озброєному нападу [³³⁵]. Наведені цілі опосередковано вказують на участь НАТО у формуванні концепції ядерної безпеки. Однак, в структурі Альянсу є спеціально створені суб'єкти, які опікуються вказаними питаннями. Це Група ядерного планування та Група високого рівня (дорадчий орган з питань ядерної

³³³ Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю: монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, І. Р. Пташник, І. І. Петровська, В. І. Розвадовський. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

³³⁴ Науковий комітет ООН з дії атомної радіації. URL: <https://vienna.mfa.gov.ua/ustanovi-oon-u-vidni/naukovij-komitet-oon-z-diyi-atomnoyi-radiaciyi> (дата звернення: 18.07.2025).

³³⁵ Північноатлантичний договір від 04 квітня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008/card2#Card (дата звернення: 14.07.2025).

політики і планування). Означені суб'єкти займаються наступними питаннями: забезпечення безпеки, охорони та «живучості» ядерної зброї, системи зв'язку та інформації, а також питання розгорнення ядерних сил. Отже, група є своєрідним майданчиком, на якому країни Північноатлантичного Альянсу можуть прийняти участь в розробці ядерної політики та рішень про створенні ядерних сил НАТО. Окремим напрямом діяльності є контроль НАТО над ядерними озброєннями, роззброєнням і нерозповсюдженням зброї масового знищення, що є невід'ємною частиною політики Альянсу в галузі забезпечення ядерної безпеки [³³⁶, с. 182].

4. Агентство з ядерної енергетики. Це спеціалізована міжнародна установа, створена у межах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з метою раціонального використання атомної енергії у мирних цілях. Головним завданням Агентства з атомної енергії є допомога країнам-членам у збереженні та розвитку атомної енергії як безпечного, нешкідливого для навколишнього середовища та економічного джерела енергії. Агентство є форумом для обміну інформацією та досвідом з поглиблення міжнародного співробітництва у сфері безпечного використання атомної енергії у мирних цілях. До структури Агентства входить Керівний комітет з атомної енергії, сім спеціалізованих технічних комітетів та секретаріат. Основними напрямками роботи Агентства є: нагляд за діяльністю у сфері атомної енергії; забезпечення безпеки ядерних установок; охорона здоров'я та захисту від радіації; управління ядерними відходами; розвиток ядерного права [³³⁷].

5. Міжнародна комісія з радіаційного захисту (ICRP). Комісія представляє собою міжнародну організацію, яка розвиває науку про радіологічний захист на благо суспільства, зокрема, надаючи рекомендації та керівництво з усіх аспектів захисту від іонізуючого випромінювання. По суті це некомерційна організація, що складається з Головної комісії, Наукового секретаріату, чотирьох постійних комітетів та низки робочих груп. Під час підготовки своїх рекомендацій комісія враховує фундаментальні принципи та кількісні основи, на яких можуть бути встановлені відповідні заходи радіаційного захисту. На сьогодні Комісія опублікувала понад сто публікацій з усіх аспектів радіологічного захисту. Більшість із них стосуються певної галузі радіологічного захисту, але кілька публікацій, так звані фундаментальні рекомендації, описують загальну систему радіологічного захисту. Комісія пропонує свої рекомендації регуляторним та консультативним органам, а також надає

³³⁶ Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю : монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, І. Р. Пташник, І. І. Петровська, В. І. Розвадовський. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

³³⁷ Statute of the OECD Nuclear Energy Agency (NEA) // The International law of Nuclear Energy: Basic documents / ed. by ElBaradei et al. Dordrecht. Nijhoff, 1999.

консультації, призначені для допомоги управлінському та професійному персоналу, відповідальному за радіологічний захист. Її рекомендації є основою стандартів, законодавства, програм та практики радіологічного захисту в усьому світі [³³⁸].

6. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Це, напевно, одна з ключових міжнародних інституцій у сфері ядерної безпеки на сьогодні, яка була створена у 1957 р. Пріоритетом діяльності МАГАТЕ є сприяння запобіганню негативних наслідків використання ядерної енергії у мирних цілях, гарантуючи підтримку здоров'я і благополуччя людей. МАГАТЕ здійснює свою діяльність на підставі договору ООН, зберігаючи при цьому статус спеціалізованого органу ООН. Окрім цього, МАГАТЕ виступає як міжнародний інспекційний орган для перевірки дотримання державами цілей використання ядерних матеріалів, обладнання та технологій. Це стосується країн, які не мають ядерної зброї. Діяльність МАГАТЕ здійснюється в наступних напрямках: 1) нагляд за розвитком ядерних технологій у країнах світу; 2) постачання інформації та розробка стандартів щодо безпечного використання ядерної енергії; 3) створення майданчику для наукової діяльності у галузі мирного використання ядерних технологій [³³⁹, с. 68].

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою міжнародна ядерна безпека?
2. Які джерела міжнародного атомного права?
3. Які основоположні принципи міжнародного атомного права?
4. Як забезпечується нерозповсюдження ядерної зброї в міжнародному атомному праві?
5. Чи передбачені правомірні випадки застосування ядерної зброї в міжнародному праві?

³³⁸ International commission on radiological protection. URL: <https://www.icrp.org> (date of application: 07.15.2025).

³³⁹ Іваницький А. М. Захист права на ядерну безпеку через призму діяльності МАГАТЕ. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 5. С. 65–71.

РОЗДІЛ 27

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ

1. Поняття, предмет і джерела міжнародного права захисту довкілля

Забезпечення права людини на безпечне довкілля є одним з пріоритетних завдань національного законодавства. У таких умовах перед міжнародною спільнотою стоїть завдання забезпечити міжнародно-правове регулювання захисту навколишнього природного середовища. Міжнародний рівень є основою для екологічного законодавства країн світу, оскільки через імплементацію відповідних стандартів, нормативів та правил формується національна система екологічної безпеки. Окрім цього держави беруть на себе відповідні міжнародні зобов'язання, що також значно впливає на нормотворчість в рамках національного рівня. Слід відзначити, що майже усі сфери діяльності людини характеризуються значним антропогенним впливом на довкілля, що актуалізує необхідність регламентувати різні аспекти захисту навколишнього природного середовища на міжнародному рівні. Це завдання покладене на міжнародне право захисту довкілля, яке виступає у якості самостійної галузі міжнародного права.

Отже, *міжнародне право захисту довкілля* – це сукупність міжнародно-правових норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у сфері охорони та захисту навколишнього природного середовища, його раціонального використання і відтворення з метою забезпечення глобальної екологічної безпеки, а також гарантування права людини на безпечне довкілля. Тобто, це достатньо комплексна галузь міжнародно-правового регулювання, яка залежить від багатьох економічних та соціальних аспектів діяльності людини ^[340], с. 215]. Слід враховувати, що складність міжнародно-правового регулювання захисту довкілля полягає у транскордонному характері екологічних загроз, а також самої природи. Інакше кажучи, природні об'єкти можуть розміщуватися на території декількох держав, які мають відмінне екологічне законодавство та стандарти. Вони чітко прив'язані не до кордонів цієї держави, а до територіального базису.

Міжнародне право захисту довкілля спрямоване на збереження навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь через впровадження системи норм, стандартів та міжнародних зобов'язань для покоління теперішнього. Отже, *предмет міжнародного права захисту довкілля* включає: 1) відносини з приводу раціонального використання навколишнього природного середовища; 2) відносини у сфері забезпечення глобальної екологічної безпеки. В рамках першої групи суспільних відносин здійснюється екологічна стандартизація окремих сфер соціально-

³⁴⁰ Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посібник / Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

економічної діяльності суб'єктів міжнародного права. Друга група суспільних відносин вимагає впровадження механізмів захисту довкілля, включаючи питання міжнародно-правової відповідальності, попередження екологічних катастроф, а також міжнародного співробітництва у сфері захисту довкілля. В сукупності ці відносини розкривають колективні прагнення міжнародної спільноти до управління вирішення найбільш актуальних екологічних проблем, включаючи зміну клімату, руйнування озонового шару та масове вимирання дикої природи.

Необхідно зазначити, що уперше на міжнародному рівні екологічні права були проголошені на Конференції ООН щодо довкілля людини в Стокгольмі в 1972 р. У результаті вказаного заходу була прийнята Декларація Конференції ООН із проблем оточуючого людину середовища [³⁴¹, с. 3]. Це вважається етапом виникнення міжнародного права захисту довкілля, який у подальшому дозволив міжнародній спільноті сформувати самостійну та комплексну галузь міжнародно-правового регулювання. Під **принципами міжнародного права захисту довкілля** слід розуміти вихідні засади міжнародно-правової регламентації раціонального використання і відтворення навколишнього природного середовища, а також забезпечення глобальної екологічної безпеки, в яких розкриваються ключові підходи та методологія впливу на означені суспільні відносини. До числа означених принципів слід зарахувати:

- основоположність конституційного права людини на безпечне довкілля (охорона навколишнього природного середовища ґрунтується на необхідності гарантувати основоположні права людини);
- неприпустимість завдання транскордонної школи навколишньому середовищу (мінімізація загроз глобальних техногенних катастроф через їхнє попередження та локалізацію ймовірних наслідків);
- обмеженість антропогенного впливу на різні компоненти екосистеми (переформатування природокористування шляхом екологічної стандартизації та переходу до більш безпечних технологій);
- гарантованість екологічного суверенітету країн світу (забезпечення права країн світу самостійно визначати напрями природокористування та охорони довкілля);
- екологічна обґрунтованість використання природних ресурсів (екологічне нормування природокористування через встановлення граничних обсягів та сфер використання);
- доступність інформації про стан довкілля (забезпечення публічності екологічної інформації, яка є суспільно необхідною);
- пріоритетність глобальної екологічної безпеки (домінування колективних інтересів у сфері захисту довкілля над інтересами окремих суб'єктів);

³⁴¹ Грушко М. В. Міжнародно-правове забезпечення захисту природного середовища та питання відповідальності за вчинення шкоди довкіллю у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти Україні. *Академічні візії*. 2023. № 22. С. 2–10.

– гарантованість захисту довкілля в умовах збройних конфліктів (неприпустимість завдання шкоди екосистемам та спрямування атак на об'єкти, руйнування яких може мати катастрофічні екологічні наслідки);

– гарантованість мирного використання атомної енергії (встановлення заборони використання ядерної зброї та регламентація усіх аспектів використання атомної енергії в мирних цілях);

– невідворотність міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну довкіллю (обов'язкове застосування міжнародно-правових санкцій до суб'єктів, які вчиняють злочини проти довкілля) [³⁴², с. 218].

Як кожна галузь правового регулювання, міжнародне право захисту довкілля має свої *джерела*, тобто форми зовнішнього виразу міжнародно-правових норм, які регулюють відносини у сфері охорони та захисту довкілля, а також забезпечення глобальної екологічної безпеки. До числа вказаних джерел слід зарахувати: міжнародні договори, угоди, конвенції, резолюції та рішення міжнародних організацій, конференцій. Роль означених джерел полягає у тому, що вони здатні не тільки регламентувати окремі правовідносини, але й створювати відповідні міжнародні зобов'язання, а також наділяти суб'єктів міжнародного права правами та обов'язками.

Як приклад наведемо такі *джерела* міжнародного права захисту довкілля: 1) Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 р. [³⁴³]; 2) Віденська конвенція про охорону озонового шару від 22 березня 1985 р. [³⁴⁴]; 3) Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. [³⁴⁵]; 4) Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р. [³⁴⁶]. Більшість джерел міжнародного права захисту довкілля стосуються окремих компонентів екосистеми та є достатньо обмеженими за сферою правового регулювання (флора, фауна, озоновий шар). Втім серед джерел є міжнародно-правові акти комплексної спрямованості, в яких навколишнє середовище позиціонується як цілісний об'єкт міжнародно-правової охорони, зокрема Стокгольмська декларація 1972 р.

³⁴² Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посібник / Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

³⁴³ Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU72006?ed=1972_06_16 (дата звернення: 09.07.2025).

³⁴⁴ Віденська конвенція про охорону озонового шару від 22 березня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text (дата звернення: 22.07.2025).

³⁴⁵ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 11.07.2025).

³⁴⁶ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 14.07.2025).

2. Міжнародно-правовий захист прав людини на безпечне довкілля

Права людини на безпечне навколишнє середовище виступають у якості основоположної засади становлення та розвитку міжнародного права захисту довкілля. Навколо цього права формуються його методологія та визначаються відповідні механізми. Слід розуміти, що **права людини на безпечне довкілля** – це комплексна категорія, яка складається з матеріальних та процесуальних екологічних прав, що регламентовані на національному і міжнародному рівнях. До першої групи входять: 1) право на безпечне навколишнє середовище; 2) право загального та спеціального природокористування; 3) право на життя і здоров'я. В свою чергу до другої групи належать: 1) право на доступ до екологічної інформації; 2) право на екологічну освіту; 3) право на створення громадських організацій екологічної спрямованості; 4) право участі у прийнятті рішень в сфері безпеки довкілля; 5) право на доступ до правосуддя у сфері охорони довкілля [347, с. 219]. Право на безпечне довкілля регламентовано багатьма міжнародно-правовими актами, з числа яких відзначимо такі:

– Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 6 березня 2000 р. (деклароване право людини та гармонійне співіснування з природою та безпечне довкілля, а також обов'язок держав гарантувати це право кожній людині) [348];

– Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 р. (безпечне довкілля розглядається у якості передумови реалізації людиною інших основоположних прав, у тому числі і права на життя і охорону здоров'я) [349];

– Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Право людини на чисте, здорове та стійке навколишнє середовище» від 28 липня 2022 р. (позиціонує право на безпечне довкілля як основоположне право людини, яке необхідним для реалізації багатьох інших прав людини) [350];

– Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 квітня 1977 р. (містить заборону навмисного маніпулювання природними

³⁴⁷ Міжнародне публічне право: основи теорії : навч.-метод. посібник / Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

³⁴⁸ Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 06 березня 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu92340> (дата звернення: 10.07.2025).

³⁴⁹ Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU72006?ed=1972_06_16 (дата звернення: 09.07.2025).

³⁵⁰ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Право людини на чисте, здорове та стійке навколишнє середовище» від 28 липня 2022 року. URL: <https://docs.un.org/ru/A/RES/76/300> (дата звернення: 11.07.2025).

процесами в інтересах однієї воюючої сторони, що може призвести до руйнування навколишнього середовища, і таким чином порушити право людини на безпечне довкілля) [351].

Слід зазначити, що в міжнародно-правових актах, які регламентують основоположні права людини, право на безпечне довкілля напряду не визначено. Воно позиціонується через право на життя та здоров'я. Так, у нормах Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. зазначено, що кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканність [352]. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. також регламентовано право на життя, яке належить до невід'ємних прав людини і громадянина [353]. Отже, в сучасному міжнародному праві захисту довкілля право на безпечне навколишнє середовище визначене лише в профільних міжнародно-правових актах, хоча реалії сьогодення вимагають його деталізації на рівні ключових документів, в яких закріплені основоположні права людини. Міжнародно-правовий захист прав людини на безпечне довкілля здійснюється на основі таких **принципів**:

1) захист навколишнього природного середовища має поєднувати національні та міжнародні механізми моніторингу та контролю, які повинні бути максимально гармонізованими;

2) основою міжнародного захисту довкілля є співробітництво усіх країн на основі глобального партнерства в цілях збереження, захисту і становлення здорового стану і цілісності екосистеми Землі;

3) захист довкілля вимагає від країн світу обмеження і ліквідації нежиттєздатних моделей виробництва і споживання та заохочення використання екологічно безпечних технологій;

4) на національному рівні кожна людина має мати відповідний доступ до інформації, що стосується навколишнього середовища, яка є у розпорядженні державних органів, включаючи інформацію про небезпечні матеріали та діяльність в їх спільнотах, і можливість приймати участь у процесі прийняття рішень;

5) основою системи міжнародно-правового захисту довкілля є попередження екологічних катастроф через запровадження засобів їхнього застереження на національному рівні;

6) держави терміново сповіщають інші держави про будь-які стихійні лиха або інші надзвичайні ситуації, які можуть призвести до неочікуваних шкідливих наслідків для навколишнього середовища в цих державах;

³⁵¹ Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 квітня 1977 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (дата звернення: 14.07.2025).

³⁵² Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 15.07.2025).

³⁵³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.07.2025).

7) корінне населення та його общини, а також інші місцеві общини покликані відігравати життєво важливу роль у раціональному використанні і покращенні навколишнього середовища в силу їх знань і традиційної практики [³⁵⁴].

Міжнародно-правовий захист прав людини на безпечне довкілля здійснюється в рамках *спеціальних форм*, які являють собою комплекс регламентованих на міжнародному рівні засобів і способів захисту навколишнього природного середовища. Охарактеризуємо основні форми, які дістали розвитку на сучасному етапі:

1. Створення міжнародно-правових джерел у сфері захисту довкілля. Процес формування джерел міжнародного права захисту довкілля триває з початку минулого століття, коли була вперше оприлюднена ідея про необхідність міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища (Міжнародний конгрес з охорони природи в 1909 р., Міжнародна конференція з охорони природи в 1913 р.). На сьогодні домінує тенденція правового регулювання захисту окремих компонентів довкілля (тваринний світ, флора, озоновий шар, океан тощо). Однак, останнім часом міжнародна спільнота концентрується на створенні міжнародно-правових актів, які б мали комплексний характер. Джерела міжнародного права захисту довкілля прийнято поділяти на наступні групи: 1) нормативно-правові акти, які встановлюють вимоги щодо безпечного використання природних ресурсів; 2) нормативно-правові акти, які регламентують екологічно небезпечні види господарської діяльності; 3) нормативно-правові акти, які деталізують механізми забезпечення глобальної екологічної безпеки [³⁵⁵, с. 145]. Міжнародно-правові джерела виконують дуже важливу роль. Вони по суті встановлюють вимоги, стандарти та нормативи господарської діяльності з урахуванням права людини на безпечне довкілля.

2. Співробітництва між державами у сфері захисту довкілля. Забезпечення екологічної безпеки не можливе без співпраці усіх країн світу, адже загрози довкіл्लю переважно мають транскордонний характер. Задля розбудови ефективної системи захисту довкілля на міжнародному рівні активно застосовується співробітництво між країнами світу. Мова йде про саміти та конференції, які відбуваються на рівні ООН або інших міжнародних організацій. Наприклад, у 1994 р. Генеральна Асамблея ООН провела Конференцію з питань сталого розвитку малих острівних держав, а вже в 1995 р. – Конференцію ООН з транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих видів. Своєю чергою, у 1993 р. була заснована спеціальна колегія з розгляду справ щодо охорони навколишнього

³⁵⁴ Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 06 березня 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu92340> (дата звернення: 10.07.2025).

³⁵⁵ Краснова Ю. А. Особливості міжнародно-правового розвитку права екологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. № 45. С. 143–147.

середовища у Міжнародному Суді ООН, а в 1994 р. – Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення. У 1997 р. проходить XIX спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, яка мала назву «Саміт Землі + 5», за підсумками якого було схвалено документ «Програма подальшого здійснення Порядку денного на XXI століття» [³⁵⁶, с. 672]. Наведені приклади свідчать про ефективність системи співпраці між країнами світу у сфері захисту довкілля.

3. Контроль та моніторинг у сфері захисту довкілля. Здійснюється суб'єктами міжнародного права, які наділені відповідною міжнародною правосуб'єктністю з метою забезпечення дотримання країнами світу встановлених на рівні міжнародно-правових джерел стандартів та правил використання природних ресурсів і вимог до забезпечення глобальної екологічної безпеки. По суті контроль та моніторинг – це елементи захисту довкілля, які дозволяють попереджати екологічну шкоду. Основою системи контролю та моніторингу в міжнародному праві захисту довкілля є відповідні міжнародно-правові джерела. Наприклад, Директива ЄС «Про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю від 24 листопада 2010 р. містить обов'язкові вимоги щодо заходів контролю промислових установок, перевірки дотримання умов дозволів, звітності, моніторингу викидів та моніторингу забруднення ґрунтів і підземних вод [³⁵⁷, с. 672]. Отже, спільний моніторинг і контроль є ефективним засобом виявлення та усунення проблем реалізації прав людини на безпечне довкілля.

4. Розвиток системи екологічної освіти. Останнім часом ця форма стає дедалі актуальнішою, оскільки вона полягає у підвищенні екологічної правосвідомості громадян різних держав, яка є основою раціонального та безпечного природокористування. Освітній компонент міжнародного права захисту довкілля передбачає широке інформування про вимоги до використання природних ресурсів, а також відповідальність за екологічну шкоду. Це інформування здійснюється через впровадження наступних заходів: 1) інформування щодо збереження природних середовищ в межах їхнього існування; 2) інформування щодо збереження природних ресурсів поза межами природних середовищ їхнього існування; 3) інформування щодо забезпечення сталого використання природних ресурсів [³⁵⁸, с. 68]. Велика кількість норм Організації конвенції від 25 червня 1998 р. (Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та

³⁵⁶ Каткова Т. Г. Міжнародно-правовий режим захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 670–673.

³⁵⁷ Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол. ; за заг. ред. М. О. Медведєвої. Київ : Вініченко, 2023. 260 с.

³⁵⁸ Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 256 с.

доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля) присвячена саме питанням інформування громадськості у сфері захисту довкілля. Дуже важливо, що в документі визначено зміст екологічної інформації, яка включає відомості про: 1) стан окремих складових навколишнього середовища; 2) фактори та види діяльності, які впливають або можуть впливати на складові навколишнього середовища; 3) стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів і споруд, які впливають або можуть вплинути на стан складових довкілля [359].

Необхідно зауважити, що усі проаналізовані форми забезпечення прав людини на безпечне довкілля мають реалізуватися у комплексі, що забезпечить очікуваний результат у вигляді належного рівня глобальної екологічної безпеки. Також необхідно зазначити, що ці форми постійно переглядаються, удосконалюються і доповнюються, що обумовлено характером загроз довкіллю, які можуть актуалізуватися на певних етапах.

3. Відповідальність у міжнародному праві захисту довкілля

Одним з найбільш ефективних засобів забезпечення дотримання країнами світу вимог безпечного довкілля є інститут міжнародно-правової відповідальності. Підставою застосування цього виду відповідальності є наявність екологічної шкоди, яка стала наслідком протиправних дій суб'єктів міжнародного права. У ст. 2 Резолюції Інституту міжнародного права «Відповідальність згідно з міжнародним правом за екологічну шкоду» (1997 р.) зазначено, що «екологічні» режими повинні включати спеціальні норми щодо відповідальності з метою забезпечення їхньої ефективності з погляду як попередження, так і забезпечення відшкодування. Необхідно зазначити, що відповідальність в міжнародному праві захисту довкілля ґрунтується на міжнародному звичаєвому праві, згідно з яким держави повинні утримуватися від дій, що спричиняють шкоду поза межами їхньої юрисдикції [360, с. 317]. Екологічна шкода саме характеризується подібною транскордонністю, тобто здатністю охоплювати території сусідніх держав. Це напевно ключова її особливість, яка впливає і на інститут міжнародно-правової відповідальності держав в сфері захисту довкілля.

Отже, *міжнародно-правова відповідальність* у праві захисту довкілля представляє собою сукупність негативних наслідків, які покладаються на суб'єкта міжнародного права за вчинення екологічного правопорушення, внаслідок якого була завдана шкода або виникла загроза

³⁵⁹ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 11.07.2025).

³⁶⁰ Грабович Т. А. Міжнародна відповідальність держави за забруднення навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 316–319.

глобальній екологічній безпеці. В міжнародному праві сформувалися два **види відповідальності** у сфері захисту довкілля: 1) відповідальність за порушення міжнародно-правового зобов'язання держави із охорони навколишнього природного середовища; 2) відповідальність за правомірну поведінку, у результаті якої завдається шкода навколишньому природному середовищу. Тобто, у першому випадку йдеться про умисне невиконання міжнародного зобов'язання, внаслідок чого виникає екологічна шкода, а в другому – про незаборонену поведінку держави, яка призвела до екологічної шкоди. З огляду на вказані види формується концепція «об'єктивної» та «абсолютної» відповідальності у сфері захисту довкілля. Коротко схарактеризуємо кожен:

– **об'єктивна міжнародно-правова відповідальність** – виникає у разі порушення або невиконання суб'єктом своїх міжнародних зобов'язань. У цьому випадку протиправні діяння чітко розмежовуються в залежності від ступеня суспільної небезпеки, навіть без врахування того, чи наявна вина держави або ж вона взагалі відсутня;

– **абсолютна міжнародно-правова відповідальність** – виникає тоді, коли йдеться про виникнення шкоди внаслідок незаборонених дій. Вона не пов'язана з протиправним діянням, а здебільшого зумовлена певною подією, яка відбулася в державі та призвела до виникнення екологічної шкоди (наприклад, вибух на атомній електростанції).

Відповідальність в міжнародному праві захисту довкілля ґрунтується на таких **принципах**: 1) органи державної влади несуть відповідальність за функції захисту безпеки і життя громадян та сприяння їх добробуту; 2) національні політичні органи влади несуть відповідальність перед громадянами внутрішньо і перед міжнародним співтовариством через ООН; 3) органи державної влади відповідальні за свої дії, тобто вони несуть відповідальність як за свої дії, так і за бездіяльність [361, с. 48]. Отже, відповідальність в міжнародному праві захисту довкілля передусім позиціонується через екологічну безпеку країн світу, яка є елементом глобальної екологічної безпеки. Окремі питання відповідальності в міжнародному праві захисту довкілля деталізовані в міжнародно-правових актах. Наведемо декілька прикладів цих документів:

– Конвенція по запобіганню забрудненню із суден від 2 листопада 1973 р. (містить перелік діянь, які завдають екологічну шкоду та за які передбачена відповідальність) [362];

– Віденська конвенція про охорону озонового шару від 22 березня 1985 р. (зазначено, що держави несуть відповідальність за шкоду довкіллю як на території країни, так і за межами національної юрисдикції) [363];

³⁶¹ Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол. ; за заг. ред. М. О. Медведєвої. Київ : Вініченко, 2023. 260 с.

³⁶² Конвенція по запобіганню забрудненню із суден від 02 листопада 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 18.07.2025).

– Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 27 листопада 1992 року (регламентовано відповідальність власника судна за будь-яку шкоду від забруднення внаслідок інциденту) [³⁶⁴];

– Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій від 17 березня 1992 р. (передбачає відповідальність за екологічну шкоду, яка реалізується на основі спеціальних критеріїв та процедур) [³⁶⁵];

– Директива Європейського Парламенту та Ради Європи про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди від 21 квітня 2004 р. (містить перелік запобіжних та відновлювальних заходів у разі виникнення екологічної шкоди) [³⁶⁶].

Окремим аспектом відповідальності в міжнародному праві захисту довкілля є відповідальність за воєнні злочини проти навколишнього природного середовища. В нормах міжнародного гуманітарного права регламентовані обов'язки щодо розслідування подібних злочинів та переслідування осіб, які підозрюються у їхньому вчиненні. Підставою для цього є норми Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. Зокрема, ст. 8 документа зараховує до числа воєнних злочинів умисне вчинення нападу, який призведе до масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу. По суті йдеться про так званий «екоцид», комплексне визначення якого в міжнародно-правових актах відсутнє [³⁶⁷]. Втім слід зазначити, що в міжнародному праві практика притягнення до відповідальності за екоцид так і не сформувалася. Наприклад, справу австрійського генерала Л. Рендуліка розглянув Нюрнберзький військовий трибунал 1945 р. Його звинувачували у застосуванні тактики «випаленої землі» в Норвегії. Однак, суд виправдав генерала посилаючись на принцип воєнної необхідності. Подібна ситуація мала місце і у випадку бомбардування Югославії силами НАТО, а також вторгнення Іраку в Кувейт [³⁶⁸, с. 5].

³⁶³ Віденська конвенція про охорону озонного шару від 22 березня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text (дата звернення: 22.07.2025).

³⁶⁴ Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 27 листопада 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839 (дата звернення: 11.07.2025).

³⁶⁵ Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій від 17 березня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_262#Text (дата звернення: 14.07.2025).

³⁶⁶ Директива Європейського Парламенту та Ради Європи про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди від 21 квітня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text (дата звернення: 27.07.2025).

³⁶⁷ Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 27.07.2025).

³⁶⁸ Грушко М. В. Міжнародно-правове забезпечення захисту природного середовища та питання відповідальності за вчинення шкоди довкіллю у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України. *Академічні візії*. 2023. № 22. С. 2–10.

Таким чином, відсутність регламентації в міжнародному праві вичерпного переліку злочинів проти довкілля значно ускладнює застосування до винних держав заходів міжнародно-правової відповідальності. Відповідальність в міжнародному праві захисту довкілля поєднує дві групи **заходів**: 1) відшкодування шкоди, завданої протиправними діями, а також незабороненими діями, зумовленими непереборною силою (йдеться про цивільно-правові механізми забезпечення компенсації); 2) кримінальне переслідування осіб, які винні у вчиненні екологічних правопорушень (йдеться про покарання винних як елемент відновлення справедливості та сатисфакції для осіб, постраждалих від екологічного інциденту).

Прикладом першої групи заходів є позиціонування у статтях Стокгольмської декларації з навколишнього середовища обов'язку співробітництва країн світу в питаннях притягнення до диференційованої відповідальності та компенсації екологічної шкоди [369]. Прикладом міжнародно-правового регулювання другої групи заходів є Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства від 4 червня 2007 р., яка визначає необхідність кваліфікації на національному рівні окремих складів екологічних злочинів, наприклад, випуск, викид чи внесення речовин або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду, які спричиняють смерть або завдають шкоди здоров'ю будь-якої особи, чи створюють значну небезпеку спричинення смерті або завдання шкоди [370].

4. Міжнародно-правовий статус суб'єктів захисту довкілля

В міжнародному праві захисту довкілля важливе місце посідають **суб'єкти**, які наділені відповідною міжнародною правосуб'єктністю та діють в рамках встановленого мандату. Роль означених суб'єктів полягає у: 1) сприянні виконання країнами світу своїх міжнародних зобов'язань у сфері охорони навколишнього середовища; 2) підтриманні необхідного рівня глобальної екологічної безпеки; 3) інформаційно-аналітичному та методологічному забезпеченні раціонального та безпечного використання природних ресурсів; 4) контролі та оцінці негативного впливу окремих сфер господарської діяльності на навколишнє природне середовище; 5) розвитку системи екологічної освіти та забезпечення доступу до екологічної інформації; 6) напрацюванні та практичному впровадженні стандартів, правил та вимог до охорони окремих компонентів довкілля.

³⁶⁹ Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU72006?ed=1972_06_16 (дата звернення: 09.07.2025).

³⁷⁰ Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства від 04 червня 2007 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU98252> (дата звернення: 27.07.2025).

При цьому *міжнародна правосуб'єктність* суб'єктів захисту довкілля може проявлятися у деяких аспектах, а саме: 1) можливість залучення до обговорення нормативно-правових актів та процесу ухвалення управлінських рішень у сфері захисту довкілля на національному рівні; 2) регламентація прав і обов'язків вказаних суб'єктів в міжнародних угодах в сфері охорони навколишнього природного середовища; 3) можливість ухвалювати рішення на наднаціональному рівні з подальшим моніторингом його впровадження. Враховуючи той факт, що захист довкілля є комплексним завданням, яке вимагає залучення широкого кола учасників, до числа суб'єктів міжнародного права захисту довкілля слід зарахувати:

1. Держави. Виступають у ролі ключових суб'єктів міжнародного права захисту довкілля. Згідно положень Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. держави зобов'язані поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасників. Вони утримуються від будь-яких дій, не сумісних з цілями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичній незалежності або єдності будь-якої держави. Це стосується питань недопущення глобальних екологічних інцидентів, які можуть завдати шкоду іншим країнам. Також в документі окреслені принципи міжнародного співробітництва в сфері захисту довкілля. Окремим пунктом зазначено про необхідність виконання державами взятих міжнародних зобов'язань [371]. Таким чином, держави, як суб'єкти міжнародного права захисту довкілля, забезпечують: 1) формування національного законодавства у сфері охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки; 2) міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля; 3) обмін екологічною інформацією; 4) відшкодування (у разі наявності) екологічної шкоди, завданої іншим державам; 5) розбудову системи громадського екологічного врядування.

2. Міжнародні міжурядові організації. Ці суб'єкти міжнародного права захисту довкілля спеціалізуються на охороні різних компонентів екосистем та забезпечують розвиток міжнародного співробітництва у відповідних сферах. Вони сприяють обміну екологічною інформацією, а також відіграють важливу роль у розробці міжнародних стандартів і норм у сфері захисту довкілля. Окремим напрямом їхньої діяльності є розвиток екологічної освіти, що сприяє підвищенню обізнаності громадськості у сфері екологічного врядування. Це здійснюється через проведення просвітницьких та адвокаційних кампаній. Також ці суб'єкти забезпечують широкий політичний вплив на країни світу з метою ухвалення політичних рішень, що враховують екологічні чинники. Невід'ємним компонентом їхньої діяльності

³⁷¹ Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01 серпня 1975 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU75010?an=141> (дата звернення: 09.07.2025).

є моніторинг стану довкілля, за результатами якого проводяться ґрунтовні аналітичні дослідження загроз та викликів сучасності. Моніторинг дозволяє скоординувати зусилля різних держав у сфері охорони навколишнього природного середовища. За можливості міжнародні міжурядові організації надають грантову підтримку державним проектам у сфері захисту довкілля, а також фінансову допомогу країнам світу для реалізації екологічних ініціатив [372, с. 14]. До прикладу наведемо декілька міжнародних міжурядових організацій, які працюють у сфері захисту довкілля: 1) Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП); 2) Міжнародний союз охорони природи (МСОП); 3) Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ); 4) Міжнародна морська організація (ІМО).

3. Міжнародні неурядові організації. Ці суб'єкти не наділені повною міжнародною правосуб'єктністю, тому не можуть суттєво впливати на уряди країн світу. Однак, вони виконують дуже важливі функції з різних сферах захисту довкілля. Зокрема, забезпечують збирання інформації про стан навколишнього природного середовища шляхом моніторингу довкілля, яку можуть передавати міжнародним урядовим організаціям. Також ці суб'єкти проводять масштабні адвокаційні кампанії щодо наявних екологічних проблем та шляхів їхнього вирішення на глобальному рівні. Велика робота проводиться в царині просвітницької діяльності серед населення окремих громад та територій, що сприяє підвищенню рівня екологічної правосвідомості. Окремо зазначимо, що міжнародні неурядові організації залучаються для підготовки експертних висновків, звітів та рекомендацій, які можуть впливати на рішення урядів та міжнародних організацій у сфері захисту довкілля [373, с. 205]. Найбільш відомим у світі є наступні міжнародні неурядові організації з захисту довкілля: 1) Всесвітній фонд дикої природи (WWF); 2) Грінпіс (Greenpeace); 3) Всесвітнє товариство захисту тварин (WSPA); 4) Міжнародний зелений хрест (Green Cross); 5) Римський клуб.

4. Корінні народи. З позиції міжнародного права, корінними народами є народи, які мають унікальні соціально-культурні та економічні умови життя, а також народи, які є пращурами тих, хто проживав на певній географічній території. Тобто вони мають потужні зв'язки з екосистемою та самою територією, внаслідок чого відіграють важливу роль у захисті довкілля. Це зумовлено особливими традиціями, які використовують корінні народи для сталого управління природними ресурсами та збереження біорізноманіття. Їхня провідна роль полягає у:

³⁷² Міжнародні організації та інституції, які працюють в сфері охорони навколишнього середовища: інформаційна довідка. Київ: ІДЦ при Верховній Раді України. 2021. 14 с.

³⁷³ Обиход Г. О. Неурядові екологічні організації на території України: типологія, діяльність і стратегічні орієнтири розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 10. С. 204–207.

1) володінні цінними знаннями про екологію місцевості, а також про рослини та тварин, які мають важливе значення для біорізноманіття; 2) залученості в процесах прийняття рішень щодо управління земельними ресурсами та охорони навколишнього середовища; 3) здатності конкретизувати наслідки кліматичних змін та приймати участь у розробці та впровадженні стратегій адаптації та пом'якшення наслідків зміни клімату [³⁷⁴, с. 562]. Отже, корінні народи виступають у якості суб'єктів, чий екологічні права підлягають особливому міжнародно-правовому захисту. Це передбачає активну участь корінних народів у забезпеченні захисту довкілля через використання національних та міжнародних правових інструментів.

Питання для самоконтролю

1. Які принципи міжнародного права захисту довкілля Вам відомі?
2. Які мали місце історичні етапи розвитку міжнародного права захисту довкілля?
3. У чому полягає зміст права людини на безпечне довкілля?
4. Що таке міжнародна екологічна безпека?
5. Які ключові джерела міжнародного права захисту довкілля?

³⁷⁴ Воеводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав корінних народів. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 559–568.

Список використаних джерел:

1. African Charter on the Rights and Welfare of the Child. Adopted by the 26th Ordinary Session of the Assembly of Heads of State and Government of the OAU Addis Ababa, Ethiopia – July 1990. Entered into force on 29 November, 1999. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
2. Agreement (with agreed minutes and exchange of notes) under article VI of the Treaty of Mutual Co-operation and Security between Japan and the United States of America, regarding facilities and areas and the status of United States armed forces in Japan. Signed at Washington, on 19 January 1960. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20373/volume-373-I-5321-English.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).
3. Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/intromoon-agreement.html> (дата звернення: 10.03.2026).
4. Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and the Return of Objects Launched into Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introrescueagreement.html> (дата звернення: 10.03.2026).
5. Arrangements for consultation with non-governmental organizations. Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 44th session, 6–31 May 1968. E/4548. 1968. P. 21–26. (ESCOR, 44th sess., Suppl. no. 1). *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/214368?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).
6. Aust A. Handbook of International Law. 2nd ed. Cambridge University Press, 2010. Lxiii, 527 p.
7. Ausubel J., Victor D. Verification of International Environmental Agreements. *Annual Review of Energy and the Environment*, 2003. 17 (1). P. 1–43. doi.org/10.1146/annurev.eg.17.110192.000245.
8. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics, 4th ed. New York : Columbia University Press, 2012. P. 13.
9. Bureau of Arms Control, Verification and Compliance. Fact Sheet. May 12, 2023. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2023/05/05-11-2023-FINAL-May-2023-NST-DATA-FACTSHEET-no-clear-page.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).
10. Case concerning the detention of three Ukrainian naval vessels (Ukraine v. Russian Federation), provisional measures. Itlos/Press 284 25 May 2019. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_284_En.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
11. Charter of the United Nations art. 24, June 26, 1945 (entered into force Oct. 24, 1945) 59 Stat. 1031, TS No. 993, 1 UNTS XVI

12. Charter of the United Nations preamble para. 1, June 26, 1945 (entered into force Oct. 24, 1945) 59 Stat. 1031, TS No. 993, 1 UNTS XVI

13. Cheng Bin. United Nations Resolutions on Outer Space: ‘Instant’ International Customary Law? *Studies in International Space Law* (Oxford, 1997; online edn, Oxford Law Pro, 22 Mar. 2012). URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198257301.003.0007> (дата звернення: 10.03.2026).

14. Chesterman S., Johnstone I. and Malone D. M. Law and Practice of the United Nations: Documents and Commentary, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2016) pt. 3.

15. Cicero. Tusculan Disputations, trans. C. D. Yonge. New York : Harper & Brothers, 1877. bk. V ch. XIV.

16. Committee on the Peaceful Uses of Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).

17. Constitution of the International Telecommunication Union. URL: <https://www.itu.int/en/council/Documents/basic-texts/Constitution-E.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

18. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution> (дата звернення: 10.11.2025).

19. Constitution of the World Health Organization. *World Health Organization*. URL: <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> (дата звернення: 10.11.2025).

20. Consultative relationship between the United Nations and non-governmental organizations : note / by the Secretariat. Economic and Social Council resolution 1996/31, adopted at the 49th plenary meeting, 25 July 1996. Includes «Arrangements for consultation with non-governmental organizations». P. 1–18. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/442032?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).

21. Convention establishing a Customs Co-operation Council, 15 December 1950. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/coc/convccc.pdf?la=en> (дата звернення: 10.11.2025).

22. Convention of the World Meteorological Organization. URL: <https://oag.gov.bt/wp-content/uploads/2011/02/Convention-of-the-World-Meteorological-Organization.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

23. Convention on International Civil Aviation. Signed at Chicago, on 7 december 1944. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2015/volume-15-ii-102-english.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

24. COPUOS History. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/history.html> (дата звернення: 10.03.2026).

25. Covenant on the Rights of the Child in Islam as of 2005. OIC/9-IGGE/HRI/2004/Rep.Final. Independent permanent human rights commission of the organization of Islamic cooperation. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/oic/2005/en/19313> (дата звернення: 10.11.2025).

26. Dispute Concerning Delimitation of the Maritime Boundary Between Bangladesh and Myanmar in the Bay of Bengal (Bangladesh/Myanmar) Judgment Delivered On 14 March 2012. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/pr_175_engf_01.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

27. Documents and resolutions database. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/documents-and-resolutions/search.jspx?&view=resolutions> (дата звернення: 10.03.2026).

28. Draft articles on the law of treaties between States and international organizations or between international organizations with commentaries 1982. Report of the International Law Commission on the work of its thirty-fourth session. *Yearbook of the International Law Commission*. 1982. Vol. II, Part II. P. 17–77. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_2_1982.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

29. European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations. P. 1–4. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/168007a67c> (дата звернення: 12.11.2025).

30. Fundamental Principles on the Status of Non-governmental Organisations in Europe. *Council of Europe*. P. 1–10. URL: <https://rm.coe.int/0900001680927c25> (дата звернення: 12.11.2025).

31. Hobbes T. *De Cive*. London : R. Royston, 165. ch. V para 3.

32. Hobbes, T. *Leviathan: Or the Matter, Forme, Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill*. London : Andrew Crooke, 1651. pt. 1 ch. XIII.

33. ICTY, Prosecutor v. Tadić, Case No. IT-94-1-AR 72; Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction (Appeals Chamber). P. 453, 486.

34. International Association for the Protection of Freedom of Speech. URL: <https://ifex.org> (дата звернення: 20.09.2025).

35. International commission on radiological protection. URL: <https://www.icrp.org> (date of application: 07.15.2025).

36. International Convention on the simplification and harmonization of Customs procedures (Kyoto Convention) as amended. *World Customs Organization*. URL: https://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/instrument-and-tools/conventions/pf_revised_kyoto_conv.aspx (дата звернення: 10.11.2025).

37. International Maritime Organization. Budget 2024–2025 URL: <https://www.imo.org/en/About/Pages/Structure.aspx> (дата звернення: 10.11.2025).

38. International Maritime Organization. Council members for the 2024–2025 biennium. URL: <https://www.imo.org/en/About/Pages/Structure.aspx> (дата звернення: 10.11.2025).

39. International Maritime Organization. URL: <https://www.imo.org/en/OurWork/ERO/Pages/MemberStates.aspx> (дата звернення: 10.11.2025).
40. International Space Law: United Nations Instruments. Publishing Section, United Nations Office at Vienna, 2025. Vi, 130 p.
41. Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt. Advisory Opinion of 20 December 1980. *International Court of Justice*. URL : <https://www.icj-cij.org/case/65> (дата звернення: 10.11.2025).
42. Kimball D. G. The Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty at a Glance. URL: <https://www.armscontrol.org/factsheets/intermediate-range-nuclear-forces-inf-treaty-glance> (дата звернення: 10.11.2025).
43. Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict. Advisory Opinion of 8 July 1996. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/93> (дата звернення: 10.11.2025).
44. List of Members with membership date. *World Customs Organization*. URL : <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/wco-members/list-of-members-with-membership-date.pdf?db=web> (дата звернення: 10.11.2025).
45. Locke J. Two Treatises of Government, ed. Thomas Hollis. London : A. Miller et al., 1764. bk. II §§ 8, 11
46. Lyall F., Larsen P. B. Space Law: A Treatise. 3 ed. Routledge, 2025. 532 p.
47. Maritime Labour Convention, 2006, (MLC, 2006) URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:91:0::NO::P91_ILO_CODE:C186 (дата звернення: 10.11.2025).
48. New START Treaty. 2010. URL: <https://www.state.gov/new-start-treaty> (дата звернення: 10.11.2025).
49. Organisation. *Central Commission for the Navigation of the Rhine*. URL: <https://www.ccr-zkr.org> (дата звернення: 10.11.2025).
50. Ott J. S., Valero J. N. Nongovernmental Organizations and International Nongovernmental Organizations. *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer International Publishing, 2017. P. 1–9. URL: <https://share.google/5C8A5BqiwDZtfzHhX> (дата звернення: 10.11.2025).
51. Perepolkin S., Labenska L. Multilateral international treaties of Ukraine in ukrainian customs legislation: ignorance, misunderstanding or state policy? *Customs Scientific Journal*. 2024. № 2. С. 35–46.
52. Perepolkin S. M., Boniak V. O., Zavhorodnii V. A., Syroid T. L. & Filianina L. A. The Place of Women in the Armed Forces: Legislation and State Compliance with Gender Equality Policies. *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*. 2024. № 8 (1). P. 24.
53. Perepolkin S., Boniak V., Yefimova I., Labenska L., Treskin D. The concept of the fourth generation of human rights : fact or perspective of scientific discourse. *Brazilian journal of international law*. 2024. Vol. 21, № 2. P. 279–295.

54. Perepolkin S., Kuchuk A., Lehka O., Labenska L., Stryzhak I. Artificial Intelligence and international law : from recommendations to conventional regulation. *Brazilian journal of international law*. 2024. Vol. 21, № 3. P. 319–337.

55. Perepolkin S., Morozov O., Lehka O., Stryzhak I. International Union for the Publication of Customs Tariffs – Investigation of a Forgotten International Customs Organisation. *World Customs Journal*. 2025. Vol. 19. № 1. P. 63–78.

56. Perepolkin S. M., Kokhan H. L., Leonenko M. I., Syroid T. L., Stryzhak I. V. Human rights of the fourth generation in a single educational area. *Journal of law and political sciences*. Vol. 29. Issue 4. Sept. 2021. P. 307–326.

57. Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/bio/1925-geneva-protocol> (дата звернення: 12.07.2025).

58. Question of the peaceful use of outer space. Resolution. № 1348. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/206866?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

59. Regulation, limitation and balanced reduction of all armed forces and all armaments; conclusion of an international convention (treaty) on the reduction of armaments and the prohibition of atomic, hydrogen and other weapons of mass destruction. Resolution. № 1148. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/207243?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

60. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. Advisory Opinion of 11 April 1949. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/4> (дата звернення: 10.11.2025).

61. Resolution Adopted by the General Assembly 1721 (XVI). International co-operation in the peaceful uses of outer space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://surl.it/lqgxvq> (дата звернення: 10.03.2026).

62. Responsibility of international organizations. *Report of the International Law Commission Sixty-third session (26 April – 3 June and 4 July – 12 August 2011) General Assembly Official Records Sixty-sixth session Supplement No. 10 (A/66/10)*. P. 52–172. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_66_10.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

63. Review of consultative arrangements with non-governmental organizations. Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 10th session, 7 February-6 March 1950. E/1661. 1950. P. 24–37. (ESCOR, 10th sess., Suppl. no. 1). *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/212457?v=pdf&ln=en> (дата звернення: 10.11.2025).

64. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

65. Salamon L. M., Anheier H. K. The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision 1. *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 19. Baltimore : The Johns Hopkins Institute for Policy Studies, 1996. 24 p. URL: https://asauk.org.uk/wp-content/uploads/2018/02/CNP_WP19_1996.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
66. Sandoz Y, Swinarski C., Zimmermann B. (eds). Commentary on the Additional Protocols, op. cit. Note 6, P. 1611–1619.
67. Shaw M. N. International Law. 6nd ed. Cambridge University Press, 2008. clxvi, 1542 p.
68. Space Law Treaties and Principles. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties.html> (дата звернення: 10.03.2026).
69. Space Law. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).
70. Status of International Agreements relating to Activities in Outer Space. *United Nations. Office for Outer Space Affairs*. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/status/index.html> (дата звернення: 10.03.2026).
71. Status of the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons URL: <https://treaties.unoda.org/t/tpnw/participants?status=signatories> (дата звернення: 10.11.2025).
72. Statute of the OECD Nuclear Energy Agency (NEA) // The International Law of Nuclear Energy: Basic documents / ed. by ElBaradei et al. Dordrecht. Nijhoff, 1999.
73. The «Arctic Sunrise» Case. (Kingdom of the Netherlands v. Russian Federation) Tribunal Orders the Release of the Arctic Sunrise and the Detained Persons Upon the Posting of a Bond. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_205_E.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
74. The Yearbook of International Organizations. *Union of International Associations*. URL: https://uia.org/yearbookonline?qt-yb_intl_orgs=1 (дата звернення: 13.11.2025).
75. The European Cybercrime Centre. URL: <https://www.ema.com.ua/about/international-cooperation/ec3> (дата звернення: 20.09.2025).
76. Thucydides, History of the Peloponnesian War, ed. Benjamin Jowett (Oxford: Clarendon Press, 1881) bk. V ch. 97.
77. Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. 7 July 2017. URL: <https://docs.un.org/en/A/CONF.229/2017/8> (дата звернення: 10.11.2025).
78. Vienna Convention on succession of States in respect of treaties, 23 August 1978. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-2&chapter=23&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

79. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-3&chapter=23&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

80. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, 21 March 1986. *United Nations. Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1986/03/19860321%2008-45%20AM/Ch_XXIII_3.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

81. Vienna Convention on the Law of Treaties on 23 May 1969. *United Nations Treaty Collection*. URL: <https://surl.li/hwpssh> (дата звернення: 10.03.2026).

82. Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, 14 March 1975. *United Nations. Treaty Collection. Status of Treaties*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III-11&chapter=3&clang=_en (дата звернення: 10.11.2025).

83. Williams P. D. Security studies: An introduction. 2008. 551 p. URL: <https://invent.ilmkidunya.com/images/Section/css-criminology-book.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

84. Zdrodowski B (ed.). Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej; 2008. URL: https://elk.wans.edu.pl/wp-content/uploads/2021/11/Slownik_terminow_z_zakreu_bezpieczenstwa_narodowego.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

85. Базов В. П. Принципи міжнародного гуманітарного права. *Юридична Україна*. 2020. № 17. С. 35–42. URL: <https://yur-ukraine.com/wp-content/uploads/2021/05/pdf-9.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

86. Ботнаренко І. А., Крижна В. В. Засоби ведення війни як предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України (порушення законів та звичаїв війни). *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 122–131.

87. Буряченко А. Сучасні виклики глобальної інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету*. 2024. № 55. С. 247–254.

88. Віденська Конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

89. Віденська Конвенція про консульські зносини від 24.04.1963 р. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/normativno-pravovi-akti/4978-vidensyka-konvecija-pro-konsulysyki-znosini> (дата звернення: 10.11.2025).

90. Віденська конвенція про охорону озонного шару від 22 березня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text (дата звернення: 22.07.2025).

91. Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від 21 травня 1963 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/tu63k05u?an=37557> (дата звернення: 20.06.2025).

92. Вітковська А. Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. № 88. С. 111–113.

93. Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав корінних народів. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 559–568.

94. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

95. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2610-wipo> (дата звернення: 20.09.2025).

96. Габрелян Г. В. Взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного та кримінального права в питанні забезпечення права на здоров'я під час збройних конфліктів. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 232–237.

97. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

98. Гороть А. Захист прав окремих категорій осіб в міжнародному праві як особлива форма реалізації міжнародних стандартів прав людини. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 47–51.

99. Грабович Т. А. Міжнародна відповідальність держави за забруднення навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 316–319.

100. Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород : ПП Данило С. І., 2010. 500 с.

101. Громовенко К. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів : навч.-метод. посіб. Київ, 2023. 132 с.

102. Грушко М. В. Міжнародне гуманітарне право : навч.-метод. посіб. Одеса : Гельветика, 2022. 136 с.

103. Грушко М. В. Міжнародно-правове забезпечення захисту природного середовища та питання відповідальності за вчинення шкоди довкіллю у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України. *Академічні візії*. 2023. № 22. С. 2–10.

104. Гуйван П. Д. Міжнародне право про доступ до інформації. *Право та державне управління*. 2019. № 2. С. 73–79.

105. Давидюк Л. П. Нестандартні форми зайнятості в системі трансформації міжнародного ринку праці. *Економічний аналіз*. 2015. Т. 20. С. 30–34.

106. Двостороння безпекова угода між Україною та Сполученими Штатами Америки від 13.06.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-24#Text (дата звернення: 10.07.2025).

107. Декларація Комітету Міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» від 29 квітня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885#Text (дата звернення: 12.09.2025).

108. Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій від 7 травня 1999 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU99181> (дата звернення: 13.09.2025).

109. Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 6 березня 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/tu92340> (дата звернення: 10.07.2025).

110. Директива Європейського Парламенту та Ради Європи про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди від 21 квітня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text (дата звернення: 27.07.2025).

111. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / відп. редактори: Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

112. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text (дата звернення: 15.09.2025).

113. Договір ООН про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 22.06.2025).

114. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27 вересня 1996 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU96338> (дата звернення: 09.07.2025).

115. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою від 05 серпня 1963 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU63003> (дата звернення: 14.07.2025).

116. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 12.07.2025).

117. Дяченко В. І. Міжнародне гуманітарне право : філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський : Ч. І. Історія становлення. Київ : Сфера, 1999. 128 с.

118. Женевські принципи інформаційного суспільства від 12 грудня 2003 р. URL: <https://old.apitu.org.ua/wsis/dp> (дата звернення: 20.09.2025).

119. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 15.07.2025).

120. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Голос України*. 2008. № 236.

121. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU75010?an=141> (дата звернення: 09.07.2025).

122. Іваницький А. М. Захист права на ядерну безпеку через призму діяльності МАГАТЕ. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 5. С. 65–71.

123. Кавун В. Ф. Механізми міжнародного контролю у сфері прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2008. 18 с.

124. Каткова Т. Г. Міжнародно-правовий режим захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : *матер. третьої міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 р.). Одеса : Фенікс. 2012. С. 670–673.

125. Конвенція МАГАТЕ про фізичний захист ядерного матеріалу від 26 жовтня 1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_024#Text (дата звернення: 25.06.2025).

126. Конвенція Міжнародної організації праці про захист працівників від іонізуючої радіації від 22 червня 1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_116#Text (дата звернення: 15.06.2025).

127. Конвенція ООН про ядерну безпеку від 17 червня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_023 (дата звернення: 17.07.2025).

128. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 10.11.2025).

129. Конвенція по запобіганню забрудненню із суден від 2 листопада 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 18.07.2025).

130. Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації від 26 вересня 1986 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU86002K> (дата звернення: 27.06.2025).

131. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 11.07.2025).

132. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 квітня 1977 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (дата звернення: 14.07.2025).

133. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 12.07.2025).

134. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства від 4 червня 2007 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU98252> (дата звернення: 27.07.2025).

135. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.07.2025).

136. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (Женевська конвенція IV 1949 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 14.07.2025).

137. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 14.07.2025).

138. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 14.07.2025).

139. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.07.2025).

140. Конвенція про спеціальні місії від 8.12.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_092#Text (дата звернення: 14.07.2025).

141. Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій від 17 березня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_262#Text (дата звернення: 14.07.2025).

142. Кориневич А. О. Міжнародне енергетичне право як нове явище у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 320–324.

143. Костюченко Я. М. Співпраця України та ЄС у сфері кібербезпеки: механізми боротьби з кіберзлочинністю. *Проблема сучасних трансформацій*. 2025. № 15. С. 147–156.

144. Краснов Є. В. Основні трудові права : міжнародні стандарти і законодавство України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 22 с.

145. Краснова Ю. А. Особливості міжнародно-правового розвитку права екологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. № 45. С. 143–147.

146. Крижевський А. В., Дерій О. О. Становлення та розвиток міжнародних стандартів щодо правового регулювання праці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 154–161.

147. Лесь О. І. Нормативно-правове забезпечення галузі міжнародного ядерного права. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 334–340.

148. Лесь О. І. Правомірність застосування ядерної зброї у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. № 79. С. 334–340.

149. Лета А. В., Савка К. М., Белова М. В. Особливості трудових відносин у gig есопому : сучасні виклики та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 317–321.

150. Лукаш С. С. Міжнародно-правове регулювання в сфері праці. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 28–34.

151. Лучик С. Д., Лучик М. В. Нетипові форми зайнятості населення: види та перспективи розвитку в Україні. *Людина і праця в економіці регіону* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 31 жовтня 2016 р. Кропивницький, 2016. Ч. 1 : Актуальні проблеми соціально-трудових відносин. С. 22–25.
152. Мануїлова К. В. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 35. С. 106–109.
153. Маньгора В. В., Грушко В. В., Драгомерецька-Майданюк О. С. Історичні етапи розвитку міжнародного гуманітарного права. *Інформація і право*. 2025. № 1 (52). С. 155–169.
154. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. *Голос України*. 2014. № 39.
155. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 256 с.
156. Мицик В. В. Правові механізми та процедури захисту прав людини у міжнародному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 86. Ч. І. С. 121–128.
157. Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68#Text (дата звернення: 18.06.2025).
158. Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 27 листопада 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839 (дата звернення: 11.07.2025).
159. Міжнародне гуманітарне право : посіб. для працівників Державної кримінально-виконавчої служби України / А. Галай та ін. ; за заг. ред. Т. Короткого. Київ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf>
160. Міжнародне гуманітарне право : посібник для юриста / М. М. Гнатовський та ін. ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ ; Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016–2017. 145 с.
161. Міжнародне право : навчальний посібник / М. В. Буроменський та ін. ; за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
162. Міжнародне право : основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.
163. Міжнародне публічне право : основи теорії: навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.
164. Міжнародне публічне право : підруч. : у 2 т. / С. М. Перепьолкін, Д. О. Трескін, В. В. Філатов, Л. А. Філяніна ; за ред. С. М. Перепьолкіна. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. Т. 1. : Основи теорії. 250 с.

165. Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля: монографія / авт. кол.; за заг. ред. М. О. Медведєвої. Київ : Вініченко, 2023. 260 с.

166. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.07.2025).

167. Міжнародні організації та інституції, які працюють в сфері охорони навколишнього середовища : інформаційна довідка. Київ : ІДЦ при Верховній Раді України, 2021. 14 с.

168. Музичук О. М. Поняття та особливості міжнародного контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні. *Форум права*. 2011. № 2. С. 635–642.

169. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с.

170. Наказ МЗС України «Про затвердження Порядку ротації посадових осіб дипломатичної служби в органах дипломатичної служби» від 18 жовтня 2018 р. № 427 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1274-18#n14> (дата звернення: 18.07.2025).

171. Науковий комітет ООН з дії атомної радіації. URL: <https://vienna.mfa.gov.ua/ustanovi-oon-u-vidni/naukovij-komitet-oon-z-diyi-atomnoyi-radiaciyi> (дата звернення: 18.07.2025).

172. Обиход Г. О. Неурядові екологічні організації на території України: типологія, діяльність і стратегічні орієнтири розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 10. С. 204–207.

173. Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00269> (дата звернення: 13.09.2025).

174. Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю: монографія / С. В. Адамович та ін. Івано-Франківськ : Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2017. 325 с.

175. Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. 447 с.

176. Пазюк А. Питання міжнародного інформаційного права: предмет, завдання та принципи. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 46–49.

177. Перегудова Т. В. Зайнятість у сфері цифрових платформ у контексті гідної праці. *Економіка України*. 2025 № 2 (759). С. 71–85.

178. Перепьолкін С. М., Кохан Г. Л. Міжнародна організація кримінальної поліції – ІНТЕРПОЛ. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2020. № 6. С. 254–257.

179. Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право: словник-довідник / за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

180. Перепьолкін С. М. Джерела та форми міжнародного митного права. *Правова позиція*. 2017. № 2 (19). С. 79–84.

181. Перепьолкін С. М. Імплементация правил поведінки міжнародного права: перегляд понятійно-категоріального апарату. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 26. С. 3–9.

182. Перепьолкін С. М. Інтерпретація терміна «імплементация» у правовій доктрині. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2021. № 9. С. 310–313.

183. Перепьолкін С. М. Правовий статус Агентства Європейського Союзу зі співробітництва правоохоронних органів (ЄВРОПОЛ). *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 3. С. 270–274.

184. Перепьолкін С. М., Карабаш П. В. Комісія міжнародного права Організації Об'єднаних Націй: кваліфікація та порядок обрання членів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 4. С. 367–371.

185. Перепьолкін С. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального Суду та її визнання Україною. *Вісн. Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 243–250.

186. Перепьолкін С. М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М. В. Буроменського : монографія / авт. кол. ; за ред. В. М. Репецького та В. В. Гутника. Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. С. 77–89.

187. Північноатлантичний договір від 4 квітня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008/card2#Card (дата звернення: 14.07.2025).

188. Подоляка С. Міжнародні аспекти інформаційної безпеки в умовах глобалізації. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 82–86.

189. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затверджене Указом Президента України від 10 червня 1993 року. № 198/93. *Голос України* від 26 червня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93#Text> (дата звернення: 14.07.2025).

190. Положення про закордонні дипломатичні установи України, затверджене Указом Президента України від 15 березня 2021 р. № 99/2021. *Офіц. Вісн. Президента України*. Офіційне від 19.03.2021. № 7 / 02.04.2021 № 9, стор. 30, ст. 349, стор. 27, стаття 272.

191. Положення про інформаційно-комунікаційну систему «е-Консул», затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2024 р. № 945 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/945-2024-%D0%BF#n12> (дата звернення: 14.07.2025).

192. Положення про Міністерство закордонних справ України № 281 від 30.03.2016 р., в редакції від 23.01.2021. *Офіц. вісн. України* від 22.04.2016. № 30, Ст. 1195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.07.2025).

193. Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України від 27.12.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04#n15> (дата звернення: 14.07.2025).

194. Положення про представництво Міністерства закордонних справ України на території України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2002 р. № 1050; в редакції від 15.02.2019. *Офіц. вісн. України*. № 30, Ст. 1425 від 09.08.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1050-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.07.2025).

195. Попко В. В. Нюрнберзька модифікація міжнародного злочину та кримінальна відповідальність індивідів. *Часопис Київського університету права*, 2020. № 4. С. 414–422.

196. Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії від 11.06.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (дата звернення: 14.07.2025).

197. Про авторське право : Всесвітня конвенція ООН від 6 вересня 1952 р. *Офіц. вісн. України*. 2006. № 46. Ст. 3104.

198. Про дипломатичну службу України : Закон України від 07.06.2018 р. 2449-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 26, с. 5, стаття 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> (дата звернення: 14.07.2025).

199. Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Конвенція ООН від 25 червня 1998 р. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 33. Ст. 1191.

200. Про запровадження кодексу електронних комунікацій : Директива Європейського Парламенту і Ради Європи 2018/1972 від 11 грудня 2018 р. *Офіц. вісн. Європейського Союзу*. 2018. L 321. стор. 36.

201. Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру : Постанова КМУ від 17 червня 1994 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422-94-%D0%BF> (дата звернення: 10.11.2025).

202. Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску : Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 03 травня 1996 р. № R (96) 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_734#Text (дата звернення: 11.09.2025).

203. Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28 січня 1981 р. *Офіц. вісн. України*. 2011. № 58. Ст. 85.

204. Про захист прав людини та основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 р. *Голос України*. 2001. № 3.

205. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. *Голос України*. 1992.

206. Про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23 листопада 2001 р. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 65. Ст. 2535.

207. Про міжнародне право спростування : Конвенція ООН від 16 грудня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text (дата звернення: 11.09.2025).

208. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906 IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

209. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 14.07.2025).

210. Про прийняття Рекомендації Ради митного співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва : Закон України від 17 груд. 2009 р. № 1771-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-17#Text> (дата звернення: 10.11.2025).

211. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. «Про Стратегію інформаційної безпеки» : Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 251.

212. Прогонюк Л. Ю. Сучасні тенденції розвитку трудових прав в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 6. С. 42–51.

213. Проект кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_710#Text (дата звернення: 10.07.2025).

214. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 6-те вид. Харків : Консум, 2002. 160 с.

215. Регіональні системи захисту прав людини. URL: <https://www.endersv.org/uk/guidebook/pcзпл>. (дата звернення: 10.11.2025).

216. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Право людини на чисте, здорове та стійке навколишнє середовище» від 28 липня 2022 р. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/76/300> (дата звернення: 11.07.2025).

217. Рекомендація Ради митного співробітництва стосовно внесення змін до Конвенції про створення Ради митного співробітництва 30 червня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976_010#Text (дата звернення: 10.11.2025).

218. Репецький В. М., Зубарева А. Є. Механізм міжнародного контролю за дією міжнародних договорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 689–692.

219. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 27.07.2025).

220. Романова А. А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–603.

221. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.

222. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.

223. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право: навч. посіб. Харків : Прометей-Прес, 2005. 244 с.

224. Статут Міжнародного суду ООН. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/statute-of-the-court/statute-of-the-court-ru.pdf> (дата звернення: 09.07.2025).

225. Статут ООН від 26.06.1945 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U> (дата звернення: 09.07.2025).

226. Створення глобальної культури кібербезпеки : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2002 р. URL: http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_57_239.pdf (дата звернення: 14.09.2025).

227. Стокгольмська декларація (щодо питань навколишнього середовища) від 16 червня 1972 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU72006?ed=1972_06_16 (дата звернення: 09.07.2025).

228. Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі : Директива 97/66/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС від 15 грудня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_243#Text (дата звернення: 15.09.2025).

229. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навчальний посібник / за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

230. Теорія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / О. В. Бігняк та ін. ; за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

231. Угода (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про продовження дії Угоди (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері біологічної та хімічної безпеки і ядерного/радіологічного захисту в рамках ініціативи Групи Семи «Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_003-24#Text (дата звернення: 10.11.2025).

232. Шатарська Т. Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини. URL: <https://www.shatarska.in.ua/2-mizhnarodni-mexanizmi-zaxistu-prav-lyudini-pravo-gromadyan-ukraïni-na-zvernennya-do-konvencijnix-organiv-z-zaxistu-prav-lyudini> (дата звернення: 10.11.2025).

233. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.

234. Ярмакі В. Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 95–98.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО ТОМ 2. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ

Підручник

Авторський колектив:

Перепьолкін Сергій Михайлович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів;

Легка Оксана Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів;

Філатов Віктор Вікторович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів;

Філяніна Людмила Анатоліївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів;

Стрижак Ія Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів;

Перепьолкін Данило Сергійович, аспірант кафедри адміністративного і кримінального права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Трескін Дмитро Олександрович, старший викладач кафедри міжнародного права ННІ права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів.

За заг. ред. С. М. Перепьолкіна

Редактори: Т. П. Дерев'янка, О. О. Смирнова

Комп'ютерна верстка: О. О. Смирнова

Підписано до друку 04.08.2026. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 15,00. Облік.-вид. арк. 13,33. Тираж 100 прим.
Замовлення № 32.

Дніпро: Університет митної справи та фінансів (свідоцтво про
видавничу діяльність ДК № 6198 від 24.05.2018 р.)
49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського 2/4.